

САДРИДДИН АЙНӢ

МАРГИ СУДХӢР

НАШРИЁТИ
«АДИБ»

С. Айни дар соли 1937

САДРИДДИН АЙНИ

МАРГИ СУДХҮР

матни шмӣ
бо кӯшиши ва эҳтимоми
Аламхон Кӯчаров

Душанбе
«Адиб»
2010

КҶИТОВХОНАИ
Донишгоҳи технология
Тоҷикистон
ВИЗУЛИОТЕКА
Технологический университет
Таллиннастад
НИИ № 25464

ББК Тоҷик 84 7-4

А-64

Муратгиб *Аламхон Кӯчаров*
Мухаррир *Одина Мирак*

А-64 **Садриддин Айни.** Марги судхӯр (қисса).
– Душанбе, «Алиб», 2010, 220 сах.

Қиссаи «Марги судхӯр» аз тарафи суханшиносони ватаниву хориҷӣ чун қуллаи баландтарини ҳаҷви бадеӣ дар адабиёти давраи нави тоҷик эътироф шудааст.

Умед аст, ки чопи илмӣ қиссаи арзишманди «Марги судхӯр» таваҷҷӯҳи мутахассисон ва доираи васеъи хонандагонро ҷалб менамояд.

ISBN 978-99947-64-63-1

© Садриддин Айни, 2010

АЗ МУРАТТИБ

Қиссаи «Марги судхӯр» аз тарафи суҳаншиносони ватанию хориҷӣ чун қуллаи баландгарини ҳаҷви бадеӣ дар адабиёти давраи нави тоҷик эътироф шудааст. Ба гуфти адабиётшиноси маъруфи чех Иржи Бечка, «Садриддин Айни дар «Марги судхӯр» дар тасвири олами рӯҳии судхӯрон ба комёбиҳои калон ноил гардид».

Ба тавассути ин қисса ҳаҷви С.Айни ба тасвирҳои ҳаҷвии В.Шекспир, О.Балзак, А.С.Пушкин, Н.В.Гогол, С.Шедрин, Содик Ҳидоят барин нависандагони маъруфи дунё киёс гардида, образи Қорисмат дар пояи образҳои барҷастаи ҳаҷвии адабиёти ҷаҳонӣ Шейлок, Гобсек, ритсари ҳасис – Плюшкин, Иудушка Головлев, Ҳочноғо қарор мегирад.

Ин қисса дар як муддати кӯтоҳ ба алфози бонуфузи дунё, аз ҷумла забонҳои русӣ, олмонӣ, фаронсавӣ, чехӣ, лаҳистонӣ, маҷорӣ, руминӣ, украинӣ, литвонӣ, эстонӣ, қирғизӣ тарҷума ва ҷон гардид.

Сабаби асосии ҷунун маъруфият дар он аст, ки «Марги судхӯр» аз тарафи нависанда борҳо таҳриру такмил дидааст ва агар аввалин мулоҳизаҳои адибро оид ба офаридани ин қисса ба эътибор гирем, таърихи эҷоди асар аз соли 1935 то соли 1953 давом кардааст. «Қори С.Айни аз болои «Марги судхӯр» гувоҳ бар он аст, ки ин асар қариб бист сол ақлу дили нависандаро ба худ банд карда буд», – гуфтааст адабиётшиноси рус В.Панкина.

Ин асар ба забони тоҷикӣ борҳо бо ҳуруфоти лотинӣ, арабиасоси тоҷикӣ ва кириллӣ ба таърифи расидааст ва табиист, ки дар матнҳои он ҳаҷҳои хурду қалони зиёд роҳ ёфтаанд. Аз ин рӯ, мо тасмим гирифтаем, ки дар асоси тадқиқи матншиносии се нусхаи қаламӣ ва се нусхаи ҷонӣ матни илмӣ ва саҳеҳи қиссаро ба мутахассисон ва оммаи васеи хонандагон пешкаш намоем.

Матни илмӣ «Марги судхӯр» аз қисматҳои матни илмӣ ва иловаҳо иборат мебошад. Дар баробари матни саҳеҳ дар қисмати иловаҳо муқаддимаи нависанда ба ҷони соли 1953, мақола оид ба таърихи эҷоди қисса ва тавзеҳоту тапшеҳот низ ба хонандаи мутахассис пешниҳод шуд. Мафҳумҳои эзоҳгалаб бо рақамҳои арабӣ (1, 2...), қалимаву таркибҳои ислоҳшуда ва тағйирёфта ба аломати ситорачаи дефисдор (-*) ва вожаҳос, ки аз ҷониби адиб дар новарак эзоҳ ёфтаанд, ба аломати ситорача (*) ишора шудаанд.

Умед аст, ки ҷони илмӣ қиссаи арзишманди «Марги судхӯр» тавачҷӯи мутахассисон ва доираи васеи хонандагонро ҷалб ме-намояд.

«ишкамба» помидаанд?» гӯён дар дили худ таачҷуб мекардам ва ин таачҷубамро ба он дӯстам изҳор намуда аз вай эзоҳ пурсидам.

Номӣ аслии он одам «Қорӣ Исмат» аст, – гуфт дӯстам дар ҷавоб, – лекин ишками он кас калон аст, шояд ба ҳамин муносибат бошад, дар вақтҳои аввал баъзе касон ўро «Қорӣ Исмати ишкам» гуфтаанд ва баъзе ширинкорон «Қорӣ Исмати ишкамба» хитоб намудаанд ва рафта-рафта калимаи «Немат»-ро ҷарғофта «Қоришкамба» гуфтаанду мондаанд ва чунон ки мегӯянд, «лақаб равшантар аз ном аст», номи аслии он шахс аз забонҳо афтода дар байни мардум бо унвони «Қоришкамба» шӯхрат ёфтааст.

Бояд аз касе, ки мардум ба ў лақаби «Ишкамба»-ро сазовор диданд, умеди хайре карда нашавад, – гуфтам ман ба дӯстам, – бо вучуди ин ту ўро ба ман шиносо карда мон! Чӣ зарар дорад, «шавад обӣ, нашавад лалмӣ» гӯён ман аз вай хучра менурсам. Агар ў ба ман хучра надихад ҳам, ман чӣ гуна будани «Ишкамба-одам»-ро дида мемонам. Худи ҳамин барои ман як фоида аст.

Худам шахсан бо вай шинос нестам, ки туро шиносо кунам, – гуфт он дӯстам, – фақат кӣ будани ўро медонам ва метавонам, ки дар яке аз кӯчаҳо ўро ба ту нишон диҳам ва баъд аз он худат роҳ ёфта бо ў шинос шуда, аз вай хучра менурсӣ.

Ман ба ин тақлифи дӯстам розӣ шудам ва ба воситаи ў дар ҷанн ёфта, дида, шинохтани Қоришкамба афтодам...

II

Рӯзе аз рӯзҳо бо он дӯстам дар лаби хавзи Девонбегии шаҳри Бухоро, ки ягона сайронгоҳи он шаҳр буд, саёҳат карда мегаштем, ки ў якбора ба хаяҷон омада:

– Ая, Қоришкамба ҳамин одам аст! – гӯён касеро, ки ба як саргарошхона медаромад, ба ман нишон дод.

Ман танҳо шушти он одамро дида мондам ва чигунагии симою сураташро муайян карда натавониستم ва дар пешии худ қарор додам, ки то мӯйсари худро тарошонида баромадани он одам дар ҳамон ҷоҳо истода шаклу шамоилашро

тамоман шинохта мегирам ва агар рост ояд, бо \bar{u} шинос шуда, аз вай хучра менурсам.

Аммо дўстам дар ин кор ба ман ҳамроҳӣ накард ва коре-ро сабаб нишон дода аз ман чудо шуда рафт ва ман рафта ба лаби суфачаи сартарошхонае, ки Қоришкамба он ҷо даромада буд, нишастам ва бе он ки ба \bar{u} фаҳмонам, сару сураг ва тамоми қиёфаи \bar{u} ро аз назар гузаронидам:

\bar{U} як одами миёнақади фарбеҳи ишкамкалони гарданкӯтоҳ буда, ғафсии гардан ва пуррагии сару рӯяш ҳам аз ғафсии шикамаш қариб фарқ надошт, агар риши калони гулии монанди алафи гандадарав ба ҳам печидаашро, ки тамоми рӯяшро фуру гирифта буд, тарошида мепартофтанд, сару тани ин одам дар як ҷо ба ишкамбаи холӣ карданашудаи шутур монандӣ пайдо мекард, гояташ ин ки ин аз вай калонтар буд, монанди ҷуссаи шутури ба дарди хориш гирифтотгардидаи мӯяш рехтагӣ сурхчатоб менамуд.

Баъд аз дидани ин гуна шаклу шамоили ин одам, дар дили ман гузашт: «шояд мардум на аз чихати калонии шикамаш, балки аз чихати он ки баъд аз тарошидани ришаш тамоми баданаш ба як шикамбаи калон монандӣ пайдо мекард, ба \bar{u} ин лақабро муносиб дида бошанд.

Дуруст аст, ки шиками ин одам аз шикамҳои одамони одӣ аз ҳад зиёд калон буд, лекин ғафсии дигар ҷойҳои баданаш, ҳатто гардану рӯяш ҳам ба дараҷае буд, ки он шиками калон дар пеши онҳо номаълум ва одӣ шуда мемонд. Бинобар ин дар сабаби лақаби ин одам фикри охирии нависандаи ин сатрҳо ба ҳақиқат наздик менамуд.

Навбати мӯйсаргирӣ ба Қоришкамба расид ва сартарошпокуи⁶ худро санг зада истода ба \bar{u} :

– Ба болои сандалича марҳамат кунед! – гуфт.

Қоришкамба, аз чихати вазнинии баданаш ё ба сабаби ягон беморӣ, аз ҷояш базӯр бархост ва дасторашро аз сар гирифта хост, ки вайро ба сари меҳи лӯнгиовезии сартарош монад. Аммо сартарош ба ин кор роҳ надод ва чолокона теғу сангро ба рафчаи пеши оина гузошта дуста дасторро аз дасти Қоришкамба гирифта истода:

– Саллаи шумо қариб панҷсер⁷ вазн дорад ва агар ба сари

мех мемондед, мех мешикаст ва лӯнгиҳои ман ба замин галгида чиркин мешуданд, – гуфт бо оҳанги ҳазломез.

Дар ҳақиқат саллаи Қоришкамба бисёр калон буда, аз дастори ҳар гуна муллоҳои саллакалон ду баробар меомад, бо вучуди ин вай он қадар вази надошт, ки меҳи лӯнгиовезиро шиканад. Шояд бар меҳи лӯнгиовезӣ ба гузоштани он салла роҳ надодани сартарош барои он бошад, ки вай бисёр чиркин буд ва ба болои лӯнгиҳои мӯйсаргири истодани он саллаи чиркин сабаби нафрати мӯйсаргирони дигар мешуд.

– Хайрият, ки ба хотири лӯнгиҳоятон дастори маро ниғаҳдорӣ кардед, – гуфт Қоришкамба, – вагарна бо шикастани мех дар қатори лӯнгиҳои шумо саллаи ман ҳам ба замин афта ба ҳок мечӯид, ки барои шуста тоза кардани он панҷ мисқол⁸ собун сарф шуда ба ман зарари калон мерасид.

– Дастори шумо ба сабаби ба замин афтодан аз ҳок ҳеч зарар намедид, – гуфт сартарош, – магар дер боз рӯи тағораи ҷомашӯиро надида будааст, ки аз хоки замини дӯкони ман чиркинтар менамояд.

Ҳақиқатан ҳам аз печҳои дастори Қоришкамба гӯё ки дар вай дастмолҳои дегшӯиро печонда баста бошад, тасма-тасма чиркҳои равғанолуд намоён буд.

– Ин гуна дастори калонро ҳар ҳафта як бор ба тағораи ҷомашӯӣ андохта шустан мумкин нест, – гуфт Қоришкамба, – дар он сурат хонаи собун месӯхт.

– Чаро дасторро хурдтар намекунед, ки ҳам доқа камтар раваду ҳам шустанаш осонтар шуда собун камтар сарф шавад? – гӯён сартарош пурсид.

– Ин саллаи ман дастори «ертишгиру тӯйхӯр» аст! – гуфт Қоришкамба дар ҷавоб, – вақте ки бо ин дастор ба сари дафни мурда ҳозир мешавам, ба ҳар кас як газ ертиш диҳанд, ба ман ду газ медиҳанд ва инчунин дар тӯйҳо ҳам табақи сергӯшту равғани палав ба пешии ман меояд...

* Ғртиш – порчаи суф ва ё ҷит, ки дар вақтҳои пеш дар хангоми дафни мурда ба тарзи садақа ба қасоне, ки ба сари қабр ҷамъ омадаанд, дода мешуд.

Сартарош чор даҳан гап зада як бор нокуро ба санг зада охир теғро мувофики табъаш тез кард ва лӯнгиरो ба гардани Қоришкамба баста истода ба сухан давом намулд:

– Албатта, касе, ки шуморо намешиносад, на ба ҷаноза хабар мекунад ва на ба тӯй, аммо он касоне, ки шуморо мешиносанд ва ба ҷанозаю тӯяшон хабар мекунанд, хоҳ дасторатон калон бошад, хоҳ хурд, ба шумо он муомиларо мекунанд, ки шуморо ба он муносиб медонанд. Ба фикри ман барои ин барзиёд сарф кардани дока бефоидааст.

– Шумо сода будед, бародар! – гуфт Қоришкамба ба сартарош, – агар ман ба ертиши мурдаҳос, ки ба ҷанозаи онҳо маро хабар мекунанд, қаноат карда мегантам, пас пули мӯйсарро аз кучо ёфта ба шумо меодам? Ман ҳар рӯз намози пешинро дар хонаҳои Девонбегӣ⁹ мехонам ва ба онҳо ҳар мурдаеро, ки барои ҷанозаҳои оварда бошанд, хоҳ шинос бошад, хоҳ бегона, баъд аз хондани ҷаноза ба сари қабраш меравам ва ба қадри насиба ертиш гирифта мегардам.

– Шумо ба мӯйсаргирӣ пули бисёр сарф намекунед, ки барои ин дар ташвиш афтел, – гуфт сартарош, – ҳар кас дар як ҳафта ё даҳ рӯз мӯйсар гирад, шумо дар ду моҳ як бор мӯйсар мегиред ва музди дастро ҳам баробари нимаи музди дигарон дода мегузаред.

Ман аз ин сухани сартарош огоҳӣ ёфта ба сари Қоришкамба бо диққат назар андохта дидам, ки дар ҳақиқат мӯйсараш монанди зиндонӣҳои даври амирӣ баланд расида то пешонӣ ва буни гарданаш фуномадагӣ буда, торҳои мӯйсараш бо торҳои ришаш монанди тору нуди дар дастгоҳи бофандагӣ бофташуда ба ҳам печида буданд ва бар хилофи сарҳои одӣ дар теннаи сараш ба қадри қафи даст як ҷои бемӯй ҳам менамуд.

Қоришкамба аз сухани охири сартарош қадре ба ғазаб омада ва сари худро аз зери дасти ӯ, ки тар карда молиш меод, ба қафо кашид ва ҷашми худро ба ҷашми ӯ дӯхта истода гуфт:

– Ман хоҳ дар як ҳафта як бор мӯйсар гирам, хоҳ дар ду моҳ, ин кори ман аст ва ба шумо ҳеч дахл надорад. Мӯйсари

ман хоҳ балеанд бошад, хоҳ наст, шумо як бор тег меронед ва барои мӯйсари балеанд ду бор тег намеронед, ки хизмати барзиёд карда бошед. Агар ман ба шумо нисбат ба дигарон камтар музд меода бошам, шумо ба шикоят кардан ҳақ надоред, зеро худатон дида истодаед, ки нимаи сари ман бемӯй аст ва шумо ба он ҷо ҳеҷ тег намеронед, бинобар ин дар вақти музд гирифтани ҳамин нуктаро ба назар гирифтани лозим аст.

Бояд барои наст кардани оташи ғазаби Қоришкамба бошад:

– Ман ҳазл кардам, – гуфт сартарош нармона, – вагарна музди хизмати маро хоҳ кам диҳед, хоҳ зиёд диҳед, ман аз шумо миннатдор шуда мегирам ва пули шуморо табаррук¹⁰ меоднам...

Сартарош сари Қоришкамбаро тарошида шуд ва лӯнгиरो аз гардани ӯ кушода гирифта, ба қуттии мӯйсардон афшонда, хост, ки дубора ба гардани ӯ бандад, то ки дубора тар карда чиркҳои таги мӯйсарро тарошида гирад, аммо Қоришкамба ба ин кор роҳ надод:

– Дубора тарошидан лозим нест, – гуфт ӯ – мӯйлабамро кӯтоҳ кунед, кифоя аст, вақти барзиёд надорам.

– Магар ба ягон чаноза нигаронед? – гуфта пурсид сартарош.

– Не! – гуфт Қоришкамба – агар чанозае вохӯрад, дар ҳамин ҷо – дар саҳни хонакоҳ дар соати дувоздаҳ вохӯрад, – ва ба соати девории сартарошхона нигоҳ карда илова намуд, – ҳоло соат даҳ аст.

– Нас, чӣ гуна кори зарур доред? – сартарош пурсид ва ҳазломезона боз суол дод, – магар ба ягон тӯй ногуфт рафтаи мехоҳед?

– Ҳамин вақт вақти чойнӯшии чоштгоҳии ходимони бонк аст. Агар дер монам, аз чойи серканди ройгон маҳрум мешавам...

Ман аз ҳамаи ин гуфтугузорҳо чизе нафаҳмида дар ҳайрат будам ва дар дили худ фикр мекардам: «Агар ин одам чанд ҳуҷраи зархарид дошта бошад, нас чаро зиндагонии худро, ҳатто пули мӯйсарро ба болои ертиши мурда-

гон мондааст, ки ин кори гадоёни бекасуқӯй аст, на пешани одами сарватманди чандхучрадор? Агар ин одам дар ҳақиқат гадои бекасуқӯй бошад, ӯро ба бонк ва ходимони бонк чӣ муносибат аст, ки ба сари чойи чошнгоҳии онҳо расида рафтаи мехоҳад? Дигар он ки чаро дӯсти ман маро барои хучра умедвор карда ба пешани ин гадои бекасуқӯй фирис-тод, ё ин ки ӯ маро бозӣ додан мехост?» Ва боз дар худ менамоям: «агар дӯстам маро бозӣ додан хоста бошад ҳам, зарар надорад, чунки ин одам одами бисёр ачиб менамояд, ин одамро шинохтан ва ҳамаи кирдору гуфторҳои ӯро омӯхтан барои ман, ки табиятан кунҷков воқеъ шудаам, аз хучра ёфтаи ҳам беҳтар аст. Дар ҳар ҳол ман ин одамро то охир таъкиб ва думболагирӣ хоҳам намуд. Хучра надоштани ӯ ё ба ман хучра надоданиаш ба ин кори ман монет нахоҳад шуд. Ҳар чӣ бошад, масъалаи хучра барои ба даст даровардани ин мақсад ба ман як васила ва баҳона хоҳад шуд...»

Қоришқамба бо кӯтоҳ кардани мӯйлабаш ҳатто ба кушода гирифтани лӯнғӣ мунтазир нашуда аз ҷояш ҷаста бархост ва то аз гарданаш гирифтани лӯнғӣ дасторашро аз суфача гирифта ба сари худ гузошта шитобкорона аз дӯкони сартарош баромад.

– Қориамак, пули мӯйсар чӣ шуд? – гӯён сартарош аз пушташ овоз дод.

Қоришқамба, бе он ки аз роҳаш бозистад ва сарашро ба тарафи сартарош гардонад:

– Дар оянда пули ду мӯйсарро якҷоя медиҳам, – гӯён бо қадамҳои калон-калон дар як дақиқа аз пешани сартарошхона дур шуд ва дар он ҷо маро муяссар нашуд, ки масъалаи хучраро дар пешани ӯ монан ва ба ин муносибат бо ӯ шаҳсан шиносо шавам...

Баъд аз баромада рафтани Қоришқамба аз лаби ҳавзи Девонбегӣ, ман ҳам аз он ҷо рафтам ва бо умеди дар ягон ҷои дигар рост овардани ӯ ҳамон рӯз то бегоҳӣ раставу бозорҳоро сарсариёна гаптам, аммо ба дидани ӯ комёб нагардидам.

ман хоҳ баланд бошад, хоҳ наст, шумо як бор тег меронед ва барои мӯйсари баланд ду бор тег намеронед, ки хизмати барзиёд карда бошед. Агар ман ба шумо нисбат ба дигарон камтар музд меода бошам, шумо ба шикоят кардан ҳақ надоред, зеро худатон дида истодаед, ки нимаи сари ман бемӯй аст ва шумо ба он ҷо ҳеҷ тег намеронед, бинобар ин дар вақти музд гирифтаи ҳамин нуктаро ба назар гирифта-натон лозим аст.

Бояд барои наст кардани оташи ғазаби Қоришкамба бошад:

– Ман ҳазл кардам, – гуфт сартарош нармона, – вагарна музди хизмати маро хоҳ кам диҳед, хоҳ зиёд диҳед, ман аз шумо миннатдор шуда мегирам ва пули шуморо табаррук¹⁰ медонам...

Сартарош сари Қоришкамбаро тарошида шуд ва дӯнгиро аз гардани ӯ кушода гирифта, ба қуттии мӯйсардон афшонда, хост, ки дубора ба гардани ӯ бандад, то ки дубора тар карда чиркҳои таги мӯйсарро тарошида гирад, аммо Қоришкамба ба ин кор роҳ надод:

– Дубора тарошидан лозим нест, – гуфт ӯ – мӯйлабамро кӯтоҳ кунед, кифоя аст, вақти барзиёд надорам.

– Магар ба ягон ҷаноза нигаронед? – гуфта нурсид сартарош.

– Не! – гуфт Қоришкамба – агар ҷанозае вохӯрад, дар ҳамин ҷо – дар саҳни хонақоҳ дар соати дувоздаҳ вохӯрад, – ва ба соати девории сартарошхона нигоҳ карда илова намуд, – ҳоло соат даҳ аст.

– Пас, чӣ гуна кори зарур доред? – сартарош нурсид ва ҳазломезона боз суол дод, – магар ба ягон тӯй погуфт рафтаи мехоҳед?

– Ҳамин вақт вақти чойишӯшии чоштгоҳии ходимони бонк аст. Агар дер монам, аз чойи серканди ройгон маҳрум мешавам...

Ман аз ҳамаи ин гуфтугуворҳо чизе нафаҳмида дар ҳайрат будам ва дар дили худ фикр мекардам: «Агар ин одам чанд ҳуҷраи зархарид дошта бошад, пас чаро зиндагонии худро, ҳатто пули мӯйсараширо ба болони ертиши мурда-

гон мондааст, ки ин кори гадоёни бекасуқӯй аст, на пешаи одами сарватмапди чандхучрадор? Агар ин одам дар ҳақиқат гадои бекасуқӯй бошад, ӯро ба бонк ва холимони бонк чӣ муносибат аст, ки ба сари ҷойи чоштгоҳии онҳо расида рафтаи мехоҳад? Дигар он ки чаро дӯсти маи маро барои хучра умедвор карда ба пешаи ин гадои бекасуқӯй фирисотод, ё ин ки ӯ маро бозӣ додан мехост?» Ва боз дар худ менамоям: «агар дӯстам маро бозӣ додан хоста бошад ҳам, зарар надорад, чунки ин одам одами бисёр ачиб менамояд, ин одамро шинохтан ва ҳамаи кирдору гуфторҳои ӯро омӯхтан барои ман, ки табиатан кунҷков воқеъ шудаам, аз хучра ёфтаи ҳам беҳтар аст. Дар ҳар ҳол ман ин одамро то охир таъкиб ва думболагирӣ хоҳам намуд. Хучра надоштани ӯ ё ба ман хучра надоданиаш ба ин кори ман монев нахоҳад шуд. Ҷар чӣ бошад, масъалаи хучра барои ба даст даровардани ин мақсад ба ман як васила ва баҳона хоҳад шуд...»

Қоришқамба бо кӯтоҳ кардани мӯйлабаи ҳатто ба кушода гирифтани лӯнғи мунтазир напулда аз ҷояш ҷаста бархост ва то аз гарданаи гирифтани лӯнғи дасторанро аз суфача гирифта ба сари худ гузошта шитобкорона аз дӯкони сартарош баромад.

– Қоришқамба, пули мӯйсар чӣ шуд? – гӯён сартарош аз пуштани овоз дод.

Қоришқамба, бе он ки аз роҳаш бозистад ва саранро ба тарафи сартарош гардонад:

– Дар оянда пули ду мӯйсарро якҷоя медиҳам, – гӯён бо қадамҳои калон-калон дар як дақиқа аз пешаи сартарошхона дур шуд ва дар он ҷо маро муяссар напулд, ки масъалаи хучраро дар пешаи ӯ монам ва ба ин муносибат бо ӯ шахсан шиносо шавам...

Баъд аз баромада рафтани Қоришқамба аз лаби ҳавзи Девонбегӣ, ман ҳам аз он ҷо рафтаи ва бо умеди дар ягон ҷои дигар рост овардани ӯ ҳамон рӯз то бегоҳӣ раставу бозорхоро сарсариена гаштам, аммо ба дидани ӯ комёб нагардидам.

III

Фардои он рӯзе, ки ман Қоришқамбаро дар сартарош-хона дидам, нагоҳонӣ дар паи ёфта дида шинос шудан бо ӯ ба кӯча баромадам: аввал лаби ҳавзи Девонбегиро гардиш карда баромадам ва аз он ҷо ба растаи баззозӣ¹¹, ки аз ҷануби хонақоҳ ва ҳавзи Девонбегӣ аз шарқ ба ғарб мерафт, гузашта он ҷоро ҳам то сесу бо диққат аз назар гузаронидам. Чун аз он ҷоҳо мағлаби худро наёфтам, ба растаи чинифурӯшӣ, ки аз охири растаи баззозӣ сар шуда аз ҷануб ба шимол мерафт, гузаштам...

Дар растаи чинифурӯшӣ, ҳанӯз даҳ қадам дур нарафта, ба ногоҳ дидам, ки Қоришқамба ба сари дӯкони як чинифурӯш поҳои худро ба замин овозон карда бар лаби суфачаи пеши он дӯкон нишастааст ва ман ҳам қадре дуртар аз он дар он тарафи раста, ки муқобили ҷои нишастӣ ӯ ба шумор мерафт, бар суфачаи як дӯкони дарбаства нишастам ва монанди гурбас, ки мушро менояд, бе он ки ба худи ӯ фаҳмонам, ҳаракатхояшро дар зери назари диққат гирифтам.

Қоришқамба бо чинифурӯш ҷой менӯшид. Дар ҳамин вақт як понфурӯш, ки ба сараш як сабад ва ба дасташ як сабади дигар нури нон буд, «гарм, дастсӯз, обаш равшан, ордан шакар, нахӯрда намонед, ки дар ҳасрат мемонед!...» гӯён аз раста гузаштан гирифт.

Қоришқамба понфурӯшро ҷеғ зада ба пеши худ оварда аз сабади рӯи дасти он ду нонро ҷудо карда гирифта бе он ки нархи онро пурсад ва бо понфурӯш савдо кунад, онҳоро ба рӯи бодбезак, ки бо вай мағасонро ронда нишаста буд, гузошт ва гӯё ки нули нонҳоро мевода бошад, дасташро ба чайбаш бурда баъд аз қадре кофтуков кардани кисааш дасташро холӣ бароварда дар ҳолате, ки нонҳоро шикаста барои хӯрдан омода мекард, ба чинифурӯш:

– Бародар нули майдаам набудааст, марҳамат карда шумо нули нонҳоро диҳед! – гӯён худ ба нонхӯрӣ сар кард.

Чинифурӯш як ба нон ва як ба Қоришқамба бо тааҷҷуб нигоҳ карда, оқибат аз понфурӯш нархи нонхояшро пурсида, паси сари худро хорон-хорон аз ғалладон пул бароварду ба понфурӯш дода ӯро гусел кард. Аммо Қоришқамба на

ба чинифуруш нигоҳ мекард ва на ба понфуруш, ӯ ду чашми худро бар рӯи бодбезак ба нонҳои шикаста дӯхта истода, бурдаҳои нонро луқат ва ссқат карда ба лунчи худ меандохт.

Чинифуруш дид, ки ӯ нахӯрад ҳам аз он нонҳо ягон бурда боқӣ нахоҳад монд ва ҳарчанд Қоришқамба ӯро ба нонхӯрӣ таклиф накарда бошад ҳам, як луқма нонро ба даҳон андохта як пиёла чойеро, ки дар пешаш буд, ба нӯшидан сар кард. Чинифуруш пиёлаи чойро ханӯз ҳолӣ накарда Қоришқамба даҳони худро аз нон чунон пур кард, ки акнун на нонро хоида метавонист ва на ҳарф зада ва ӯ дар ҳамин ҳолат, аз тарси он, ки чинифуруш нони боқимондари хӯрда намонад, як дасти худро ба бурдаи охири нон, ки ба рӯи бодбезак буд, гузошта бо дасти дигараш ба чинифуруш ишора кард, ки зудтар пиёлари ҳолӣ карда ба ӯ чой кашаида диҳад, то ки вай нонҳои нимҳоидаи дар лунчаи бударо бо ёрмандии чой фуру бурда тавонад.

Чинифуруш чойи нимсардшудаи пиёлари ба зудӣ нӯшида, ба он пиёла чой рехта, ба Қоришқамба дода бо табассуми истеҳзоомез нонхӯрӣ ва чойнӯшии ӯро тамошо карда истод.

Қоришқамба пиёлари ба даст гирифта аз чиҳати гармии чой пуф-пуфкунон кам-кам нӯшида даҳони худро қадре аз нон ҳолӣ кард ва бо дасти дигараш, ки ханӯз бар рӯи нон буд, бурдаи охириро бардошта, ба даҳон андохту он бурдаро ханӯз тамома нахоида ва фуру набурда, пиёлари ба чойи боқимондааш ба замин гузошта худ аз чой бархоста ба пеш равои шуд ва ман ҳам аз дунболи ӯ ба ҳаракат даромадам...

Қоришқамба ханӯз бист қадам роҳ нарафта дар назди сарои сандук дар пешии дӯкони як сандукфуруш нишаст ва ман, ки аз дунболи ӯ мерафтам ва дар рӯ ба рӯи дӯкони сандукфуруш чои муносибе наёфтам, ночор аз он ҷо гузашта, ба дуртар рафта нишастам.

Дар вақти гузаштанам аз пешии дӯкони сандукфуруш бо гӯшаи чашми худ дидам, ки соҳиби дӯкон дар дарунтари дӯкони худ нишаста ва ҷути ҳисобро монанди деворча рост гузошта ва дар паси вай кадом як чизи хӯрданиро монда аз

назари роҳгузарон пинҳон карда мехӯрд. Аммо чашми тезбини зоғмонанди Қоришкамба он чизи хӯрдапиро дида ба он ҷо нишастааст, ки ғавраи ба як паҳлӯ ёзида ва дасти худро ба наси ҷӯт ёзонда дар хӯрдани он чизи «пинҳон кардашуда» ба соҳиби дӯкон шарик шуд.

Азбаски ҷои нишастани ман аз ҷои нишастани Қоришкамба дур буд, дар байни ӯ ва сандуқфурӯш ҷӣ гуфтугузор шуданро шунида нагавонистам. Аммо гумон мекунам, ки дар байни онҳо гуфту шуниди барзиёд бояд нашуда бошад ва ҳамаи вақте, ки Қоришкамба ба сари дӯкони он одам нишаст, бояд ба хӯрдани он чиз сарф шуда бошад, чунки бо тамошудани он чизи хурданӣ, ки ин аз ҷӯтро аз миён бардошта ба як сӯ гузоштани соҳиби дӯкон маълум мешуд, Қоришкамба ҳам зуд аз ҷо бархоста ба роҳ даромад.

* * *

Қоришкамба ба як растаҷаи танги болонӯшида, ки аз ғарб ба шарқ дар байни растаҷаи чинифурӯшӣ ва атторӣ воқеъ гардида тимча номида мешуд ва дар он ҷо тоқияву шохӣ мефурӯхтаанд, даромад ва ман ҳам аз роҳ баргашта аз дунболи ӯ ба тимча даромада чолокона қадам гузошта ба вай расида гирифтаам.

Қоришкамба дар тимча дар неши дӯкони як тоқияфурӯш рост истода аз вай:

– Тоқияҳои маро фурӯхтед? – гуфта пурсид.

Ин суоли Қоришкамба тааҷҷуби маро аз аввала зиёдтар кард, чунки шахси монанди гадоён аз мурдаҳои ношинос ертишгиранда, ба тӯйҳои ноҳонда рафта палавхӯранда ва дар айни замон ошшои наздики ходимони бонк ҳоло дар неши ман тоқиядӯз ё ин ки тоқиячаллоб шуда баромада буд. Бинобар ин ҳаваси ман ба шунидани гуфтугузори ӯ бо тоқияфурӯш зиёд шуда, ман ҳам дар он ҷо дар паҳлӯи ӯ, аммо қадре пастр аз ӯ рост истодам.

– Не, ҳаҷӯз нафурӯхтаам! – тоқияфурӯш ба Қоришкамба ҷавоб дод.

– Бояд фурӯхта бошед, – гуфт Қоришкамба ба ҷавоби тоқияфурӯш изҳори нобоварӣ карда, – лекин бояд мехоста

бошед, ки пули онҳоро рӯзе чанд дар хариду фуруши худ кор фармуда, чаллонда, ба манфиати худ фоидаи барзиёд ёбед!

– Қориамак, шумо ачаб одами нобовар мебошед, – гӯён токияфуруш якрӯя шуда пуштнокӣ ҳам шуд ва ба зери пардае, ки дар пеши рафчаҳои дӯкоп кашида шуда буд, даст дароварда аз он ҷо як даста тоқияи дарун ба дарун гузошташударо баровард ва дар пеши назари Қоришкамба гузошта аз вай пурсид:

– Магар ҳаминҳо тоқияҳои шумо нестанд?

Баъд аз он ки Қоришкамба аз онҳо худаш будани он тоқияҳоро тасдиқ кард, тоқияфуруш дастаи тоқияҳоро қадре ба тарафи ӯ тела дода илова намуд:

– Бардоред, инҳоро гирифта баред! Маро тоқати он нест, ки ҳам ба шумо хизмат кунам ва ҳам тўхмат шунавам.

Қоришкамба шӯридани тоқияфурушро дида ба узргӯй даромад:

– Аввал ҳам ман сухани шуморо ва то ҳол ба фуруш на-рафтани тоқияҳоро бовар карда будам, лекин ҳазл карда будам, вале шумо ҳазро чиддӣ доништа ба ғазаб омадед.

– Ман чаро ба ғазаб омада бошам, ман ин гуна ҳазлҳои чиддинамои шуморо акнун нашунавидаам, – гуфт тоқияфуруш дар ҳолате ки аз шӯриш фуromaда буд.

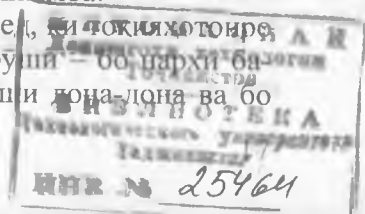
Қоришкамба наст шудани оташи ғазаби тоқияфурушро дида аз ӯ бо ҷоплусӣ ва хушомадгӯӣ аз роҳи дигар фоида бурдан хоста гуфт:

– Ҳазро ба як тараф монем, чиддӣ мегӯям, ки ман ҳамин рӯз ба пул эҳтиёҷи зиёд дорам, ҷӣ мешавад, ки хочатбарорӣ карда пули ҳамин тоқияҳоро, ҳеч набошад нимаашро, ҳамин рӯз ба ман пешакӣ диҳед! Илоҳӣ саломат бошед! Дар ҳаққи фарзандонатон ҳам дуо мекунам.

– Ин суханатон ҳазл бошад ҳам, дуруст нею аз тағи дил бошад ҳам! – гуфт тоқияфуруш бо оҳанги чиддӣ.

– Чаро – таачҷубкунон пурсид Қоришкамба.

– Охир, шумо аз ман хоҳиш карда будед, ки тоқияҳоро не, ба харидорҳои беруна бо нархи яккафурушӣ – бо нархи ба ланд фурухта диҳам. Албатта, дар фуруши ӯна-дона ва бо

нархи баланд инҳо ба зудӣ фуруш наменаванд ва дер мемонанд. Дар ин сурат ман як қисми сармояи худро ба моли шумо банд карда монам, аз кучо пайдою пасандоз мекунам, харочоти рӯзгорамро ва ичораи дӯконро аз кучо ёфта мегирам ва ба ҳар сад тангаи қарзе, ки аз шумо дорам, бо кадом роҳ даромад карда, ҳар моҳ дуву ним танга ғоида медиҳам...

Тоқияфуруш қадре соқит монда ва нафасашро рост гирифта илова намуд:

– Биёед, шумо қарзатонро, ки ба гардани ман ҳаст, як моҳ беғоида, ба сифати қарзи ҳасана монед ё ин ки тоқияхотонро бо нархи яклухтфурушӣ (бо нархе, ки вофурушон¹³ аз дӯзандагон мехаранд) баҳо карда диҳед, дар он вақт ман ҳамаи пули тоқияхотонро якҷоя нақд ба шумо медиҳам. Чӣ гуфтед, розӣ ҳастед?

– Не, ин кор ба ман баробар намеояд ва дар он вақт ман қариб чоряки пули тоқияхоро аз даст медиҳам, – гуён Қоришқамба рафта хост.

– Наравед, нишинед! Аз болои пули тоқияхотон ба шумо як чойник чой дам карда диҳам, – гуфт тоқияфуруш.

– Не, лозим нест, саломат бошед! Ман ҳозир ба бонк рафта чой менӯшам, – гуфт Қоришқамба ва ба оҳанги шӯҳӣ илова намуд: – ба чойе, ки аз болои пули тоқияҳои ман муҳайё мешуда бошад, на дандони шумо меғӯтад ва на дандони ман.

Вақте ки Қоришқамба рафтагӣ шуда аз пеши дӯкон ба роҳ даромад, ба ман, ки дар кафотари ӯ истода будам, чашми тоқияфуруш афтад:

– Ба шумо чӣ даркор? – гуфта пурсид.

– Ба ман тоқия даркор, – гуфтам дар ҷавоби ӯ сухани дигаре наёфта.

Қоришқамба бо шунидани ин ҷавоби ман аз роҳаш бозгашта, ба тоқияфуруш рӯ оварда: – Ба ин кас аз тоқияҳои ман нишон диҳед! Шояд ягонтаашро дар пеши назари худ фурушонда пули нақд карда гирам. Ба Худо, ки ба пул эҳтиҷам зиёд аст.

Тоқияфуруш дастаи тоқияҳои Қоришқамбаро ба дасти ман дода:

1940 г. № 11
Таджики. ГБП

S. AJNI

Обязательный
контрольный
экземпляр

MARGI SUDXŪR

NAŞRIJOTI DAVLATIJI TOÇIKISTON
ŞŪ'BAJI ADABIJOTI BACAGONA
STALINOBOD 1939

Варақани унвони чопи аввали «Марги судхӯр»

– Яке аз инҳоро хоста гиред! – гуфт.

Ман, ки дар ҳақиқат токия намехаридам, токияҳоро бе-
парвоёна аз назар гузаронда яке аз онҳоро ба токияфурӯш
нишон дода:

– Ҳамин чанд пул? – гуфта нарх пурсидам.

– Панҷ танга! – гуфт токияфурӯш.

– Ду танга, – гуфтам ман дастаи токияҳоро ба фурӯшанда
гардонда дода истода ва дар дили худ «агар фурӯшанда розӣ
шавад, бо чӣ баҳона ин байъро мегардонам» гуфта меанде-
шидам ва баҳонаи маъкуле наёфта, аз бими шармандагии
оянда аз сару рӯям арақ мерехт.

– Инсоф кунед, додар! – гуфт Қоришкамба ба ман нигоҳ
карда, – охир масолеҳе, ки ба хар кадоми онҳо сарф шуда-
аст, аз чор танга зиёдтар меистад, ба болои ин музди дӯхт
хам ҳаст. Хуб, биёед, зиёдати қимати масолеҳро ва музди
дӯхтро ба шумо гузашт кунем. Шумо чор танга диҳед! Ман
ба ин суханони Қоришкамба чизе нагуфта ва гӯё ки сухани
ӯро ношунида бошам, худро ба нофаҳмӣ задам.

Фурӯшандаи таҷрибадор, ки чилдӣ ё булҳавас будани ха-
ридорро аз чашмони ӯ мефаҳмид, харидори бардурӯғ буда-
ни маро пай бурда, дастаи токияҳоро аз дасти ман гирифта,
дар зерӣ парда ба рафча монда истода ба Қоришкамба:

– Қориамак, беҳуда хомтамаъ нашавед, ин кас токия на-
мехаранд! – гуфт.

Қоришкамба аз харидории ман умедашро қанда ба роҳ
даромад ва ман ҳам аз дунболи ӯ...

* * *

Қоришкамба аз даҳанаи тарафи растаи аттори тимча¹⁴
баромада ба пеши дӯкони як аттор истод ва ман ҳам аз паси
ӯ рафта, бо таҷрибае, ки аз сари дӯкони токияфурӯш гирифт-
та будам, худро харидор сохта дар паҳлӯи ӯ рост истодам.

Қорӣ баъд аз салом додан ба соҳиби дӯкон:

– Ба ҳисоби аберааш як хӯрок гулқанд¹⁵ марҳамат кунед!
– гуфт.

Аттор табассумкунон сарпӯши як тоси мисинро, ки дар
пешаш истода буд, кушода, аз даруни вай бо белчаи оҳанин

чормағз барин гулканд канда гирифта ба тарафи Қорӣ дароз кард.

Қоришкамба белчаро аз дасти аттор гирифта аз нӯги вай гулкандро бо дандонаш канда гирифт ва дар ҳолате ки гулкандро мехоид, белчаро ба аттор гардонда дода истода:

– Аберааш бисёр хурд будааст, ба буни дандонҳоям банд шуда монда чизе аз вай ба дарун надаромад.

– Дуконам танг аст, мол аз сармоям кам, ба болои ин бештарин молҳои ман «кас маҳару кас маёб»⁶, бинобар ин савдо ҳам кам мешавад ва дар ин гуна аҳвол аберааш ба зудӣ калон намешавад ва ба воя намерасад.

– Хуб, ба ҳисоби аберааш нею барои Худо боз як белча гулканд диҳед, ки меъдаам хунук шуда рафта аз иштиҳо мондаам. Дуо мекунам: Илоҳӣ тӯи фарзандонатонро бинед!

– Хайрият, ки меъдаатон хунук шуда аз иштиҳо монда будаед, вагарна тамоми дунёро нахоида фуру мебурдед! – гуфт аттор бо оҳанги нимшӯхию нимчиддӣ ва белчаро аз дасти ӯ гирифта ба вай боз як белча гулканд дод.

Аттор шояд маро ҳамроҳи Қоришкамба гумон карда бошад, ки ба ман чизе нагуфт ва аз ман чизе напурсид. Аммо Қоришкамба, ки ба ман аз вақти дар пеши дукони аттор дар паҳлӯяш истоданам сар карда шубҳаомезона нигоҳ мекард, дар вақти гулканди дуҷумро хоида истоданаш боз ба ман як нигоҳи тези кунҷковона карда:

– Додар! Шумо, магар, ба ман кор доред? – гуфта пурсид.

Ман ба ҷои он, ки дар ҷавоби ӯ «бале, ба шумо кор дорам» гӯям ва барои изҳори матлаби худ аз вай ҷои хилват талаб кунам ва агар ӯ мақсади маро шунидан хоҳад, масъалаи хучраро ба пеши ӯ монам, ҷавоберо, ки дар суоли «ба шумо чӣ даркор?» гуфтани аттор тайёр карда монда будам, ба ӯ дода:

– Ба ман мурч даркор! – гуфтам.

Албатта, ин ҷавоби ман ба суоли Қорӣ бисёр бемуносибат афтод ва медидам, ки ӯ маро масҳара дошта зери лаб механдид ва ман аз ғояти саросемағӣ даст ба ҷайб задам, то ки қадре пул бароварда, мурче харида аз он вартаи шармандағӣ зудтар гурезам. Аммо аз бадии толеам ҳамон вақт дар кисаам ягон пул ҳам набудааст, аз ин ҳол сурх шу-

да, сафед шуда ва дар зери обу араки хичолат монда ба аттор нигоҳ карда:

– Ҳоло пулам набудааст. Ман рафта пул оварда баъд аз мурчатон мехарам, – гӯён аз сари дӯкони ӯ дур шудам ва дар вақти аз пеши дӯкони аттор рафта истоданам чашмам ба Қоришкамба афтод: ӯ ба аттор нигоҳ карда лаби зеринашро бар рӯи лаби болоияш кашид* ва бо сараш ба тарафи ман ишора карда, намедонам, дар хусуси ман чӣ чизро ба ӯ фаҳмондан мехост.

* * *

Он рӯз ҳам шикори ман барор нагирифт, на танҳо барор нагирифт, ҳатто дар оянда ҳам роҳи дунболагирии он шикор ба ман баста шуд: чунки ман дар пеши Қоришкамба шарманда шуда будам ва дар дурӯғ будани мурчхариам ман ба ӯ чун офтоб равшан шуда буд, ҳатто бо қиёси «мурчхариам» дурӯғ будани тоқияхариам ҳам ба ӯ ошкор гардида буд. Ман дигар дар кӯчаҳо аз наси ӯ гашта барои шинос шудан бо вай фурсатҷӯӣ карда наметавонистам.

Ба ман ин бисёр алам мекард, ки ин хама нобаробарии кор аз бетадбирии худам рӯй дода буд, агар ман дар ҷавоби «Додар, шумо ба ман кор доред?» гуфтани Қоришкамба «бале, ба шумо кор дорам!» мегуфтам ва илова менамудам, ки «барои арз кардани муддаоям ба шумо, як ҷои хилват даркор аст», он хама таъкиб кардани ман ӯро ба назари ӯ табиӣ менамуд ва, албатта, ӯ маро ба гӯшае бурда матлабамро мепурсид ва ман масъалаи ҳучраро ба миён меовардам. Дар он сурат агар ҳучра ба даст надарояд ҳам, шиносӣ ба даст медаромад ва дар оянда роҳи омӯхтани аҳволи ин одами аҷиб, ки диққати табиати кунҷкови маро ба тарафи худ саҳт кашида буд, ба ман кушода мегардид ва ин барои ман аз ҳучра ҳам муҳимтар буд.

Ақнун пушаймонӣ суд надошт ва «афсӯсу дареғ» фоида намебахшид, чунки тир аз камон бархато ҷаста ва мурғи матлаб аз дом раста буд.

Бо ҳамаи ин дилам намехост аз шиносӣ шудан бо ин одам ва омӯхтани ӯ умедамро тамом канам-* ва барои ёфтани

роҳи умедворӣ фикр мекардам, окибат дар хаёлам чораи зеринро маъқул намудам: «Бо пурсуков унвон ва нишони хонаи ӯро меёбам ва дар як вақти муносиб рост ба хонааш ба пеши ӯ меравам, дар назди ӯ дурӯғ будани тоқияхарӣ ва мурчхариамро рӯирост иқро мекунам ва аз дунболагии мақсади асли хучраталабӣ буданро ба ӯ мефаҳмонам ва бо ҳамин аз шармандагӣ, ки дар пеши ӯ ба ман рӯй дод, тамоман халосӣ меёбам ва дар ҳамин зимн-* роҳи шиносӣ ва омӯзиш ҳам кушода мешавад...»

Он шабро бо фикру хаёл бедор гузаронидам ва дар вақти сахар бо ёфтани чораи охири қадре осуда шуда хобам бурд...

IV

Рӯзи дигар ман бо умеди ёфтани хонаи Қоришқамба ба кӯча баромадам ва Чорсуи шаҳри Бухоро гардиш карда бо растаи чойфурӯшӣ, ки аз тарафи шимоли хонаҳои Девонбегӣ дар байни мадрасаи Кӯкалтош¹⁷ ва масҷиди Мағок¹⁸ кашида шуда буд, раҳсинор гардидам.

Дар миёнаҳои растаи чойфурӯшӣ дар тарафи ҷануби кӯча, дар рӯ ба рӯи наскӯчаи бозори ангишт «Ҷаннатмақонӣ» ном як сарой бино ёфта буд. Дар ду паҳлӯи даромадгоҳи ин сарой, берун аз дарвозааш ду суфачаи баланд воқеъ шуда буд. Бар рӯи яке аз ин суфачаҳо Раҳими Қанд¹⁹ ном як кас лаълии қандфурӯшиашро дар пеши худ ниҳода менишаст. Суфачаи дигари ин сарой ҳолӣ буда, ман гоҳ-гоҳ ба рӯи вай нишаста бо қандфурӯши мазкур сӯхбат мекардам. Чунки вай як одами бисёр аҷиб буда суҳанхояш бағоят завқовар буданд ва гӯш кардани ҳикоя ва саргузаштҳои вай маро бисёр хуш меомад.

Чун дар ин ҷо номи Раҳими Қанд зикр ёфт, лозим аст, ки бар болои баёни аҳволи ӯ қадре истода гузарам, то ки хонандагонро бо ин одам каме ҳам бошад, шиносои кунам:

Таввалудгоҳи ин одам дар деҳаи Фоиқи тумани Шофиркоми Бухоро буда, дар шаҳри Бухоро нашъунамо ва касбу камол ёфта, мусикиро омӯхтааст ва ӯ аз асбобҳои мусиқӣ тапбӯр менавохт, аммо суруд намехонд. Ин одам табиатан

бисёр бечора буда, аз молу ашӯи дунёи ҳам чизе надошт ва бисёр факирони зиндагонӣ мекард.

У дар пешаи худ маҳорати бисёр баланд надошт ва ба бо-лои ин монанди баъзе мусиқичиёни он замон маҷлисоро, су-ханвар, ширинокор ва хушомадгӯй ҳам набуд. Бинобар ин ўро одамони сарватманд дар тӯйҳо ва меҳмондориҳои пуртантан-наи худ даъват намекарданд. Азбаски харидораш кам ва бо-зораш касод буд, ҳар кас ўро барои базме даъват кунад, дар як шаб ба ду танга музд, ки баробари 30 тин аст, розӣ мешуд.

Азбаски нархи танбӯрнавозии ў назар ба навозанда ва хонандагони дигар хеле арзон буд, муллобачагон – талаба-гони мадраса дар иҷтимоона – дар базмҳои ҷамъиятӣ ва шабнишиниҳои худ бештарин ҳамин одамро даъват карда мебуданд. Ман ҳам бо ин кас дар ҳамин гуна иҷтимоонаҳо шинос шуда будам.

Ғоҳо муллобачагон дар базмҳо ва шабнишиниҳои худ ин одами бечораи беозорро бисёр озор мерасонданд-* ва ба ў шӯҳиҳои ваҳшиёнаи азобовар мекарданд. Чунончи, боре шарикдарсони ман, ки аз сад нафар зиёда буданд, барои сар кардани дарси нав аз байни худ 1500 танга ҷамъ карда, 1400 тангаи ин маблағро дар дархонаи устоди худ бо номи ифтитоҳона²⁰ сарф намуданд ва бо сад тангаи боқимонда хостанд, ки иҷтимоона таъкил диҳанд ва дар он шабнишинӣ танбӯрнавозеро даъват намоянд.

Шарикон дар он маҷлис маблағи мазкурро сарф намуда барои худ ва меҳмонони худ зиёфати миёнаҳолоне тартиб доданд ва танбӯрнавози ин шабнишинӣ Раҳими Қанд буд ва вазифаи ғазалхонии ин базмро сурудхонони ҳавасгор, ки бо истилоҳи мадраса онҳоро «савтӣ» мегуфтанд ва онҳо аз байни талабагон ба тарзи худомӯзӣ расида баромада буданд, адо мекарданд.

Базм сар шуд, Раҳими Қанд танбӯрнавозӣ мекард ва талабагони ҳавасгор суруд мехонданд. Азбаски дар байни ша-рикони хушовозон бисёр буданд ва онҳо бо навбат мувофиқи нағмае, ки Раҳими Қанд менавохт, ғазалхонӣ мекарданд, он қадар монда намешуданд. Аммо Раҳими Қанд, ки ягона на-возанда буд ва то нимаи шаб беист ва бе дамгирӣ

танбӯрнавозӣ кард, дигар ёрои ба тор нохун заданаш намонд ва вақте ки ўро боз ба навохтан водор кардан хостанд:

– Агар кушетон ҳам дигар наменавозам, – гуфт бо оҳанги қатъӣ.

– Ҳоло хамин тавр аст? – гуфт Амини Муш ном яке аз талабагон, ки аз сурудхонон буд.

– Ҳамин тавр аст, дигар наменавозам! – гӯён матлаби худро такрор ва таъкид кард Раҳими Қанд.

– Шарикон, хезед, «хармурд» мекунем! – гуфта Амини Муш ба аҳли маҷлис хитоб кард ва худ рафта Раҳими Қандро ба рӯи хона ғелонда пахш кард ва чанд нафар талабагони авбош рафта ба Амини Муш ёрӣ дода, ба ӯ ҳамроҳӣ карданд: онҳо танбӯрнавозро зер карда муштқубӣ кардан гирифтанд.

Раҳими Қанд бечора аввал «оҳу вой!» гӯён фарёд мекашид ва баъд аз он ба гираву зорӣ даромад ва оқибат боз навохтанро ба гардан гирифта аз ин зарбу лати ваҳшиёна раҳой ёфт.

Раҳими Қанд баъд аз «хармурд» бо чашми гирён ва панҷаҳои ларзон боз қадре торҳои танбӯрро «тинг-тинг» кунонид, аммо ин садо аз садои танбӯр зиёдтар ба ғингоси мағасе, ки дар торҳои тортанак дармондааст, монанд буд...

Дар ин вақт оши охиринаи зиёфат, ки палав буд, тайёр шуд ва табақҳои таом дар пеши меҳмонон ва шарикон қатор шуданд. Раҳими Қанд ҳам бе рухсати касе аз танбӯрнавозии маҷбурӣ халосӣ ёфт, чунки шарикон хӯрдани иалавро аз шунидани танбӯр муҳимтар медонистанд.

Вақте ки маҷлиси зиёфат ба поён расида аҳли маҷлис пароканда мешуданд, ташкилкунандагони ин шабнишинӣ ба Раҳими Қанд ду танга барои музди хизматаш, якта нон ва як коса ош ҳам барои бурдан ба бачагонаш ба тарзи инъом доданд.

Раҳими Қанд аз ин инъоми талабагон, ки ҳеҷ ба он нигарон набуд, бисёр хурсанд шуда:

– Илоҳи ҳамаатон мударрис шавед, муфти шавед, аълам шавед, охун шавед, раис шавед, қозӣ шавед ва қозикалон²¹ шавед!... – гӯён дуо кард.

– Барои ба ин мансабҳо расидани ҳамаи моён, – гуфт яке аз талабагон, – бояд ҳамаи козиён, раисон ва дигар муллоёни мансабдори имрӯза ё бимиранд ва ё бекор шаванд. Агар ин дуои туро, ки дар ҳаққи муллоҳои мансабдори имрӯза дар ҳақиқат дуои бад аст, онҳо шунаванд, туро «хармурд» карда мекушанд.

– Майлашон, – гуфт Раҳими Қанд дар ҳолате ки лабонаш бар хилофи одати муқаррриаш ба табассум моил шуда буданд, – агар баъд аз «хармурд» кардан якто нон ва як коса ош диҳанд, кушанд ҳам зарар надорад.

* * *

Зиндагонии Раҳими Қанд хеле танг буд, албатта, бо ду танга даромад, ки вай ҳам ҳар рӯз ба даст намедаромад, бо якто нон ва як коса ош, ки онҳо ҳам ба тарзи тасодуфӣ аз тӯйҳо ва зиёфатҳои калон дар ҳафтаҳо ва моҳҳо ба тарзи «инъом» меомаданд, як оиларо сер кардан мумкин набуд. Агар ӯ ба нешаи дигаре машғулӣ кардан хоҳад, ҳунари дигаре надошт ва барои харидуфурӯш сармоя надошт. Ночор ӯ қандфурӯшии дастакиро барои худ даромади иловагӣ қарор дода буд, ки ҳамаи сармояаш дар ин кор қадре қанд, қанфет ва обидандон²² буд, ки ҳамагӣ аз нанҷ танга зиёдтар қимат надоштанд.

Қандро шикаста майда карда, ба ҳар кадоми лӯндаҳои калонтараш ду пул²³ ва ба резатараш як пул баҳо монда, ба як тарафи лаълӣ мечид ва ба тарафи дигари лаълӣ қанфетҳои арзонбаҳо ва обидандонҳоро, ки аз лойшакар сохта мешуданд, рехта ба ҳар кадоми онҳо ҳам якпулӣ ё дупулӣ нарх мемонд ва ҳамин лаълии «оростаи худ»-ро ҳар пагоҳ бардошта омада ба рӯи суфаи сарои Ҷаннатмаконӣ менишаст ва ба толибонаш мефурӯхт ва харидорони ӯ бештарин бачагони кӯчагард буданд.

Мардуми Бухоро ҳамин касби Раҳими танбӯриро ба назар гирифта ва ба номи ӯ калимаи «Қанд»-ро илова карда, ӯро «Раҳими Қанд» мегуфтанд.

Ман гоҳо аз «молҳои тиҷорати Раҳим» ба ду пул қанд ё қанфет харида, ба даҳон андохта, бар суфаи дигар макида

менишастам. Ин хариди ман аз чихати эҳтиёҷам ба ширинӣ набуда, балки барои шунидани суханони ба мазоки ман аз қанд ҳам гуворотари ӯ буд. Чунки ӯ бо ин хариди ночизи ман хурсанд шуда ба сухан мебаромад.

Ҳикояҳои Раҳими Қанд бештарин аз саргузашт ва ёддоштҳои худаш, аз аҳволи худаш ва аз дида ё шунидаҳоиаш буд. Дар ин ҷо бояд ҳаминро ҳам қайд кунам, ки Раҳими Қанд баъзан чизҳои ба ҳаёлаш омадари ҳам монанди он, ки худ қарда бошад ё дида бошад, бо боварии тамоми ҳикоя мекард ва ширинтарини гуфтаҳои ӯ ҳам ҳамин гуна ҳикояҳои афсонамонандаш ба шумор меафтад.

Аз чизҳои, ки аз Раҳими Қанд шунидам, ду порча ба ёдам мондааст ва ман мехоҳам ҳамон порчаҳои дар ин ҷо нақл намоям:

Рӯзе Раҳими Қанд аз бетамизҳои замона ва аз санъатношиносҳои мардум шикоят қарда гуфт:

– «Агар дар мардум тамиз мебуд ва санъатро мешинохтанд, ҳунармандро аз беҳунар фарқ қарда метавонистанд ва қадри ҳунармандро медонистанд, ба созандагони дигар он муомила ва ба ман ин муомиларо намекарданд, яъне дигаронро ба осмон бардошта, маро ба замин намезаланд ва ҳол он ки аксари ин ҳофизон ва навозандагон шогирдони беустод буда, таълимнадида ва монанди алафи бегонаи дар гулзор рӯида дар замини санъат хурӯ мебошанд. Аммо аҳмақфиребиро хуб медонанд ва дар пеши мардумони бетамиз худситой қарда хуб пул мекашанд ва ман, ки ба чандин устоди забардаст чандин сол хизмат қарда ин ҳунарро ба даст даровардам, ба хӯрдан нон надораму ба пушидан танбон».²⁴

Раҳими Қанд баъд аз ин муқаддима барои исботи ҳунармандии худ ва забардастии устодони худ «ёддошти» зерини худро нақл қард:

– «Ман, – гуфт ӯ, – ба Насруллоби деғфурӯш, ки мардум номи ӯро кӯтоҳ қарда «Насруллои Деғ» мегуфтанд ва дар шашмақомдонӣ ягонаи даврон буд, даҳ сол ба тарзи шогирдӣ хизмат қардам. Баъд аз он ки ман дар пеши ӯ шашмақомро об қарда хӯрдм, маро ҳамроҳи худ ба меҳмонӣ бурдан гирифт».

Раҳими Қанд аз он меҳмониҳо, ки ҳамроҳи устои худ рафтааст, якеро муҳимтар ва сазовори қайд шумурда ба тарзи зерин нақл кард:

– Устодам Насруллои Дег як шаб маро ба чорбоғи домоди қозикалон, ки дар деҳаи Хитоён буд, ҳамроҳи худ гирифта бурд.

Дар он ҷо хонанда ва навозандагони дигар ҳам буданд, ки ҳамаи соҳоро ҷӯр карда ва ҳамаи сурудхонон ҳамовоз шуда то нимаи шаб навохтанд ва хонданд. Баъд аз таоми нимшабӣ, ки ҳамаи меҳмонон ва созандагон ба ҳар тараф пароканда шуда хобиданд, устои ман ба соҳиби боғ гуфт:

– Агар хоста бошед ва рӯхсат диҳед, худам бо шоғирдам як базми хосагии алоҳида карда медиҳам.

«Албатта, домоди қозикалон бо хурсандӣ розӣ шуд ва Насруллобой торҳои танбӯрро ба ҳавои Наво соз карданро фармуд. Танбӯрро соз кардам, устод дойраро ба даст гирифта усул нигоҳ дошта меҳонд ва ман менавохтам. Як вақт ду булбул парвозкунон омада ба болои шоҳи дарахте, ки мо дар зери вай базм мекардем, нишастанд. Булбулон баъд аз қадре ором истода ба нағмасароии мо гӯш додан мувофиқи ҳавое, ки мо менавохтем, ба чаҳчаҳзанӣ даромаданд.»

«Аз ин кори булбулон устои ман зиёда ба шавқ омада, гӯё ки бо онҳо баҳс-мабаҳс меҳонда бошад, нолаҳои фалакнеч баровардан гирифт ва ман ҳам бо нохунҳои обдори худ торҳои танбӯрро дилхарошона меларзондам, шунавандагон аз нағмаҳои ҷонгудози ман, гӯё ки ба рағу паи онҳо нохун зада истода бошам, дар тапиш ва ҷӯшу хурӯш омаданд...»

Раҳими Қанд дар охири ин ёддошти худ гуфт.

– «Оқибат булбулон аз мо мағлуб гардида хомӯш монданд ва баъд аз қадре хомӯш истодан онҳо тамоман беҳушу беихтиёр шула худро аз шоҳи дарахт ба сӯи мо андохтанд, яке аз онҳо омада ба гӯшаки танбӯри ман нишаст ва дигаре ба гардиши дойраи Насруллобой. Ин ҳолро дида шунавандагон ба ҷӯшу хурӯш омаданд ва садои таҳсину офарини онҳо ба осмон расид ва бо ҳамин базм ҳам тамом шуд...»

Дурӯғ будани ин гуна «саргузашт»-ҳои Раҳими Қанд равшан бошад ҳам, ман ба ӯ аз ин хусус лаб намекушодам,

балки худро чунон нишон меодам, ки гуё ҳамаи он суханхоро бовар кардам. Чунки агар у ба ин гуна ҳикояҳои худ андак нобоварии маро пай мебард, бисёр мешӯрид, на танҳо мешӯрид, ҳатто бими он буд, ки ошноии худро аз ман бурида, дигар ба ман ин гуна ҳикояхоро нақл накунад. Ва ҳол он ки шунидани ин гуна ҳикояҳои у ба ман бисёр завқ меод. Ман, хусусан, аз ин чихат завқ мекардам, ки у ёддоштҳои худро бо камали ҷиддият ва боварӣ нақл мекард ва ба бовар кардани ман ҳам ақидаи у комил буд.

* * *

Раҳими Қанд боре ба ман аз қаҳрамониҳои афсонавии одамони зинда ҳикоя мекард ва суханро бар болои ҷанги амир Музаффар²⁵ бо кӯҳистониён овард, у калламанораи аз сарҳои ҳисориён ва кӯлобиён сохтаи амирро ва дар як соат куштани у ҷорсад асирро нақл намуда, ба болои Азизулло ном яке аз иштироккунандагони он ҷанг зиёдатар истод.

Дар асл ин Азизулло аз Балх буда, дар Бухоро таҳсили илм кардааст ва дар ҷанги амир Музаффар бо кӯҳистониён аскарӣ иштирокӣ шуда аз ҷониби амир ба он ҷанг иштирок намудааст ва дар бадали ин хизмати худ ба мансаби раёсати баъзе ҷойҳо расидааст. Дар вақте ки Раҳими Қанд аз у ба ман гап мезад, вай дар тумани Ғичдувон раис буд.

Азизулло ба дурӯғгӯй шӯҳрат дошт. Худи у мегуфт, ки агар ман рӯзе сад дурӯғи барҷаста нагӯям, он шаб хобам намебарад.

Хулоса Раҳими Қанд дар болои қаҳрамониҳои ҳамин Азизулло дурӯғгӯй ба ман гуфт:

– «Азизулло дар қатори навкарони галаботури²⁶ амир дар ҷанги кӯҳистон ба тарафи ҳисориён ва кӯлобиён ҳучум овардааст ва дар този асп ба ҳар шамшер задан даҳдувоздаҳ касро қалам карда мепартофтааст. Рӯзе дар вақти гармии ҷанг аспи у дартоз аз байни ду дарахти тут, ки ба ҳам наздик рӯида шоххояшон ба ҳам печида буданд, гузаштааст ва дар вақти гузаштани асп аз байни дарахтон сари Азизулло дар шохҳои дарахтон банд шуда гарданаи ҷанда шуда мондааст. Аммо у ҷолокона сари аспро пас гардонда

омада, каллаи худро аз шохҳои дарахт чудо карда ба ҷои худаш гузоштааст, азбаски хунаш ҳанӯз сард нашуда будааст, сараш монанди аввала ба танааш часнида мондааст ва ӯ ҳам, гӯё ки ба вай ҳеч воқеа рӯй надода бошад, мисли пештара ба ҷанг давом кардааст».

Ман аз шунидани ин ҳикоя хеле завқ гирифта ва аз камоли хурсандӣ хусусияти табиати Раҳими Қандро аз хотир бароварда ба ӯ гуфтам:

– Хайрият, ки Азизулло саросема шуда каллаи худро ба танааш ҷаппа нагузоштааст, вагарна ҷашмони ӯ ба қафои ӯ ҷойгир шуда, дар зиндагӣ бисёр душвориҳо мекашид.

Раҳими Қанд аз ин гуфтаҳои ман нисбат ба ҳикояи худ нобовариро бӯй бурда²⁷ якбора ба шӯр омада гуфт:

– Ӯ кӯр набуд ва беақл ҳам набуд, ки чӣ гуна ба тана гузоштани каллаи худро надонад!

Ман узрҳо гуфта боварии худро ба ҳикояи ӯ исбот карда шубҳаи ӯро нисбат ба худам тамом аз дилаш баровардам. Бо вучуди ин ӯ чанд гоҳ ин гуна ҳикояҳоро ба ман нақл накард.

V

Ман бо растаи ҷойфурӯшӣ раҳсипор гардида то пеши сарои Ҷаннатмақонӣ расидам. Дар он ҷо Раҳими Қанд лаълии «хушбори» худро дар пешаш монда, ба рӯи суфачаи муқаррариаш нишаста буд, ман аз ӯ ба ду пул як дона обидандон харида ба даҳонам андохта, ба суфачаи дигари сарой нишастам.

Имрӯз мақсади асосии ман ёфтани кӯча, гузар ва хавлии Қоришқамба буда, ҳамаи фикру ҳавосам ба ин мақсад банд буд, бинобар ин барои ба суҳан даровардани Раҳими Қанд ва ҳикоя гӯендани вай кӯшише накарда, дар фикр фуру рафта будам...

Ман ҳанӯз обидандони дар даҳон гирифтаамро мақида тамом карда набудам, ки Қоришқамба аз тарафи шарқи раста – аз тарафи мадрасаи Кӯкалтош намоён гардид. Ман барои пурра ва пухта дидани рӯи ӯ ҷашмавро ба ӯ дӯхтам. Чун ӯ наздиктар расида назараш ба ман афтод, ҷашмонашро аз ман нақанда омадан гирифт. Ман аз нигоҳҳои тези

маънидори ӯ дар ҳаққи худам «ин дуруғгӯи дируза!» гуфта-ни ӯро пай бурдам, бинобар ин шарм дошта чашмамо аз вай қанда худро ба подонӣ задам, лекин бо гӯшаи чашм ҳаракатҳои ӯро таъкиб мекардам.

Ӯ рост ба пеши суфаҷаи Раҳими Қанд омада аз қанди майда ва обидандонҳои ӯ якдонагӣ гирифта ба даҳонаш зад ва аз қанфет ҳам як дона гирифта дар ҳолате ки қоғази вайро ҷудо мекард, ба роҳаш давом намуд:

Раҳими Қанд бо рангҳои қанда ва лабҳои ларзон:

– Қориамак, шӯҳӣ накунед! Ман одами бечораи аёлманд мебошам, пули қанду қанфету обидандонро дода равед! – гуфт бо оҳанги зорӣ.

Қоришқамба бе он ки қадами пешпартофтаашро пас гузорад ё ин ки аз роҳаш бозистад:

– Кӯрнамакӣ накун! Дируза ошро аз ёдат набарор! Дар ягон мавриди дигар боз ба ту нафъ расонда ҷои ин моли ноҷизонаатро чанд-чанд карда нур мекунам, – гӯён ба роҳаш давом намуд.

Раҳими Қанд зери лаб ғур-ғуркунон «искит²⁸, мурданӣ!...» гӯён ӯро дашном меод.

– Ин кас кист! – гуфта ман аз Раҳими Қанд пурсидам, гӯё ки ӯро ҳеч наметинохта бошам.

– Як ҳиндуи салланок, як судхӯри гузаро, як ҳасиси чирки дандонхӯр! – гуфт Раҳим дар ҷавоб.

– Магар ӯ дируз шуморо зиёфат карда буд, ки «кӯрнамакӣ накун, дируза ошро аз ёдат набарор!» гӯён ба шумо миннат кард?

– Оши ӯро то ҳол занаш ҳам нахӯрдааст, – гуфт Раҳими Қанд, – ҳикояти «оши дируза» ин тарика аст, – гӯён ӯ ҳикояти зеринро нақл намуд:

– «Дируз маро як машқоб ба тӯяш хабар карда буд. Ман дар он ҷо дар рӯи суфа ба болои кат нишаста танбӯр менавохтам. Як вақт дар қатори меҳмонон ин одам ҳам ба хона даромад ва ҳамроҳи онҳо ба меҳмонхона даромада ош хӯрда баромад. Баъд аз таом меҳмонони дигар рафтанд, аммо ин одам бар рӯи кат баромада, ба соҳиби хона ҷой фармуда, дар паҳлӯи ман ҷой нӯшида нишаст. Чанд гурӯҳ меҳмонони

дигар ҳам омада ош хурда рафтанд. Вақте ки меҳмоноӣ қариб ба поён расид, ӯ ба касоне, ки дар он тӯй хизмат мекарданд:

– Ба ин кас ҳам ош биёретон, охир! – гуфт маро нишон дода, – ҳамроҳи дасти ин кас шикамашон ҳам танбӯр навохта истодааст. Оши ин кас сергӯшту серравғантар шавад.

Як табақ оши палав оварданд. Дар ҳақиқат сергӯшту серравған буд. Аммо даҳяки он ош ҳам насиби ман нашуд: бо вучуди ин, ки ӯ аз меҳмонхона дар қатори меҳмонон ош хӯрда баромада буд, ин ошро бо ишғихои аввала хӯрдан гирифт. Ӯ то як лукма хӯрдани ман ду-се лукма меҳурд ва чунон ки шикамбандаҳо мекунанд, ҳар лукмаро «дугӯштаи оринҷшор» карда, яъне дар ҳар лукма ду лӯнда гӯштро ҳамроҳ карда ва равғанашро то оринҷи худ шоронда, мегирифт...

Баъд аз таом ман хостам, ки боз танбӯр навозам ва ба ҳамин мақсад гӯшакҳои танбӯрро тофта торҳоро соз кардан гирифтам, аммо ӯ даҳонашро ба гӯши ман наздик оварда пичирросзанон:

– Биё акнун танбӯрнавозиро бас кун! Омаду рафти меҳмонҳо ҳам тамом шуд, – гуфт ва илова намуд, – ман аз ин тӯй ба ту як табақ ош гирифта медиҳам, ба ҳамин шарт ки нимаашро ба ман медиҳӣ. Розӣ ҳастӣ?

– Дуруст, ман розӣ! – гуфтам ба ӯ.

– Ин тавр бошад аз соҳиби тӯй рухсат пурс!

– Акнун иҷозат диҳед! – гуфтам ман ба соҳиби тӯй танбӯрамро ба чилдаш андохта истода.

Соҳиби тӯй ду танга пулро бо якто нон ва як каф қандалот оварда ба пешам гузошт. Ман тангаро ба чайби худ андохта, нон ва қандалотро дар рӯймолчаи худ бастан гирифтам. Дар ҳамин вақт ин одам ба соҳиби тӯй маро нишон дода:

– Ин кас одами аёлманд мебошанд. Ба ин кас як табақ оши сергӯшту равған кашед, ба рӯяш якто нони тафтон пӯшонда диҳед! Мавриде воқеъ шавад, ин кас ба шумо боз хизмат мекунанд, – гуфт.

Соҳиби тӯй сухани ӯро қабул намуда ошро тайёр карда овард. Ӯ пеш даромад ва ман танбӯру табақи ошро бардош-

та аз ҳавлӣ баромадам. Сохиби тӯй моро гусел карда истода ба ман:

– Оварда додани табақро аз хотир фаромӯш накунед! – гуфт. Ҳамин ки мо аз тӯйхона чанд қадам дур шудем, ӯ ба ман:

– Ҳавлии ман дар сари роҳи ту мебошад, аввал он ҷо ме-равем. Баъд аз он, ки ман аз ош ҳаққи худро гирифтаам, ту табақро бо боқимондаи ош бардошта ба хонат меравӣ! – гуфт.

«Ман розӣ шудам. Мо бисёр кӯчаву паскӯчаҳоро бурида гузашта, оқибат ба ҳавлии ӯ расидем. Маълум шуд, ки ҳавлии ӯ нисбат ба ҳавлии ман аз тӯйхона дуртар будааст...»

Ман, ки чӯён дар кучо будани ҳавлии Қоришқамба будам, фурсатро аз даст надода ва сухани Раҳими Қандро бурида:

– Ҳавлии ӯ дар кадом гузар ва дар кадом кӯча будааст? – гуфта пурсидам.

Дар гузари Кемухтгарон²⁹, дар охири он наскӯчаи пешбастааст, ки вай дар пушти сарои кафшу маҳсифурушӣ воқеъ шудааст, – гӯён Раҳими Қанд ба пурсиши ман ҷавоб дода боз ҳикояти худро давом кунонид:

– «Вақте ки ба дари ҳавлиаш расидем, ӯ барои гирифтани хиссаи худ табақи ошро аз дасти ман гирифта ба ҳавлии дарунаш бурд ва баъд аз чанд дақиқа табақи рӯяш кушодаро бароварда ба ман дод: нону гӯшти ошро тамоман рабудаст, аз ош ҳам тахминан ҳаштяк мондааст ва рағани ошро то чакраи охиринаш чаконда гирифтааст» – гӯён Раҳими Қанд ҳикояи худро тамом кард ва дар охир илова намуд:

– Ин одам бой бошад ҳам бисёр чашмгурусна будааст, барои ситондани ягон чиз аз ҳеҷ қор ибод ҳам намекунаду ор ҳам, бо вучуди ин чашмаш сер намешавад.

Ман дар ҷавоби ӯ гуфтаам:

– Ҳарчанд Саъдии Шерозӣ гуфтааст, ки «...Чашми танги дунёдорро ё каноат пур кунед, ё хоки гӯр», ман мегӯям, ки «чашми танги дунёдорро на каноат пур кунед, на хоки гӯр». Баъди ин сухан ман зуд аз суфача бархостам, зеро нишонан

ҳавлии Қоришкамба, ки мақсади асосии онрӯзаам буд, аз гайри чашмдошти ман аз он сӯҳбат ба даст даромада буд. Акнун мебоист ман ба зудӣ ба хонаи ӯ мерафтам.

VI

Ман аз дари сарои Чаннатмаконӣ бо паскӯҷаи бозори ангишт раҳсинор шуда ба гузари Кемухтгарон рафтам ва дар он ҷо ба паскӯҷаи пешбаста даромада, ба охири вай расидам ва дар он ҷо дарвозачаи ҳавлие ба ман рост омад, ки аз рӯи нишондоди Раҳими Қанд бояд вай ҳавлии Қоришкамба бошад. Ман дарвозаи он ҳавлиро кӯфтам ва дар дили худ гуфтам: «Агар ин ҳавли ҳавлии Қоришкамба набошад ҳам, зарар надорад, чунки дар он сурат аз соҳиби ин ҳавли ҳавлии ӯро пурсида меёбам».

Баъд аз дақиқае аз паси дарвоза шарфаи пое шунида шуд ва баъд аз он бо ҳам паст-паст ҳарф задани ду кас маълум гардид. Аммо онҳо ба даркӯбии аввалии ман ҷавоб надоданд. Ман бори дигар дарро кӯфтам:

– Шумо кӣ? – гуён аз паси дар овози зане шунида шуд.

– Ман як муллобача, ба Қориамак кор дорам.

– Қориамакатон дар хона нестанд! Чӣ кор доштед? – Овози зан такрор шунида шуд.

– Корамро ба худашон мегӯям... Кай ба хона меомада бошанд?

– Он кас бевақт меоянд, гоҳо то нимаи шаб ба хонаҳои ошноҳшон мегарданд, – ин ҳам овози ҳамон зан буд.

– Агар баъд аз хуфтан ё ин ки дертар аз он оям, он касро дида метавонам? – ман пурсидам.

– Не! – гуфт бо қатъият як зани дигар ва илова намуд, – он кас шабона ҳеҷ касро ба хонашон роҳ намедиханд, ҳатто дарвозаро ҳам намекушоянд. Ба мо ҳам таъин карда мондаанд, ки на рӯзона ва на шабона дарвозаро ба касе накушоем. Дирӯз боз таъкид карда гуфтанд, ки агар ягон каси шинос ояд ҳам, дарвозаро накушоем. Бинобар ин ба шумо маслиҳат медиҳем, ки барои ба ҳавлиашон даромада бо он кас сӯҳбат кардан беҳуда овора нашавед.

– Шумоён ба он кас чӣ мешавед! – ман пурсидам.

– Занҳошон! – зани аввалӣ ҷавоб дод.

– Агар писарашон бошад, бо вай гуфтугузор кунам, ки вай ба падараш расонда ҷавоби он касро ба ман гирифта диҳад.

– Он кас на писар доранд, на духтар ва на хизматгор, – ин овози зани аввалӣ буд ва дар паси ин шунида шуд, – он кас монанди сарви озод яккаву танҳо ҳастанд ва яккаву танҳо мегарданд, – ин овози зани дуюм буд, ки хандаомез мебаромад.

– Хуб, рӯзона кадом вақт дар ҳавлӣ ёфт мешаванд, ки он вақт оям.

– Ҳеч вақт ёфт намешаванд, аз сафед шудани рӯз пештар баромада мераванду ними шаб меоянд, – ин овози зани аввалӣ буд.

* * *

Чун дидани Қоришкамба дар ҳавлиаш ба ман муяссар нашуд ва дар оянда ҳам барои дар ҳавлиаш ёфта дидани ӯ дар ман умед намонд, дубора ба растаю бозор баромадам ва дар дили худ қарор додам, ки «агар ин дафъа ӯро дар ҳар ҷо ёбам, пеши роҳашро гирифта, ба дуруғҳои худ иқро карда, мақсадамро изҳор менаоям, то ки аз ҳиҷолати дируза бароям».

Бо ҳамин мақсад аз растаи кафшфурӯшӣ гузашта, ба тоқи Хоҷа Муҳаммади Паррон³⁰ баромада, аз он ҷо бо растаи чӯбқаду ва тамокуфурӯшӣ аз пеши саройҳои мавизу ғулунг гузашта, ба растаи атторӣ рафта, аз он ҷо ба растаи чойфурӯшӣ гузаштам...

Рӯз бегоҳӣ шуда буд, аксари дукондорон дуконҳои худро баста ба хонаҳояшон рафта буданд. Дар растаҳо ояндагон ва равандагон ҳам кам буданд. Агар дар ҳамон вақт Қоришкамба ба ман рост меомад, барои бо вай гуфтугузор кардан фурсати муносиб буд. Аммо ӯ дар он ҷоҳо ба ман вонахӯрд. Ман вақте ба дари сарои Чаннатмаконӣ расидам, ки Раҳими Қанд палоси худро дар бағал ва лаълиашро ба даст гирифта омодаи рафтан шуда истодааст.

Чун чашми ӯ ба ман афтод, лаълию палосашро ба рӯи су-

фача монда худ ба он суфа така карда истода, бо лабҳои хандон маро ба пеши худ чеғ зад. Ман аз хандонрӯии ӯ дар тааччуб афтадам, чунки дар умри худ як бор, чунон ки дар боло накл ёфт, шаби ичтимоона бо гирифтани як коса ош ӯро дар табассум дида будам. Дигар вақтҳо, монанди он ки сирко нӯшида бошад, пешонаи ӯ турш ва пурчин менамуд. Алхол ӯ на танҳо табассум мекард, балки дар зери лаб механдид.

Ман ба наздаш рафтам. Ӯ аз ман пурсид:

– Шумо дар ҳаққи Қориисмат чӣ кардаед?

– Ҳеч қор накардаам. Чӣ шудааст?

Раҳими Қанд ба лаби суфача нишаста сухан сар кард:

– Вақте ки шумо аз ин ҷо рафтед, ӯ пайдо шуда:

– Он кас кӣ буд? – гуфта шуморо аз ман пурсид.

– Як муллобачаи ғичдувонӣ! – ман ба ӯ ҷавоб додам.

– Тахминам дуруст баромад! – гуфт ӯ сарашро боло – поин ҷунбонда.

– Чӣ тахмин карда будед? – ман аз вай пурсидам.

«Қориисмат қадре андеша карда истода гуфт:

– Мардум маро пулдор гумон мекунанд. Бинобар ин баъзе дудон ва бечогардон чанд гоҳ ба дунболи ман афтада буданд. Чун онҳо фаҳмиданд, ки ман дар хонаи худ ҳатто як пули сиёхро ҳам нигоҳ намедорам, ба дилашон оби сард зада маро ба ҳоли худ гузошта, паси кори худ рафтанд...»

«Қорӣ қадре хомӯш монда боз сухани худро давом дод:

– Ду-се рӯз боз ҳамин муллобача аз дунболи ман гаштааст. Зохиран, ӯ мехоҳад, ки аз кучо пул гирифта ба кучо гузостанамро фаҳмад ва агар равшан фаҳмад, ки ман дар хонаи худ пул бурда мондаам, шабона рафта маро калла – поча карда (кушта) пулро бардорад.

– Ин муллобача он гуна кас не, тахминатон хатост! – гуфтам ман ба ӯ.

– Фарз кунем, ки худаш росткор бошад, аҷаб нест ҳамгуманиҳояш ӯро аз роҳ бароварда ба дунболи ман гузоста бошанд. Дар ҳар ҳол аз ғичдувониён тарсидан даркор аст».

Раҳими Қанд мегӯяд: «Қориисмат дар охири суханаш ба ман илова карда гуфт:

– Он муллобача, ки ба ту ошно будааст, ба ӯ фаҳмон, ки пул надорам, агар ногаҳонӣ пуле ба дастам афтад ҳам, вайро ба хонаам бурда наместонам, ҳатто дар хона ягон чизи пурбаҳо ҳам надорам, як-ду бистари чиркину дарида дорам, ки аз арақчини зери полони хар фарк надорад».

Раҳими Қанд ҳикояти Қорино ба охир расонда ба ман насиҳатомезона гуфт:

– Ба ин гуна одам наздик нашавед, ки аз вай тӯҳмат меборад.

Ман ба Раҳими Қанд нияти аз Қоришкамба ҳучра талаб кардан доштanamро, барои бо ӯ мулоқот кардан чанд рӯз аз дунболи ӯ гаштанамро ва то ҳамин вақт фурсати бо вай гуфтугузор кардан наёфтanamро мухтасаран ҳикоя карда дода:

– Модом, ки ӯ ин гуна одами бадгумон будааст, дигар на рӯи ӯро мебинам ва на аз вай ҳучра мепурсам, на ҳучраи ӯ ба ман даркор аст ва на мулоқоташ. Ба қавли Саъдӣ: «Атôi ӯро ба ликои ӯ бахшидам»-гуфтам ва аз ӯ чудо шуда паси кори худ рафтам.

VII

Аз воқеаи дари сарои Чаннатмаконӣ чанд рӯз гузашта бошад ҳам, ман Қоришкамбаро дигар ба ҷое рост наовардам ва дар паи рост оварда бо ӯ рӯ ба рӯ шудан ҳам набудам, чунки ман ҳаёли шиносии ӯро ва ҳучраи ӯро тамоман аз хотир тарошида партофта будам ва аз ин одами бадгумони тӯҳматӣ дур гаштанро лозим медонистам...

Дар ҳамон вақтҳо рӯзе дар сахни мадрасаи Кӯкалтош ба болои бомчаи як дӯкони намакфурӯшӣ ба ҳаёлот фурӯ рафта нишаста будам, ки ба болои сарам сояи касе пайдо шуд. Ман аз бисёрии фикру ҳаёлам ба он соя аҳамият надода, ба тарафи ӯ нигоҳе ҳам накардам. Баъд аз он аз болои сарам бо талаффузи коригӣ садои:

– Ассалому алайкум! – гуфтани касе баромад.

Ман сар бардошта ба саломдиханда нигоҳ кардам, ки Қоришкамба буд ва ӯ бо дандонхилоли аз ҷӯби газ тарошида дандонҳояшро мекофту резаҳои хӯроки аз байни дандонҳояш ба нӯги дандонхилол банд шуда баромадаро ба

дасташ гирифта ба тарафи вай як нигоҳ мекард ва баъд он резаро дубора ба даҳонаш андохта мехӯрд.

Азбаски ман аз таваҳхуми³¹ беасоси ӯ дар ҳаққи худам аз вай саҳт ранчида будам, ба саломаш бо як оҳанги нофорам ҷавоб гардонда боз ба хаёлотӣ худ фуру рафтам.

– Саҳни мадрасаи Кӯкалтош аҷаб ҳавои хубе дорад, – гӯён ӯ дар паҳлӯҳи ман нишаст.

Ман ба ин сухани ӯ на бо тасдиқ ва на бо инкор ҷавобе наодам.

– Бародар! Шояд шумо ба ман коре дошта бошед, ки як ду рӯз аз дунболи ман гаштед? – гуфт ӯ бо оҳанги мулоимона.

– Ман мехостам, ки «чанд пул доштани шуморо ва дар кучо мондани он пулҳоятонро фаҳмам ва баъд аз он бо дуздони ғичдувонӣ рафта онҳоро горат кунам», – гуфтам бо камоли дурушті.

– Агар касе дар ҳаққи як каси ношинос, ки ӯро таъқиб мекунад, бадгумон шавад, айб ҳам нест, аҷаб ҳам нест. Чун тафтиш ва пурсуков карда дидам, ки шумо муллобачаи дурӯст ва росткор будаед, ба шумо узр гуфтан хостам ва ҳоло шуморо дар ин ҷо дида ба ҳамин ният дар паҳлӯятон нишастам, хоҳишмандам, ки шумо он бадгумонии маро бубахшед! – гуфт ӯ ҳақиқатан бо оҳанги узрхоҳона.

Ман дар ҷавоби ин сухани ӯ чизе нагуфта бошам ҳам, ӯ аз вазъияти ман ва аз барҳам хӯрдани осори ғазаб ва кина аз чашму рӯям пай бурд, ки ман узри ӯро қабул кардаам, пас бо оҳанги чиддӣ илова намуд:

– Аҳволи худро ба шумо фаҳмонда монам зарар надорад: чунонки мардум гумон мекунанд, ман одами серпул нестам ва агар барои нафақаи аҳли аёл панҷу чоре ёбам ҳам, вайро ба хонаи худ бурда наменонам ва ба дасти ягон кас ба тарзи амонат супурда монда дар вақти зарурат ва эҳтиёҷ аз ин одам ба қадри даркорӣ гирифта харҷ мекунам.

Аз ин сухани охиринаи ӯ пай бурдам, ки ханӯз шубҳаи ӯ дар ҳаққи ман боқист, аммо ба ин одам, ки бадгумонӣ дар табиати ӯ монанди як бемории кӯҳнаи доимӣ ҷойгир шуда мондааст, инод карда нишастанро муносиб надидам ва ӯро тамоман ва ҳеч набошад қисман аз шубҳа баровардан хоста ба сухан даромадам:

– Ман ҷои истиқомат меҷустам, яке аз дӯстонам ба ман хабар дод, ки шумо чанд дар ҳучраи зархарид доштаед, бинобар ин аз дунболи шумо афтадам, ки фурсати муносиб ёфта ҳучра пурсам. Лекин шунидам, ки шумо аз дунболагиириам дар ҳаққи ман бадгумон шудаед, «атои шуморо ба ликои шумо бахшидам», – гӯён сухани худро ҳазломезона ба охир расонидам.

– Ман ҳучраи зархарид надорам, – гуфт ӯ бо оҳанги чиддӣ ва илова намуд, – зотан ман зар, яъне пули нақд надорам. Дуруст аст, ки ду-се дар ҳучра дорам. Аммо онҳо ба ман аз падари мархумам мерос мондаанд...

Қоришқамба баъд аз ба ҳамин тариқа боз як бори дигар бепулии худро исбот кардан қадре хомӯш истода, дубора ба сухан даромада, аз ман пурсид:

– Ҳучра ёфтед ё ин ки ҳоло ҳам бошишгоҳ надоред?

– Не, ҳанӯз ҳучра наёфтаам!

– Агар шумо ҳучра ёбед, ҳар рӯз дар он ҳучра ош мепазед? – боз пурсид ӯ.

Аз ин пурсиши ӯ дар хоҳири ман гузашт, ки «магар дар дасти ӯ ягон ҳучраи бедудкашу беоташдон мондааст, бинобар ин ош пухтан ва напухтани маро мепурсад ва агар ош напухтани маро донад, шояд он ҳучраро ба ман диҳад», бо ҳамин мулоҳиза ба ин пурсиши ӯ ба тарзи зерин ҷавоб додам:

– Барои ман ҳучраи бедудкашу беоташдон бошад ҳам, шудан мегирад, чунки ман ҳеҷ ош напухта ҳам зиндагонӣ карда метавонам.

– Лекин дар ман ҳучрае ҳаст, ки дудкашу оташдони он ҳар рӯз як палави сергӯшту рағғани дукаса пухтанро талаб мекунад, – гуфт ӯ бо оҳанги ҳазломез ва баъд аз он бо оҳанги чиддӣ сухани худро давом дод, – ман ду ҳучра дорам, ҳар кадоми онҳоро ба ду муллобача ба ҳамин шарт додам, ки онҳо ҳар рӯз як оши палави дукаса мепазанд, якеашон дар соати 11 рӯз, дигарашон гашти рӯз – қариби намози дигар. Ман ҳар рӯз дар соати муайян рафта ба ҳар кадоми онҳо ошашонро ҳамроҳ меҳӯрам...

– Дар як рӯз ду бор оши палав хӯрда метавонед? – гӯён ман сухани ӯро бурида пурсидам.

– Агар ёфт шавад, рӯзе чор-панҷ бор ҳам хӯрда метавонам, – гӯён ӯ ба ман ҷавоб дода сухани аслии худро давом кунонид, – яке аз он муллобачаҳо мувофиқи шартамон ҳар рӯз бе тарк дар вақти муайян ошашро тайёр мекунад, аммо дигари онҳо фиребгарӣ менамояд: гоҳо хучраро қулф зада мегурезад. Фардои он рӯз, ки ман ӯро дида сахтгирӣ мекунам, «дирӯз барои ош пул наёфтам» ё ин ки «худам дар ҷое ба мехмонӣ будам» гӯён узрҳои нодуруст пеш меорад. Ва ҳол он ки дар олами муомилаи пулсарфшаванда ин гуна узрҳо ба як пули сиёҳ намеарзад. Дар соли гузашта ӯ бо ҳамин гуна узрҳо чор бор ош напухт...

Қоришкамба аз сухан бозистода байни дандонҳои худро ба дандонхилоли нӯгтезаш кофт, ин дафъа ба ҷои резаи хӯрок нӯги дандонхилол хунолуд шуда баромад. Ӯ баъд аз он, ки «туф-туф» – гӯён дахонашро аз хун тоза кард, боз суханаширо давом дод:

– Ҳозир ман аз пеши ҳамин муллобачаи дурӯғваъда ош хӯрда баромадам. Дирӯз ош напухта гурехта буд, имрӯз ошашро камгӯшту равған кардааст. «Агар ин тавр муомила кунӣ, туро аз хучра мебарорам» гуфта дӯғ зада мондам. Агар шумо ҳар рӯз як бор оши палав пухта маро зиёфат карданро ба гардан гиред, он муллобачаро, қадрдон бошад ҳам, аз хучра бароварда хучраро ба шумо медихам. Чӣ мегӯед?

Ман дар пеши ин одами мумсик аз изҳор кардани бепулӣ ва факирии худ ор намудам, чунки дар пеши одамони сарватманд пасттарин ва беқадртарини одамон одамони фақир ва бенаво мебошанд, бинобар ин сирри худро пеши ӯ накушода бо дурӯғи зерин ҷавоб додам:

– Дирӯз ба ман як кас хучраи ройгон ваъда карда буд. Агар он хучра ба даст надарояд, аз он шуморо гирам мешавад. Ҳар рӯз як ош пухта як касро зиёфат кардан кори душворе нест. Лекин агар хучраи ройгон ёфт шавад, беҳтар аст.

– Албатта, ҳар кас аз ҳар чиз пештар манфиати худро ба назар мегирад, – гуфт Қоришкамба ва илова намуд, – ҳуб, ҳар вақт ба худатон ё ба ягон шиносатон хучра даркор шавад, хучраи ман бо шарт мазкур тайёр аст. Он гуна мулло-

бачаро ман ба замми хучра додан дуо ҳам мекунам. Ман одами бечора ҳастам, ҳар рӯз хӯрду хӯрокам аз ҳамин гуна рохҳо мегузарад. Чунонки одамон гумон мекунанд, ман шулдор нестам.

Шиносоии аввалини ман бо Қоришкамба бо ҳамин мусоҳиба сар шуд. Баъд аз он ҳар гоҳ, ки ӯ дар кӯча ба ман рост меомад: – Бошишгоҳ ёфтел? – гӯён мепурсид.

– Бале, ёфтам.

– Ягон ошнои беҳучра надоред?

– Не, надорам!

Гуфтугузори сарироҳии мо ба ҳамин тамом мешуд. Лекин агар ман рӯзе ду-се бор ҳам бо ӯ вохӯрдм, ин суолу ҷавобҳо такрор меёфтанд ва ӯ ҳеҷ гоҳ ба воситаи ман аз ёфтани ориятнишини «вазифашинос, ки палавро ҳар рӯз дар вақти муайян муҳаё мекарда бошад» умедашро наменкамд.

VIII

Дар Бухоро ҳар сол дар аввали соли шамсӣ – дар моҳи ҳамал дар Ширбадан³² ном чорбоғи подшоҳӣ сайри наврӯзӣ барпо мешуд. Дар сайргоҳ дар қатори ошхонаҳои одӣ, ки ба хӯрандагон таомҳои тайёри гуногун мефурухтанд, ошхонаҳое ҳам кушода мешуданд, ки дегу табақи худро ба қасоне, ки бо дастӣ худ ош пухта хӯрдан мехостанд, ба ичора медоданд.

Ин гуна ошхонадорон хаймаю хиргоҳу шомииёна зада дар пеши онҳо як қатор оташдонҳо сохта, дегу табак тайёр карда ва ҳезум омода намуда, мунтазири харидорон шуда менишастанд ва толибон масолаҳои таомро худ оварда дастӣ пухта мехӯрданд ва ба ошхонадор музде медоданд.

Рӯзе дар айёми сайри наврӯзӣ як гурӯҳ аз рафиқони ман ҳам дар яке аз он ошхонаҳо оши дастӣ пухта хӯрдан хостанд, ки ошпази онҳо ман будам. Рафиқон баъд аз пора карда додани гӯшту равғану шиёз ва сабзӣ ба сайру гапг рафтанд ва ман дар вазифаи ошпазии он ҷо мондам.

Ман равғанро дог карда гӯшту шиёзро бирён намуда будам, ки Қоришкамба дар он ҷо пайдо шуд. Ӯ баъди аз ман пурсидани даркор ё даркор набудани хучра, кихо будани

рафиқонамро пурсид. Ман дар ҷавоби ӯ ду-се нафар маълумтарини онҳоро ном бурдам.

– Ҳамаашон азониҳудӣ будаанд, – гуён аз пеши ман гузашта ба ошхонае, ки дар паҳлӯи он ошхона буд, даромад.

Азбаски он ошхонаҳои аз ҷодиду шомииёна бино ёфта деворе надоштанд, аз як ошхона аҳволи ошхонаи дигар дида мешуд. Қоришкамба дар ошхонаи паҳлӯӣ ба давраи гурӯҳе рафта нишаст, ки онҳо нигарони кашида овардани ошашон шуда нишаста буданд...

Дар ин миён ман биринҷро ба дег андохта обашро кашонда, ошро дам кардам. Рафиқони ман ҳам омада дар зери шомииёна давра шуда нишастанд. Дар ин вақт оши гурӯҳе, ки Қоришкамба худро ба онҳо «шарик» карда буд, кашида шуда буд ва ҳамаи онҳо машғули ошхӯрӣ буданд ва касе сари худро аз табақ намебардошт.

Аммо Қоришкамба дар паси ҳар луқма оше, ки ба даҳони худ меандохт, сари худро ба тарафи мо гардонда аз тайёр шудан ё нашудани оши мо хабардор шуда меистод.

Оши мо тайёр шуд, ман ошро кашида як-ду кафгирашро ҳаққи чашм гуён барои ошхонадор дар даруни дег монда табақи ҷурпалавро бардошта оварда дар пеши рафиқон гузоштам.

Чун Қоришкамба дид, ки ман ошро кашида пеши рафиқон бурдам, аз даврае, ки нишаста буд, бархост. Зоҳиран, ханӯз дар зери табақи онҳо ягон даҳан ош монда будааст, ки дубора ҳам шуда, он ошро ба даст гирифта, ба даҳонаш бурду дар ҳолате ки аз байни ангуштонаш рағани он ош мечакид, шитобкорона қадам монда ба давраи мо омада бе ҳеч пурсунос ва салому алек нишаста, аз ҳама пештар дасташро ба табақ ёзонд.

Дар байни рафиқони мо ҷавоне буд, ки падараш яке аз бойҳои миёнаҳои Бухоро буд. Ин бойбача яке аз дӯстони дерини ман буда, бо Қоришкамба ҳам ошнои ҳазлкаш будааст. Вақте ки Қоришкамба ба давраи мо омада нишаст, он бойбача ба ӯ:

– Қориамак, аз дасти шумо магар ҳеч халосӣ нест! Одам дар ҳар ҷой, ки ояд, дар он ҷо пайдо шуда монанди риштаи Бухоро дарҳол ба пой кас мепечед! – гуфт.

– Хӯшачинӣ, гардам аз саратон, бойбача, хӯшачинӣ! Қори одами бечора хӯшачинӣ аст. Бо хӯшачинии мо барин одамони бибизоат аз хирмани шумо барин одамони* доро чизе кам намешавад.

– Дар ҳавлӣ оши моро «наберааш» гуфта мехӯрдед. Ин ошро чӣ гуфта* мехӯред? – бойбача пурсид.

– Ин аберааш, гардам аз саратон, – гуфт Қорӣ дар ҳолате ки даҳонаш пури ош буд ва суханаш базӯр фаҳмида мешуд.

Қоришкамба баъд аз ин гуфтугузор ба сухани касе ҷавоб надод ва сарашро ҳам* аз табақ барнадошт. Ӯ панҷ ангушташро васеъ кушода ошро бо гӯшту равғанаш чунон печонда мегирифт, ки дар ҳар лукмааш, гӯё дар обҳез кано-ри дарёи тезоб фуру рафта истода бошад, дар оши табақ рахнаи калоне пайдо мешуд ва даҳонаш чунон аз ош нур мегашт, ки дар вақти хоидан ва нафас кашидан донаҳои биринҷ бо оби даҳонаш ҳамроҳ шуда ба рӯи табақ пош мехӯрданд.

Бо дидани ин ҳол ман аз ошхӯрӣ даст кашидам, ҳатто ба тарафи он ош ёрои нигоҳ карданам намонд. Дигарон ҳам ба тарафи табақ бо дили нохоҳам даст бурда меоварданд ва аз зертари табақ – аз ҷойҳос, ки оби даҳони Қорӣ нарасида буд, кам-кам мегирифтанд.

Гоҳо ба ҳалқумаш ош банд шуда монда аз гулӯяш ба зудӣ намегузашт, дар ин гуна мавридҳо ӯ бе он, ки дасти росташро аз рӯи табақ бардорад, бо дасти чанаш косаи обро гирифта кадре нӯшида, оши дар гулӯяш бандшударо дарун мефиристод.

– Барои ошхӯрии шумо як сумба ҳам даркор будааст, Қориамак, – гуфтам ман ба ӯ.

Ӯ ба ин сухани ман нимҳанде кард, аммо ҷавобе надод, чунки ба сабаби нурии даҳонаш ҳарф зада наметавонист.

– Сумба чӣ даркор аст? – яке аз рафиқон аз ман пурсид.

– Барои аз гулӯ гузаронида ба дарун ҷой кардани ош, – ман ҷавоб додам.

– Об барои ош ба ҷои сумба ба кор меравад, – гуфт як рафиқи дигар...

Оқибат Қоришкамба оши моро ҳам тамом карда зуд аз

чояш бархост ва дасти равғанолудахро ба масҳии худ молида шок карда, аз ошхона баромада рафт.

* * *

Димоғи ҳамаи рафиқон аз ин меҳмони нохондаи дилбечокунанда сӯхта буд ва аз ҳама зиёдтар димоғи ман сӯхта буд. Чунки ман ба меҳнати тамои як оши бисёр нағз пухта, дар натиҷа аз хӯрдани он тамои маҳрум монда ва саҳт гурусна ҳам будам. Дигарон бошанд, дар пухтанаш ширкат надоштанд ва ба болои ин, кам-кам ҳам бошад, аз он ош хӯрда нафси худро қадре оромонида буданд.

Бойбача, ки ҳамаи ин фалокат ба сабаби ошноии ӯ бо Қоришқамба рӯй дода буд, зимнан аз ҳудаш ранҷидани маро пай бурда оҳиста аз давра бархоста пеши ошхонадор рафт. Ошхонадор ҳанӯз он ошро, ки ман барои ӯ «ҳаққи чашм» гӯён гузошта будам, кашида нагирифта будааст. Бойбача ба ивази он ба ошхонадор пул дода, вайро ба табақчае кашида гирифта, оварда пеши ман ниҳод.

Аммо ба сабаби он ҳама корҳои дилбечокунанда интиҳои ман кӯр шуда буд ва дилам чизе наметалабид. Бо вучуди ин барои хотири дӯстон ду-се лукма хӯрдм ва бо ҳамин ба сабаби ранҷиши хотирамро тақдир карда қадриносӣ намудани он дӯстам асабҳоям ором гирифтанд ва бо чеҳраи кушода аз он дӯстам пурсидам:

– Ин ғаламусро аз кучо ёфта алоқа бастӣ?

– Сабаби алоқаи ин одам ба ман дуру дароз аст. Дар ягон вақти дигар нақл мекунам.

– Ман маънии «наберааш» ва «аберааш»-ро нафаҳмидам. Ин калиамаҳоро як бори дигар ҳам аз ин одам шунида будам. Ҳеҷ набошад, маънии ҳамин суханони сарбастаро ба ман кушода дех! Дар он вақт ҳам туро мебахшам, ҳам ӯро.

– Ин одам судхӯр аст, – гуфт бойбача, – фоидаи пул (рибо)-ро «бачаи пул» меномад, фоидаи фоидаи пулро «наберааш» ва фоидаи фоидаи фоидаи пулро «аберааш» мегӯяд.

* Ғаламус – кирме, ки дар гандуму орду биринҷ барин ғаллаҳои хӯрокворӣ пайдо мешавад ва дар якҷанд рӯз як анбор ғалларо набуд мекунад. Номи дигари ин кирм мита аст.

Бойбача ин суханони худро ба тарзи поин эзоҳ кард:

– Масалан ӯ ба касе бо фоидаи пул ба қарз медиҳад ва аз вай фоидаи пулро мувофиқи шарташон бо нули нақд меситонад ва онро бачаи пул меномад; дар муддати қарздории он қарздор ба хонааш рафта ошу нонашро мехӯрад ва инро наберааш мегӯяд, ки ба ақидаи ӯ, ин фоидаи фоидаи пул мебошад; баъзан аз қарздор ба болои таоми муқаррарии ҳарруза боз ягон чизи дигар – масалан харбуза, ангур ё ин ки ҳалво меситонад ва инро аберааш, яъне фоидаи фоидаи фоидаи пул мешуморад.

IX

Баъд аз чандин мохи воқеаи сайри наврӯзи дар айёми зимистон як бегоҳӣ баъд аз шом бойбача ба ҳучраи ман омада гуфт:

– Ман имшаб ба Қоришкамба як кор дорам, барои ин кор бояд соати даҳи шаб ба хонаи ӯ равам. Азбаски шабона кӯчаҳои Бухоро хавфноканд, илтимос дорам, ки дар ин роҳ шумо ба ман ҳамроҳӣ кунед...

– Аз рӯи шунидани ман Қоришкамба шабона ҳеҷ касро ба хонааш қабул намекунад, – гуфтам ман сухани ӯро бурида.

– Ин кор аз ман зиёдатар барои ӯ фоиданок аст, бинобар ин худи ӯ дар соати мазкур ба хонааш рафтано ба ман тақлиф кард.

– Ту хизматгор дорӣ, падар дорӣ, бародарон дорӣ. Бо вучуди инҳо барои ба хонаи ӯ рафтан чаро маро ҳамроҳи худ гирифтани мехоҳӣ? Ва ҳол он ки ман аз шакли шуми буммонанди ӯ безорам.

– Сабаби ин ҳамин аст, ки ин кори ман аз падар, модар ва бародаронам пинҳонӣ аст. Як хизматгори сирдон доштам, ки ӯ бемор шуда ба хонаи худ рафтааст. Азбаски ғайр аз шумо ба каси дигар дилам пур намешавад ва медонам, ки шумо сирри маро нигоҳ медоред, ба шумо рӯ овардам.

– Аввал бояд ту «сирри пинҳонии худ»-ро ба ман фаҳмонӣ, то ин ки ба ин кор ҳамроҳӣ карда тавонистани худро ман пешакӣ мулоҳиза карда бинам. Дар он вақт гуф-

танам мумкин аст, ки хоҳиши туро қабул карда метавонам, ё не?

– Воқеа ин аст ки, – гуфт бойбача, – ман аз ин судхӯр аз падарам пинҳонӣ як ҳазор танга бафоида ба қарз гирифтаам. Имшаб мехоҳам, ки он маблағро ба ӯ расонам. Сабаби он маблағро рӯзона бурда надода шабона бурда доданам ҳам барои пинҳон доштани сирри қарздорӣ аст.

– Хуб! – гуён ман илтимоси бойбачаро қабул кардам ва илова намудам: – ба хонаи Қоришкамба рафтан барои ман маргвор ногувор аст, бо вучуди ин ҳамроҳи ту меравам, чунки «марги бо дӯстон тӯй аст» гуфтаанд.

* * *

Мо наздик ба соати даҳи шаб ба роҳ баромадем, шаб торикӣ абрнок ва беаҳтоб буд. Дар шабҳои торик дар кӯчаҳои тангу қачу килеби бечароғи Бухоро ҳаракат кардан душвор буд. Хайрият ки барф меборид ва сафедии вай кӯчаҳоро монанди кӯрмаҳтоб нимравшан карда буд ва мо метавонистем, ки роҳро аз чоҳу дарро аз девор бо тобиши барф фарқ карда қадам партофта тавонем.

Мо ба гузари Кемухтгарон наздик расида будем, ки аз дунболи мо миршаб пайдо шуд, ӯ савори асп буд ва одамонаш дар чилаваш таблҳошонро кӯфта ва садо дода меоманд.

Одатан миршабҳои Бухоро аз дузд тарсида шабона ба ӯ наздик намешуданд ва одами ростро дастгир карда ё пул мегирифтанд ва ё ҳабс мекарданд. Бинобар ин аҳволи мо душвор буд: мо гурехта наметавонистем, чунки дар он сурат одамони миршаб рост будани моро доништа моро таъқиб карда дастгир мекарданд ва рӯи рост ҳам ба миршаб рӯ ба рӯ шуда наметавонистем, зеро дар он сурат онҳо моро мешинохтанд ва медонистанд, ки мо дузд нестем ва ба пой худ ба даст меафтадем.

Бинобар ин бойбача бисёр тарсид, чунки агар мо ба дасти миршаб меафтадем, ӯ маҷбур мешуд, ки маблағи барои қарзи Қоришкамба тайёр кардашро тамоман ё қисман ба миршаб диҳад, инчунин эҳтимоли дар ҳабсхонаи миршаб

афтода бими ба пеши падараш кушода шудани сирраш ҳам буд.

Аммо ман ўро дилдорӣ додам, ки натарсад ва аз паси ман омадан гирад ва худам аз пеши девори ҳавлиҳо оҳиста-оҳиста нотарсона қадам партофта рафтан гирифтам. Вақте ки мо ба растаи рангуборфуруӣ расидем, дастаи миршаб ҳам ба мо наздик расид. Мо худро дар торикии зери долони раста гирифта ба суфачаи дўконе баромада дар паси сутуни долон пинҳон шуда истодем ва ман аз суфачаи дўкон як порча хишти пухтаро канда гирифта ба ҳар эҳтимол тайёр шуда истодам.

Одамони миршаб дар зери долон пинҳон шудани моро фаҳмидаанд, барои муайян кардани дузд ё рост будани мо яке аз онҳо бо овози баланд пурсид:

– Кист вай?

Ман ба ҷои ҷавоб хиштпорчаро ба тарафи онҳо ҳаво додам. Ба ҳамин «дузд будани мо» ба миршаб ва одамонаш маълум гардид. Миршаб, ки то он вақт аз паси даста меомад, якбора сари аспашро ба паскӯчаи бозори ангишт, ба тарафи Чорсӯ гардонда ба сӯи посбонгоҳи худ раҳсипор гардид ва одамонаш ҳам таблҳошонро хобонда (накӯфта ва садо набароварда) аз дунболи сардори худ чобукона шитофтанд. Баъд аз дур шудани дастаи миршаб мо аз паси сутун ва зери долон баромада ба роҳ даромада, аз пеши кӯли обгурези гузари Кемухтгарон гузашта, ба дасти чап ба паскӯчаи пешбаста баргашта, ба пеши ҳавлии Қоришкамба расидем.

* * *

Бойбача ба ман таъин кард, ки ман дар паҳлӯи паҳлӯдариҳои дарвоза истода на овози худамро ва на овози поямро набарорам.

– Агар Қоришкамба донад ки, – гуфт ӯ, – ман ҳамроҳи худ як одами бегонаро гирифта омадам, ба шубҳа афтода дарвозаашро нахоҳад кушод.

Ман мувофиқи нишондоди бойбача дар канортари пеши дарвоза пинҳон шуда истодам ва ӯ дарро кӯфт.

Зоҳиран, Қоришкамба ба омадани бойбача нигарон шу-

да дар роҳрав истода будааст, ки баробари баромадани садои тақ-таки дарвоза ӯ аз дарун:

– Вай кист? – гӯён овоз дод.

– Ман, ошноятон, Қориамак, кушоед!

Қоришкамба дарвозаро кушод. Аммо баробари дар паҳлӯи бойбача намоён шудани сиёҳии як одами дигар ӯ:

– Вой! – гӯён худро пас кашид ва хост, ки дарвозаро бандад.

Аммо бойбача ба ин кор роҳ надод, бо бозуи худ ба як табаки дарвоза тақя дода вайро кушод нигоҳ дошта як пой худро аз остона дарун гузошт.

– Натарсед, Қориамак, ин кас аз они худӣ, – гуфт ва ба ман нигоҳ карда, – дароед! – гӯён аввал маро аз дар дароварда, баъд аз он худ даромад ва баъд аз даромадани мо Қорӣ дарро баста қулф зад.

Роҳрави ҳавлӣ тангу торик буд ва аз даст-даст карда диданамон маълум шуд, ки дар он ҷо як дари дигар буда, зоҳиран, вай дари ҳавлии дарун будааст.

Аммо Қоришкамба он дарро накушода дари дигареро, ки ба сари зиначае шинонда шуда будааст, кушода аз як зинаи тангу торик боло баромадан гирифт ва моро ҳам ба баромадан аз дунболи худ таклиф кард.

Мо аз паси соҳибхона поғундаву деворҳои зинаро даст-даст карда боло баромадем. Дар боло як рӯи ҳавличаи танг буд, ки бар болои роҳрав бино ёфта буд ва ба сабаби пурбарф буданаш ҳама чояш ба мо менамуд ва ба муқобили сари зина, пайваста ба ин рӯи ҳавлича, болохоначае воқеъ шуда буд, ки ду дар дошт, аз сари зина то дари даромади он болохона дар канори рӯиҳавлича нимаивончае бино ёфта буд, ки Қоришкамба аз зери вай рафта дари болохоначаро кушода даромад ва моро ҳам ба рафта даромадан таклиф кард.

Мо ҳам рафта ба болохонача даромадем. Аммо дар он ҷо чизеро дидан ва ҷои нишаст ёфтан мумкин набуд ва соҳиби хона дар нешгоҳи вай хисир-хисир карда мегашт.

– Қориамак, дар он ҷо чӣ кор карда истодаед? – гӯён бойбача аз соҳиби хона пурсид.

– Лампаро мекофтам, ёфтаам, – гуфт у дар ҷавоб ва илова кард: – Гӯгирд доретон?

– Ман надоштаам! – гуфт бойбача баъд аз кофта дидани ҷайб ва кисаҳои худ.

– Ман ҳам гӯгирд надорам, – ман ба сухани бойбача илова кардам.

Қоришкамба баъд аз шунидани ҷавобҳои мо бо пои худ замини болохонаро кӯфтан гирифт.

– Ин чӣ кор, Қоришкамба? Магар дар он ҷо рақсида истодаед? – пурсидам ман.

– Зери ин болохона хонаи нишасти дарунии ман аст, бо хамин пойкӯбӣ аз он хона кас баромада барои даргирондани лампа ба ман ёрӣ медиҳад. – Қорӣ ҷавоб дод.

Дар ҳақиқат фурсате нагузашта овози пои ба сари зина баромада истодани касе шунида шуд.

– Лампаатро барор, ки аз вай ин лампаро даргиронам! – гуфт Қорӣ ба касе, ки дар сари зина пайдо шуда буд.

– Барои даргирондани лампа гӯгирд напурсида чаро баровадани лампаро талаб кардед? – гӯён рафиқи ман ба соҳибхона савол дод.

– Ҳамаи харҷҳои рӯзгори ман андозаи муайян дорад, аз рӯи ҳисоб бояд дар як шабонарӯз дар хонаи ман як дона гӯгирд сарф шавад ва бо он гӯгирд бояд ҳар рӯз аввали пагоҳ оташи чойҷӯшонӣ даргиронда шуда, дигар оташ ва чароғҳои дар шабонарӯзи даркоршаванда аз якдигар даргиронда шаванд, – гуфт Қорӣ ва илова кард: – ба ақидаи мардум панҷу чореро, ки ман дорам, ҳамаашро аз судхӯрӣ – аз риба ёфтаам. Ин нодуруст аст, ман ҳар чизе, ки дорам, ҳамаашро аз сарфакорӣ ёфтаам; «сарфаи сари оташдон, савдогарии Ҳиндустон» гуфтаанд.

– Дар вақти боло бароварда фурувардани лампа, хусусан дар ин вақт, ки барф борида истодааст, агар шишаи лампа шиканад, «харчи мумсик дучандон» мешавад, – гуфтам ман.

– Зарари шишаи шикаста ба гардани касе меафтад, ки он лампа аз он вай аст, ба ман чӣ дахл дорад? – гуфт Қорӣ ва илова намуд: – бинобар ин ман лампаи худро барои даргирондан ба дарун нафиристода, барои ин кор баровардани лампаи дарунро талаб кардам.

– Лампаи дарун аз они кист? – ман бо тааччуб пурсидам.

– Аз они заюнам, – гуфт \bar{u} дар ҷавоб ва эзоҳ кард: – заюнам токияд \bar{u} зӣ мекунад. Пештар лампа ва равгани онро, ки онҳо дар рӯшноии вай токияд \bar{u} зӣ мекарданд, ман меодам ва нимаи ғоидаи холиси аз он пеша ояндаро ман мегирфтам. Аммо онҳо аз ман ҳисобдонтар баромаданд: «Ба рӯшноӣ чӣ сарф мекунад, ки нимаи музди меҳнати моро шумо мегиред?» гуфтанд ва баъд аз он ҳамаи харҷҳои дар рӯшноӣ шавандаро аз ҳисоби худ карда тамоми ғоидаи аз он касб ояндаро худашон соҳибӣ карданд.

– Ин тавр бошад, шумо он ҳама ҷонканиҳое, ки барои бо нархи зиёд фурухтани токияҳо мекардед, барои худатон набуда, барои манфиати занонатон будааст (ман бо ин суханҳо муомилаеро, ки \bar{u} дар пеши ман бо токияфуруш карда буд, дар назар доштам). Аммо аз ин фикратон, ки дар бораи эҳтимоли шикастани шиша изҳор кардед, маълум мешавад, ки шумо ба манфиати занонатон коре надоред ва фақат ғоидаи худро мебинед? Сабаби ин зиддияти кирдоратон чист?

– Дар он ҷо ҳам фақат ғоидаи худро ба назар гирифта будам, – гуфт Қоришкамба ва эзоҳ дод, – токияҳоеро, ки заюнам ме \bar{d} занд, ман аз онҳо бо нархи вофуруш – бо нархи яклухтфурушӣ баҳо карда мегирам ва баъд аз он онҳоро ба бозор бурда ба воситаи токияфурушҳои шиносам бо нархи донафурушӣ фурушонда мегирам. Фарқе, ки дар байни яклухтфурушӣ ва донафурушӣ ҳаст, ба ғоидаи ман мемонад.

– Дар ин миёна гӯё шумо вофуруш мешавед, – гуфт бойбача.

– Бале, ман худ вофуруш мешавам, – гуфт Қорӣ, – лекин вофуруше, ки пули худро ба харид банд намекунад ва аз ташвиши дар дӯкон нишаста бо харидорон гуфту шунид кардан озод аст, яъне ман вофуруше мешавам, ки ғоидаро тамоман муфт меситонад...

Дар ин вақт касе лампаи даргирифтаистодаеро бароварда бар сари зина ниҳод. Қорӣ рафта он лампаро оварда ба болохона дароварда монд ва баъд аз қадре пасттар кардани пилтааш шишаашро бо дасташ гирифта ба замин гузошт.

Магар шишаи лампа бисёр тафсон буда, дасташиро сахт сӯзонд ки:

– Воҳ, воҳ, дастакам! – гӯён ӯ панчаширо ба пеши дахонаш бурда, «пуф-пуф» гӯён барои таскин додани сӯзиши сари ангуштонаш кӯшиш мекард.

– На ин ки шишаи тафсонро бо дастатон гиред! – гуфтам ман ба ӯ бо оҳанги афсӯсхӯрӣ, – бояд бо остин ё ин ки бо рӯймолчаатон мегирифтед!

– Хайрият, ки бо остин ё ин ки бо рӯймолчаам нагирифта будаам, – гуфт Қоришкамба дар ҳолате ки ханӯз сари ангуштонаширо «пуф-пуф» мекард, – дар он вақт остин ё рӯймолча парт шуда нобуд мегардид, ки товони вайро ҳеч кас намедод ва ба ман зарари калон мерасид. Даст сӯзад ямоқаш аз худаш аст, худ ба худ дуруст мешаваду меравад ва маро ҳеч баҳо намезанад ва зарар ҳам намерасад...

Қоришкамба баъд аз қадре ором додани сӯзиши сари ангуштонаш лаби палоси хонаро бардошта аз зери он як хасбӯрӯро бароварда, вайро аз лампаи бешишаи даргирифтаистодаи занонаш даргиронд ва бо вай лампаи болохонаро равшан карда, шишаҳои лампаҳоро ба сарашон гузошт ва баъд аз ба сари зина монда омадани лампаи занонаш лампаи болохонаро оварда ба сари сандалӣ ниҳод.

Лампа саввум буда монанди нӯкчаи сари мазор милт-милткунон сӯхта атрофро нимравшан мекард. Бо вучуди ин мо палос ва бисоти болохонаро дида тавонистем: ба рӯи хона як намади оҳакии бисёр кӯҳнаи ҷо-ҷояширо куязада паҳн карда шуда буд; бар рӯи сандалӣ як кӯрпа буд, ки мувофиқи гуфтаи худи Қоришкамба аз арақчини зери полони хар фарқ надошт; аммо кӯрпачаҳое, ки бар кодоқҳои сандалӣ андохта шуда буданд, аз кӯрпаи рӯи сандалӣ чиркинтар буда, ба назари кас монанди арақчини зери полони хари пушташ пурреш менамуданд.

– Марҳамат карда бинишинетон! – гуфт Қорӣ ба мо, ки ханӯз дар миёнаҳои болохона рост меистодем ва барои ништаван атрофи сандалиро нишон дод.

Мо барои нигоҳдории бадани худ аз чиркиниҳои палоси болохона ҷомаҳои рӯямонро ба тани худ сахт печонда ҳар кадомамон дар як кодоки сандалӣ нишастем ва ҳамин ки

поҳоямонро барои гарм кардан ба даруни сандалӣ дароз кардем, гӯё ки ба яхдон дароз карда бошем, маҷбур шудем, ки ба зудӣ ба зери худ кашида дузону нишинем. Ҳамон сармои зери болохона аз оташхонаи беоташи сандалӣ, аз ҷои палосдори хона зиёдтар бар рӯ мезад, ки даруни сандалӣ назар ба берунаш сардтар буд.

– Магар дар даруни сандалиатон ба ҷои оташ ях андохтаед, ки поҳоям дар он ҷо аз сармо сӯзиш карданд, – гуфт бойбача ба соҳибхона.

– На ин ки ҳамин ҳавои на он қадар сард ба пои одам таъсир кунад? – гуфт Қорӣ дар ҷавоб. – Ниҳоят дараҷа нозук будани пои бойбачагонро акнун фаҳмидам.

– Пои муллобачаи саҳроӣ ҳам, ки нозук набуданаш маълум аст, аз кор рафт, – гуфтам ман, – дар чиллаи зимистон, дар вақте ки як вачаб барф боридааст ва ба даруни кафши равандагон порчаҳои барф медароянд, пои шутур ҳам бошад ба сармо тобоварӣ карда наметавонад. Ба кӯча баромада як ду гузарро гардиш карда оед, дар он вақт мефаҳмед, ки сармо ба пои кас чӣ гуна таъсир мекардааст?

– Ман ҳозир аз кӯча омадам, – гуфт Қоришкамба, – на як гузар – ду гузарро, балки нимаи шаҳрро гардиш кардам, ба поҳоям ҳам ғайр аз як кафшу масҳии дарида чизи дигаре набуд. Бо вучуди ин ба поям сармо таъсир накард. Маълум мешавад, ки пои ман аз пои шутур ҳам саҳттар ва ба сармо тобовартар будааст.

– Маълум мешавад, ки пои шумо монанди пои фил гафспӯст будааст, – гуфт бойбача.

– «Чи халад ба пои филон халачӯби говронӣ» – гӯён ман илова кардам.

Баъд аз он ман аз Қоришкамба пурсидам:

– Ин ҳама гузару кӯчаҳоро давр зада гашта чӣ кор мекардед?

– Чӣ кор мекардам?.. Ба ҳавлиҳои ошноҳоям рафтам, ошҳашонро хӯрдм, ҷойҳашонро нӯшидам. Агар ба бойбача ваъдагӣ намебудам, боз ду соати дигар, то нимаи шаб дар хонаҳои он касоне, ки ошҳашонро дер мехӯранд, даромада мувофиқи насибаи худ навола мебардоштам.

– Шумо дар хонаи худатон ҳам ҳеҷ ош мехӯред? – ман пурсидам.

– Ҳаргиз! Модом ки дар хонаи дӯстон ошу нони тайёр ҳаст, чаро дар хона деғу дуд кунонда ва пулуро, ки ба сад машаққат меёбам, харҷ карда ош пазонда хӯрам? «Ҷон хонаи мардум, на ғами обу на ғами ҳезум!» гуфтаанд касони хирадманд, – гуфт Қоришқамба ва монанди он касе, ки дар гуфтор аз вай аз ғайри қасд хатое сар бар зада бошад, оҳангашро якбора дигар карда илова намуд: – Не, дурӯт шуд, соли ду бор дар хонаи худ ҳам ош мехӯрам.

– Ман бовар намекунам, – гуфт бойбача, – ман ҳеҷ бовар намекунам, ки шумо пул харҷ карда дар хонаатон ош пазонда хӯред!

– Пул харҷ карда ош пазонда намехӯрам... – Қоришқамба охири калимаи «намехӯрам»-ро мад кашида гуфт ва эзоҳ дод, – занонам соли ду бор – дар моҳҳои муҳарраму раҷаб аз пули худ ош пухта қориҳоро даъват карда ба арвоҳи падарашон хатми Қуръон мекунонанд. Азбаски мо фарзанду дастиёр надорем, ошро ба пеши қориҳо худам бароварда ҳамроҳи онҳо мехӯрам.

– Худатон, ки қорӣ ҳастед, чаро хатми Қуръони занонатонро худатон карда пули онҳоро намегиред ва чаро роҳ медиҳед, ки он пул аз хонаи шумо баромада ба кисаи бегонаҳо даромада равад? – бойбача пурсид.

– Ман ҳазор бор ин корро кардан мехостам, аммо зақони мӯйдарози ақлқӯтоҳ қабул намекунанд, «шумо Худоро ҳам фиреб медиҳед, Қуръон нахонда пули моро мегиред» мегӯянд, – гуфт Қоришқамба ва илова намуд, – лекин ман ҳам барои ба кисаи худ даровардани як қисми он пулҳо роҳ ёфтам.

– Чӣ навъ? – ман пурсидам.

– Одатан занонам дар хатми Қуръон се нафар қорӣ даъват мекунонанд ва барои ҳар як кадоми онҳо дар як коғаз ҳафт танга печонда ба ман медиҳанд, ки ба қориҳо бароварда диҳам. Ман дар роҳрав аз ҳар кадоми он коғазчҳо дутангагӣ гирифта ба кисаи худ андохта боз он коғазҳоро монанди аввали печонда бароварда ба қориҳо медиҳам, дар

натича ҳар кадоми он қорихо ба панҷ танга соҳиб шаванд, ман ба шаш танга соҳиб мешавам.

– «Шаш тангаро аз ҳаққи қорихо медуздам» гӯед ! – гуфт бойбача.

– Чаро ин қор дуздӣ мешудааст? – гуфт Қоришқамба қадре шӯрида, – агар он қорихо Қуръон хонда пул гирифта бошанд, ман ҳам аз онҳо бештар ва хубтар Қуръон хонда ба арвоҳи падарарӯсонам баҳшида пул гирифтаам. Ин қори хуби маро занони аҳмақам надонанд ҳам, Худо медонад.

– Суханро дароз қарда таъсири сарморо паст намуда наметавонед, Қориамак! – гуфт бойбача, – агар аз пул умед дошта бошед, базудӣ як хокандоз оташи навшукуфта биёред, ки поям ях баст, дастам ҳам қарахт шуд, акнун тоқати нишастан ҳам надораму пул шумурдан ҳам.

– Ҷоеро нишон мегиред, ки агар тиратон ба он ҷо расад, қони қас мебарояд! – гӯён Қоришқамба аз ҷояш бархост ва ба миёнаҳои хона рафта он ҷоро пойкӯбӣ қардан гирифт ва илова қард: – агар оташ набарорам, бо пул надодан тарсондан аз ҳамин гуна нишонагариҳои шумо аст.

Дақиқае нагузашта овози пой ба сари зина баромадани қасе шунида шуд. Қоришқамба ба он қас:

– Аз сандалии хонаи дарун як хокандоз оташ барор! – гӯён овоз дод.

Баъд аз дақиқае дар сари зина як хокандоз пайдо шуд. Қоришқамба рафта хокандозро овард, ки дар вай аз оташ зиёдтар хокистар буд ва ӯ он хокандозро ба оташхонаи сандалӣ гузошт.

– Чаро оташро дар сандалӣ нарехта бо хокандоз гузоштед? – ман аз Қоришқамба пурсидам.

– Ин ҳикмат дорад!

– Чӣ ҳикмат дорад? – боз пурсидам.

– Баъд мефаҳмед.

Мо поҳоямонро ба даруни сандалӣ дароз қардем.

Он оташ чандон гармӣ надошта бошад ҳам, ях ва барфҳои масҳҳои моро об қардан гирифт.

– Сандалиатон нештар яхдон бошад, яхобдон шуд! – гуфтам ман.

– Зарар надорад, аз хонаи ман, ба ҷои ба дилатон оби сард задан, яхоб зада меравед, ки ин ҳам сабаби хотирҷамъии шумо, ҳам боиси осудагии ман мешавад, – гуфта Қоришкамба зимнан маълум кард, ки хануз ӯ дар ҳаққи ман бадгумон аст.

– Зудтар дафтаратонро бароред! Ҳисобиатонро баробар карда барвақттар баргардем, ки дар ин хона одам дер монад, ях баста мемирад, – гуфт ҳамроҳи ман.

Қоришкамба аз ҷояш хеста бойбачаро барои берун баромадан имо карда, худ аз хона баромад ва бойбача ҳам ба ман як чашмак зада аз дунболи ӯ берун рафт. Баъд аз он ки ҳар дуи онҳо дар берун қадре гӯшакӣ карда бо ҳам наспаст гап заданд, Қорӣ аз зина фурумада рафт ва бойбача хандакунон ба хона даромад.

– Чӣ кори махфӣ будааст? – ман аз бойбача пурсидам.

– Ҳеч кор не, одати судхӯрон ҳамин аст, – гуфт бойбача ва эзоҳ дод, – ӯ мегӯяд, ки «ман шабона аз шумо пулро гирифта дар пеши як одами бегона дар хонаам наместонам. Ман рафта кассеро гирифта меорам, ки ба ӯ дилам пур мешавад ва эътимод дорам, баъд аз он аз шумо пул мегирам ва ба дафтар менависам. Баъд аз он ҳамроҳи он одам пулро бардошта бо ҳамроҳии шумоён ба кӯча мебароем, шумо ба ҷои худ меравед ва ман бо он одам пулро бурда ба ҷое, ки худ медонам, мегузорам. То ин ки рафиқи шумо гумон накунад, ки ман шабона дар хонаам пул мемондаам.

Ман бо шунидани ин суханҳо аввал аз Қорӣ саҳт ранҷида бошам ҳам, зуд ранҷишам бартараф шуд, чунки ба ин дараҷа расидани шубҳа ва бадгумонии одам аз ҷумлаи бемориҳои девонагӣ аст, гуфта дар дили худ қарор додам. Албатта, аз девона ранҷидан дуруст нест, ҳатто ба ҳоли вай раҳмам омад, ки он бечора то охири умраш дар натиҷаи ин беморӣ азоб хоҳад кашид...

Ман дар ин гуна фикру хаёлҳо будам, Қоришкамба бозгашта омада аз зина ба болохона баромад. Аммо ӯ танҳо буд.

– Магар одаматонро наёфтед? – гуён бойбача ба ӯ суол дод.

– Ханӯз ба он одам нарафтаам, як кори зарур ба ёдам омад, ки аз роҳ баргашта омадам, – гуфт Қоришкамба ба мо наздик расида омада ва «кори зарураш»-ро эзоҳ кард: – шумо ҳар ду якдигарро ва овози якдигарро мешиносед ва ҳозир ғайри сӯхбат карда нишастан кори дигар ҳам надоред, барои ин кор лампа сӯхтан ҳоҷат нест, исроф аст. Харчи барзиёд аст. Бинобар ин ман лампаро хомӯш карда бурда ба сари зина мемонам ва дар вақти омаданам боз аз лампаи занон даргиронда оварда дар рӯшноияш ҳисобро баробар мекунам. Дуруст аст?

Пеш аз он ки мо ба ин суолаш ҷавоб диҳем, лампаро аз пеши мо бардошта гирифта бурд ва ба сари зина вайро хомӯш карда монда аз дарвозааш баромада рафт.

* * *

– Модом ки «мо якдигарро ва овози якдигарро мешиносат бошем ва барои сӯхбат карда нишастанамон рӯшноӣ зарур набудааст», биё ҳама гуфтугузор карда нишинем, – гуфтам ман ба бойбача ва илова карда пурсидам:

– Ту, ки падари савдогар дорӣ ва ман медонам, ки тамоми нақду насяи падарат дар дасти ту аст, пас чаро ту ба қарз мӯхтоҷ шудӣ? Ин масъала дар пеши ман монанди муаммо сарбастааст, агар ин муамморо кушода медодӣ, ман хеле хурсанд мешудам ва дилгирие, ки аз сӯхбати ин мумсики дарунсиёҳ дар ман пайдо шуд, бартараф мегардид.

– Модом ки дили ман ба шумо пур шуда ҳамроҳи худ гирифта оварда сирри қарздории худро ба шумо кушода додам, аз кушодани сабаби қарздориам ҳам ҳеҷ ибто ва мулоҳизае надорам, – гуфт бойбача ва сабаби қарздориашро шарҳ дод, – чунонки медонед, ман бо падарам дар як дӯкони менишинам ва азбаски падарам бесавод аст, чунонки худ гуфтед, ҳама нақду насяҳояш дар дасти ман аст. Ман гоҳ ба тақозои ҷавонӣ панҷсад ё ҳазор тангаро аз пули аз фурӯшмомада гирифта ба комҷӯйҳои худ сарф мекунам. Гоҳ мешавад, ки баъд аз ин гуна харчи ман ба бонк ё ба савдогарони калоне, ки мо аз онҳо мол мегирем, пул додан даркор мешавад. Дар ин гуна мавридҳо барои нафаҳмондани

камомади дӯкон ба падарам он маблағро аз ҷос қарз гирифта ҷои он камомадро пур карда мемомам ва ҳамин тарз шуда ман ба қарз мӯхтоҷ мешавам. Баъд аз он аз савдои ҳарруза кам-кам бозёфт карда маблағи қарзу ғоидаи вайро таҳия намуда ба қарзхоҳ мепардозам.

– Дуруст аст, ки ҳамаи инҳо дар зиндагонии бойбачаҳо шуданист, – гуфтам ман, – модом ки ба қарз мӯхтоҷ шудӣ, ҷаро аз ҳамин ҳайвони дупо қарз мегири? Ҷаро аз ягон хинду ё аз ягон судхӯри дигар қарз намегири?

– Аввал ин ки ҳамаи судхӯрон хоҳ хинду бошанд, хоҳ мусулмон бо ҳамин атвору кирдор хастанд, ки дар Қоришкамба дидед! Дуввум ин ки аз ҷои дигар қарз кунам, бими кушода шудани сиррам дар пеши падарам ҳаст. Қоришкамба бошад, дар бобати қарздихӣ ва пулгири сар медихад, ки сир намедихад. Бинобар ин аз ин «ҳайвони дупо» қарз мегирам...

* * *

Бо шунида шудани овози пой касе, ки аз зина боло мебаромад, сухани бойбача бурида шуд. Оянда Қоришкамба буд, ки лампа ба даст меомад ва дар наси ӯ як каси дигар буд. Қорӣ лампаро оварда бар рӯи сандалӣ гузошт, мо дар рӯшноӣ одамеро, Қорӣ ҳамроҳи худ оварда буд, шинохтем: ин саройбони сарои «Кавказ»^{*} буд, ки дар вай кантураи «Кавказ – Меркурий» ном ширкати нақлиёти Русия ҷой гирифта буд.

Қоришкамба баъд аз лампаро оварда ба рӯи сандалӣ ниҳодан рафта аз хонаи дарун дафтараширо овард ва ба бойбача ҳисобашро баробар карда, пули нақдро Қорӣ қабул намуд ва санади қарздориро бойбача гирифта дарронда дар киссааш гузошт. Мо барои рафтан аз ҷой бархостем.

– Андак сабр кунед! Ҳамроҳ мебароем, – гуфт Қоришкамба. Ӯ лампаро ба дасти саройбон дода дафтарро ба дасти худ гирифт ва бо дасти дигараш аз сандалӣ хокандозеро, ки дар аввали омадани мо бо оташ гузошта буд, бардошта баровард. Дар хокандоз осори оташ наменамуд ва ба ҷои оташ хокистар буд.

– Ин хокистарро чӣ мекунад? – Ман аз Қорӣ пурсидам.

– Ин тамоман хокистар не, ҳанӯз оташ дорад. Агар бо хокандоз нагузошта дар даруни сандалӣ мерехтам, албатта, то ҳол тамоман хокистар мешуд. Акнун бояд ҳикмати оташро дар сандалӣ бо хокандоз ниҳоданамро фаҳмида бошед, – гуфт Қорӣ ва барои ҷавоби пурсиши ман илова намуд, – ин хокистари оташолудро дар сандалии хонаи дарун меандозам ва то рӯз поҳоямро бар рӯи вай дошта гарм карда мехобам.

Мо аз зина ба роҳрав фуромада аз он ҷо ба кӯча баромадем. Қоришкамба занонашро ҷеғ зада қулф карда мондани дарвозаро ба онҳо таъин намуд ва ба касе накушоданашонро ҷудогона таъкид карда аз дарвоза баромада бо мо ба роҳ даромад.

Аз сари растаи кафшу масҳифурӯшӣ мо аз ҳам ҷудо шудем: Қорӣ бо саройбон аз тақи долони раста раҳсипор шуданд ва мо аз пеши кӯли обгурези гузари Кемӯхтгарон гузашта ба тарафи манзили худ рафтем. Ҳанӯз барф меборид, барфи кӯча то бучулаки пои одам мерасид. Сардии ҳаво баланд шуда буд.

Х

Акнун, ки ба муносибати воқеаи Қоришкамба дар бораи ошнои деринаам – бойбача қадре сухан ба миён омад, лозим шуд, бар болои аҳволи ӯ васеътар истам.

Ошноии ин бо ман аз марҳум Муҳаммадсиддиқи Ҳайрати³³ шоир, ки яке аз дӯстони наздики ман буд, ба ман мерос монда буд. Бойбача ҷавони бад набуд, ба мо барин муллобачаҳои пойлучи саҳрой монанди бойбачагонии дигари Бухоро калонгирӣ ва бадҳавоӣ намекард, улфат ва рафтуояш ҳам бо мо буд, аз ҷамъияти бойбачагон канора гирифта буд.

Падари ин бойбача боз як симои дигар буд. Ӯ бесавод буд, лекин бесаводии худро аз ҳама, ҳатто аз ман ҳам, ки бо писараш ошноӣ наздик будам, пинҳон медошт. Бисёр воқеъ шудааст, ки ман аз раста аз пеши дӯкони ӯ гузарони роҳ мешудам. Дар ҳамон вақт агар писараш, ки саводнок буд,

дар дӯкон набошад ва хате ҳам аз чое омада бошад, маро чеғ мезад:

– Марҳамат кунед, як шиёла чой хӯред!

Ман ба сари дӯкони ӯ менишастам.

Ӯ он хатро бароварда ба дастам медод. Ман хатро аз назарам гузаронида:

– Хонда диҳам? – гуфта менурсидам.

– Не, ҳама чояшро хондан лозим нест, худам хондам, лекин баъзе чойҳояшро дуруст бароварда натавонистам, чашмам пирӣ қард, ҳамон чойҳояшро нишон медиҳам, ба ман фаҳмонда диҳед, мешавад.

Ӯ бо нишон додани «баъзе чойҳои» хат сар мекард: як сатрро аз поёнтари хат, ки одатан дар он чоҳо муддао менавиштанд ва ба болояш қалам кашида ҳам мемонданд, нишон медод. Ман мехондам. Агар аз он чо муддао дуруст равшан нашавад:

– Андак аз болотар хонед! – мегуфт.

Ин муддаоро, ки фаҳмид, боз як чои дигари ба болояш қалам кашидашудаи хатро нишон дода мехонанд...

Ба ҳамин тариқ ӯ гоҳ аз поён, гоҳ аз боло нишон дода тамоми хатро ғайр аз чанд сатри аввали хат, ки одатан дар он чо дуою салом менавиштанд, нишон дода мехонанд.

Ӯ муллотарош буд. Дар вақтҳои, ки дасташ аз савдо холи бошад, баъзе муллоҳоро ба сари дӯконаш чеғ зада, баъзе масъалаҳои диниро, ки нӯғирӯмоӣ қарда гирифта буд, ба миён меандоخت ва бо онҳо мунозира мекард.

Баъзе вақт ба пешии ман ҳам ҳамин гуна масъалаҳоро монда маро ба мунозира кашидан мехост. Аммо ман «вақт надорам» ё «хавсала надорам» гӯён гузафта мерафтам.

Ӯ бо ин ҷавоби ман табассуми истехзокоронае қарда истода:

– «Шайхро ҳунар нест, хонақоҳ танг аст» – гӯён ба ман таъна мезад ва баъд аз он ба насихат мебаромад:

* Масъалаҳои нӯғирӯмоӣ – дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро масъалаҳои буданд, ки касе онҳоро даҳанақӣ ёд қарда гирад ва дар ҳар чо дастмояи мунозира созад.

– Шумо, домулло, ба «Чузъиёт»^{*} ғарк шуда рафта аз корҳои зарурӣ дур мондед. Шумо ба шеърҳои ва ба шеърҳои бисёр машғул нашавед. Қадом шоир бой шудааст, ки шумо шавед? – мегуфт.

Ӯ шайхтарош ва тақвофурӯш³⁴ буд ва зӯр мезад, ки ҳар қорашро мувофиқи шарият қарда адо намояд. Ба ҳалочо пой қашро пеш партофта даромадан, ба масҷид ва ба хонаҳои дигар пой ростро аввал партофтаи қорҳое буданд, ки ӯ инҳоро ҳеҷ ғарк намекард ва ба дигарон ҳам таълим меод.

Писарашро ҳам саҳирӣ мекард, ки ҳама вақт мувофиқи шарият ҳаракат кунад, ҳатто ӯро аз қилимқашӣ, ки дар Бухоро қариб умумӣ буд, манъ мекард.

Аммо писараш аз ӯ пинҳонӣ на танҳо қилим мекашид, ҳатто шароб ҳам менӯшид, ки ин қор он вақтҳо дар Бухоро саҳт мамнӯъ буд.

Ӯ дар ҳарчи рӯзгориш хеле сарфақорӣ мекард ва ҳамаи ҳароҷотро аз дастӣ худ мегузаронид. Писарашро саҳт манъ қарда буд, ки на дар хона ва на дар қӯча як пули сиёҳ ҳам ҳарҷ накунад.

Писараш сола ду бор бо ризои падараш меҳмондорӣ рӯи рост мекард, яке аз инҳо дар беруни шаҳр – дар боғаш, дигарӣ ҳам дар беруни шаҳр, дар вақти сайри гули сурх, дар сари мазори Баҳоваддин³⁵ барпо мешуд.

Меҳмононе, ки дар ин зиёфатҳо бо ризои бой хабар қарда мешуданд, аз панҷ ё шаш нафар зиёд набуданд, ба инҳо ду писари хурди бой ва як хизматгориш ҳам зам мешуданд. Аммо бойбача пинҳонӣ ҳамаи ошноҳояшро хабар мекард.

Бой дар рӯзи зиёфат мувофиқи он қасоне, ки шумораи онҳоро медонист, аз хона бадаста биринҷу рағван ва нони хонагӣ меод. Гӯшт, сабзию пиёзро ҳам аз бозор ҳудаш ҳарида меод. Барои саворӣ аробаи қӯтаки³⁶ худро ба асп мебаданд. Ду писари хурдашро дар гӯшае бурда гӯшашонро

* «Чузъиёт» – дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро шеър ва адабиётро чузъиёт меномиданд ва қасо, ки ба адабиёт шӯғл дошта бошад, «чузъиётчӣ» мегуфтанд. Баъзе муллотарониҳо ҳам аз забони мадраса ғарифта шоиронро «чузъиётчӣ» мегуфтанд.

тофта таъин мекард, ки агар бародарашон ҳар кори пинҳонӣ ё харчи барзиёд, ки кунад, омада ба вай хабар диҳанд.

Дар ин гуна зиёфатҳо ман ҳам яке аз он меҳмонони рӯи рост будам. Хӯрокворихоро дар хӯрчин андохта аробаи кӯтакро савор шуда ба роҳ мебаромадем.

Ҳамин ки аз шаҳр баромадем, бойбача аробаи кӯтакро дар гӯшае аз роҳ бозмедошт ва аз бародарони хурдтаракаш мепурсид:

– Фойтун савор шуданро меҳохед?

– Меҳоҳем, меҳоҳем!

– Ба ҳамин шарт фойтун мебиёрам, ки ҳеч корро ба надарам хабар надихед, ҳарчанд пурсанд ҳам чизе намегӯед.

– Намегӯем, намегӯем!

Бойбача ба биржа рафта ду фойтуни нави дуаснаи аспо-наш бардами зангуладорро меовард. Мо ба он фойтунҳо савор шуда раҳсинор мегардидем. Аммо ба аробаи кӯтак, ба ҷои мо, ба болои хӯроквории аз ҳавлӣ овардашуда хӯрокворихои гуногуни дигар, ки бойбача аз тағи дарвоза меҳарид, бор карда мешуданд.

Вақте ки ба зиёфатгоҳ расидем, аз дунбол меҳмонони пинҳонӣ ҳам ба фойтунҳо савор шуда расида мерафтанд. Албатта, пули киروي он фойтунҳоро ҳам бойбача меодод...

Аммо бой дар дили худ «ба зиёфатхое, ки писарам як соли дароз хӯрда омадааст, ба ин гуна осонӣ ва бо харчи кам ҷавоб гардондам» гӯён хурсандӣ мекард.

* * *

Чиллаи зимистон буд, сармои саҳт ҳукмронӣ мекард. Дар Бухоро, ки одатан камбориш аст, як ҳафта боз – аз шаби ба ҳавлии Қорӣишкамба рафтанимон боз монугир барф меборид.

Мардуми Бухоро ҳавлиҳои танги худро, ки гӯё ҳама ҷояш бом аст, рӯзе ду се бор рӯфта барфаширо ба кӯчаҳо ме-партофтанд. Кӯчаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавлиҳо ҷушон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд. Ҳар кас барфи пеши ҳавлии худро бо бел ва каланд чоҳҷавор кофта дар он ҷо зина сохта ба кӯча мебаромад.

Ман, ки либосам он қадар гарм набуд, дар рӯзи охирини ҳафтаи дарси мадрасаҳои Бухоро, ки сешанбе буд, ба дарс нарафтам, дари ҳучраро баста хобидам...

Соатҳои дақи рӯз дари ҳучраам қўфта шуд. Кушода дидам, ки бой будааст. Ман бисёр тааҷҷуб кардам, зеро ӯ ба ҳучраи ман ҳеч наомада буд. Аз саросемагӣ ба ҷои ин ки «марҳамат кунед» гӯям:

– Ҳа, ҷӣ хизмат? – гуфта сардодам.

– Як сари қадам ба ҳавлии ман биёед, – гуфт ӯ.

– Хуб, – гуфтаму бо ҳамроҳии ӯ ба роҳ даромадам. Бой дар роҳ чизе нагуфт. Ман ҳам сухане надоштам, ки ба ӯ гӯям. Хомӯшона роҳ мерафтем. Аз ваҷоҳати бой маълум мешуд, ки дар сараш рӯзи хеле сахте афтодааст...

Мо ба ҳавлии ӯ даромадем. Меҳмонхонаашро кушод. Ман дар сандалӣ нишаста поҳоямро ба оташ тофтам.

Бой ба хонаи дарунаш рафта барои ман ҷою нон оварда ба болои сандалӣ гузошт. Худаш ҳам дар як кодок нишаст. Мо ба ҷойнӯши даромадем.

Ҳоло ҳам бой чизе намегуфт ва дар ҳавлии берунаш ғайр аз худаш каси дигар ҳам набуд.

Оқибат ман аз дам нишастан танг шуда:

– Писаратон дар кучо? – гӯён пурсидам.

– Дар дӯкон, – гуфт дар ҷавоб ва илова кард:

– Ман, ки ин ҷо омадам, дар дӯкон нишастани ӯ лозим аст. Дӯконро рӯзона баста намешавад.

– Шумо чаро дар вақти гармии бозор дӯконро партофта ба хона омадед?

– Ба шумо як кор доштам...

Ман дар андеша афтодам, ки «ба ман ҷӣ кор дошта бошад? То ҳол ӯ маро барои коре ҷеғ назада буд. Як кори хатхононӣ дошт, ки вай ҳам гоҳо дар раста ва дар набудани писараш мешуд. Магар аз бечохарчиҳои писараш хабар ёфтааст ва аҳволи ӯро аз ман, ки ошноӣ наздики ӯ ҳастам, меурсад... Агар аз ин хусус пурсад, ҷӣ ҷавоб хоҳам дод? Агар аҳволи писарашро ба ростӣ гӯям, ба ошноӣ хиёнат мешавад, агар пинҳон дорам, дурӯғ мешавад...» Ман дар ин гуна андешаҳо ғарқ шуда пурсидам:

– Ба ман чӣ кор доред?

– Як кор дорам, намедонам мекунед ё не?

– Агар аз дастам ояд, мекунам.

– Ин кор танҳо аз дасти шумо меояд.

– Хуб, марҳамат кунед, коратонро гӯед.

– Кори ман ин аст, ки шумо як сари қадам ба деҳаи Розмози тумани Вобканд рафта меоед.

– Аз шахр то Розмоз, аз хучраи ман то ҳавлии шумо нест, ки одам як сари қадам рафта ояд. Он ҷо аз шахр чор санг³⁷ дури дорад. Ба он ҷо рафта омадан, хусусан дар ин ҳаво, осон нест.

– Пиеда намеравед... – гуфт ӯ мад кашида, – ман ба шумо аспи худамро зин карда медиҳам.

– Либосам тунук ва барфуборонгузар аст, чакман ё ин ки ҷомаи боронӣ надорам.

– Ман ба шумо чакмани босмаи худро медиҳам, ки аз вай на хунук мегузарад ва на барфу борон, – гуфт бой ва як сония хомӯш монда ба андеша фуру рафт. Магар фикр мекард, ки мабодо ман чакманро тамоман аз они худамшуда напиндорам, бинобар ин илова кард:

– Ман чакманамро тамоман ба шумо меодам, лекин худам чакмани дигар надорам. Ба ҳар ҳол хизмати шуморо муфт намеравонам, ё чой ё пули чойро медиҳам.

– Агар ман ин хизмати шуморо адо кунам, на аз барои музд, балки барои ошноии чандинсолаи писаратон мекунам. Вагарна оқил дар ин гуна ҳаво барои музд худро дар таҳлуқа намеандозад.

– Офарин, домулло! – гуфт бой бо хурсандӣ.

– Ман шунида будам, ки ғичдувониҳо³⁸ дар роҳи ошноӣ худро ба куштан ҳам медиҳанд. Дар ҳақиқат рост будааст...

Бой аз ҷои бисёр нозуки ман гирифта буд. Ман он вақтҳо як ғичдувонии бисёр аҳмак будам, як корро дар роҳи ошноӣ накардан ё карда натавонистани як ғичдувониро барои ҳамаи ғичдувониҳо ор медонистам. Ман он вақтҳо чуни хис мекардам, ки агар ман ин корро накунам, гӯё ҳамаи ғичдувониҳо ба ман мегуфта бошанд, ки «ту як кӯчароҳи андак душвори ошноиро нарафтӣ, номи ғичдувониҳоро паст

кардӣ ва обрӯи ҳамаи моро дар пеши шахриён резондӣ, гуф бар ту!».

– Хуб, ин як кӯчароҳи ошноӣ аст, ҳар чӣ шавад, меравам, – гуфтам ман бо қатъият.

Бой чун дид, ки сухани охиринаш ба ман хуб таъсир кард, маро боз аҳмақтар қардан хоста гуфт:

– Абдунабӣ ном як хизматгори нотарси қадрдон доштам, медонед, ки ӯ бемор шуда ба хонааш рафт ва мурд. Писарам он дилу гурдари надорад, ки дар айёми зимистон, дар вақтҳои ҳамаи ёбонҳо холианд, ба чор санг роҳ рафта омада тавонад. Хусусан ба тарафҳои Розмоз, ки бештарини онҳо авлоди Файзиавлиёнд, на танҳо писари ман, ҳеч кадоми аз шахриён ҳам дар ин вақти сол ба он ҷоҳо рафта наметавонад, агар равад ҳам, камаш асп ва либосашро мегиронад. Бинобар ин ман шуморо захира додан хостам, ки як гичдувонии бисёр нотарсед.

– Зарар надорад, авлоди Файзиавлиё он тараф истад, худи Файзиавлиё зинда шуда аз пеши роҳам барояд ҳам, ман «калло балло» гуфта метавонам! – гуфтам бо ғурури гичдувонигӣ ва илова намудам:

– Кай меравам?

– Ҳамин рӯз, ҳамин соат.

– Рӯз бевақт шуд. То тайёр шуда баромадан соат як мешавад, то шаб чор соат вақт мемунад, дар ин муддат, дар ин ҳаво ва ин роҳи вазнинро тай қарда ба он ҷо рафта расидан мумкин нест.

– Душвории ин қор ҳам дар ин аст, ки ҳамин рӯз рафта ба он ҷо расидан дарқор аст. Фардо аз он ҷо ду одамро ҳамроҳи худ гирифта меоред. Онҳо ба ман рӯзи панҷшанбе пагоҳонӣ дар вақти ҷой дарқоранд. Агар ин мақсад дар вақти муайяне, ки гуфтам, ба даст надарояд, аз ҳеч ба даст надаромадан фарқ надорад.

– Хуб, ҳар чӣ бодо бод, аспро зин кунед, – гуфтам ман бо ғурури аввалӣ.

* Файзиавлиё аз яккадуздони машҳури Розмоз буда, хонаи бойҳо ва пулҳои аз андоз ғушшудаи амлоқдорҳои амиро ба танҳои медуздид. Ӯро Амир Музаффар ба даст дароварда аз манори Бухоро партофта кушта буд.

Вай ба зин кардани асп рафт. Ман дар хаёли худ роҳи пурбарфру яхи чорсангиرو, ки сию ду километр мешавад, тасаввур мекардам...

Бой аспро зин карда, бозгашта омада ба ман:

– Марҳамат кунед, асп тайёр шуд! – гуфт.

– Охир, ман он ҷо ба пеши кӣ меравам ва кихоро гирифта меорам? – гуфтам бо таачҷуб.

– Дар воқеъ ман аз саросемагӣ ин ҷои корро фаромӯш кардаам, – гуфт бой кисабағалашро кофта истода ва аз он ҷо як хати лифофанокро бароварда ба ман дода давом намуд:

– Дар деҳаи Розмоз Арбобхотам ном як одами баобрӯй ҳаст. Рост ба ҳавлии ӯ меравед, ин хатро бо нимча ҷой, ки онро дар хӯрчин андохтаам, ба ӯ медихед.

Ӯ он одамонеро, ки ба ман даркоранд, ёфта ба шумо ҳамроҳ мекунад. Шумо гирифта овардан мегиред. Ман хатти бойро ба кисабағали худ монда, чакмани ӯро пӯшида, аз меҳмонхона баромадам. Бой хӯрчинро, ки дар як лингаш як нимча ҷой буд, бар рӯи зин партофт, аспро кушода ба сараш лачом зад, нӯхтаи аспро дар линги холии хӯрчин андохт. Аспро етак карда аз дарвоза ба кӯча баровард.

Ман дар сари кӯча ба асп савор шуда аз дасти бой камчинро гирифтам. Бой аз бағалаш як нони хонагӣ бароварда ба ман дода:

– Дар роҳ нон гирифта баромадан хосияти бисёре дорад, бо шарофати нон раванда аз хатарҳо эмин мемонад, – гуфт ва ба қибла нигоҳ карда дастонашро ба ҳаво бардошта, – Худо ба шумо роҳи сафед диҳад! – гӯён дуо кард ва дастонашро бар рӯ кашид.

Ман нонро дар бағалам андохта ба роҳ даромадам...

* * *

Аз кӯчаҳои танги Бухоро, аз болои тӯдаҳои қаторкӯхмонанди барфҳо савора гузаштан душвор буд. Бинобар ин ман ба зудӣ худро дар роҳи қалони аробагузари дарвозаи Мазор³⁹ гирифтам. Ҳарчанд чап ҳам бошад, бо он роҳ рафта аз дарвозаи Мазор аз шаҳр баромадам ва баъд аз он тағ-тағи қалъа рафта аз пеши майдони Машқи сарбоз⁴⁰ гузашта ба

пахлуи дарвозаи Самарқанд расидам ва аз он ҷо ба роҳи калони Бухоро – Ғичдувон даромадам...

Ин роҳ хеле васеъ буд, дар ин роҳ тӯдаҳои барф набуданд, лекин ба ҷои онҳо сар то сари роҳро, ғӯё ки асфалт-фарш карда бошанд, яхи саҳти сиёҳчаранг фурӯ гирифта буд. Барфи бисёр бо суми аспу хари равандагон ва бо чархи оҳандори аробаҳо молиш хӯрда фарши «асфалтӣ» шуда буд. Дар ин роҳ аспу ҳар қадаме, ки мемонд, пояш лағжида ме-рафт, ки шикамаш қариб ба замин мерасид...

Ду тарафи роҳ – майдонҳои кишт, кӯлҳои обпарто, заҳкашҳо, ҷӯйҳо, чарҳо ва ҳамаи пастию баландиҳо бо барф пур шуда ҳамвор гашта буданд, ба ҳар тараф, ки нигоҳ кунед, барфи дурахшони сафед чашматонро мебурд.

Ҷӯйҳои сарироҳӣ ҳам дамида баромада бо пулҳо ва роҳҳо ҳамрӯй шуда буданд. Баъзан обҳои ҷӯйҳо бар рӯи яхҳои роҳҳо шорида рафта, ях баста, «асфалт»-и роҳро дукабата карда буданд.

Дарахтони бед, гуҷум ва тут ҳам монанди зардолуҳои дар баҳорон шукуфта шукуфазореро ба назаратон ҷилва мекушониданд. Ҳайфо, ки аз тарси хароб шудани чашм ин «шукуфазор»-ро бо серӣ тамошо кардан мумкин набуд.

Дар саҳро ҳеҷ ҷонзоде наменамуд, танҳо зоғҳои ало гурӯҳ-гурӯҳ шуда барфбозӣ карда мегаштанд, чунонки мурғҳои хонагӣ хокбозӣ кунанд, онҳо бо сари синаашон ба барф хобида бо панҷаҳошон барфҳоро ба зери болҳошон пош мекунанд ва ба тариқе ки мурғобиҳо сари худро ба об фурӯ мемиханд, инҳо ҳам сари худро ба барф мегӯтонданд. Агар ихтиёри луғат ва ном сохтан ба дасти ман мебуд, ман зоғҳои алоро «мурғи барфӣ» меномидам. Хомӯшии ин саҳрои мурдаи пурбарфро ҳам танҳо қар-қари ҳамин зоғҳо халадор мекард. Дар деҳаҳо ҳам ҳеҷ кас наменамуд. Танҳо бар болои бомҳои аз барф сап-сафед дудҳои сиёҳи ғализи саргин, хазон ва хошок гардиш мекарданд, ки танҳо ҳаминҳо аломати ҳаёт буданд, танҳо ҳаминҳо буданд, ки ваҳшати деҳаҳои холӣ ва хомӯшро камтар мегардониданд...

Дар вақти ба Галаосиё расидани ман, ки аз Бухоро як фарсах масофат дорад, асп шуда ба фурӯ рафтани офтоб як

соат монда буд. Ман аз бими дар торикии шаб дар ин роҳи пурдаҳшат ва сахрои пурваҳшат мондан саросема шуда аспро қамчин мезадам. Аммо вайро ҳеҷ маҷоли қадам задан намонда буд. Аз гӯш, гардану поҳояш монанди чилчӯби нишаллопазон кафк мепарид, аз тамоми баданаш монанди доши⁴¹ пиллакашон бухор мебаромад. Ёлу думаш бошанд, монанди мӯи пӯпақдори духтарони он замон аз ях шавшулак баста буданд.

Акнун бими он буд, ки дар ҳар қадам задани асп ман аз болои он, монанди тарбузи бар рӯи зин ниҳодашуда, муаллақзанон нарида равам...

Вақте ки ман аз Галаосиё гузашта ба тарафи Ялангӣ раҳсипор гардидам, аз дур бар болои роҳ гурӯҳҳои зоғон намуданд, ки онҳо гоҳо мепариданд ва гоҳо менишастанд. Аз онҳо болотар дар ҳаво як чанд мургони лошахӯр ҳам менамуданд, ки онҳо бол назада гардишкунон чапмашонро бар рӯи замин дӯхта буданд.

Асп хӯсидан гирифт, аммо бо зарби қамчини ман маҷбур буд, ки қадам пеш монад...

Ба гурӯҳи зоғон наздик расидам. Дар канори роҳ асперо пӯст канда партофта буданд. Маълум мешуд, ки он аспи бечора аз сахтии роҳ ё бекуватии худаш ҷон додааст, ё ин ки ғалтида гарданаш шикастааст. Соҳибаш пӯсти онро канда гирифта гӯшташро ба мурдорхӯрон «садақа» гӯён монда рафтааст.

Дар пеши лошаи асп се-чор сағ ҳам буд. Сағҳо ба якдигар гур-гуркунон гӯшт меканданд ва мехӯрданд. Гоҳо аз гурусначашмӣ, чунонки империалистон ба якдигар часпанд, уввосзанон ба сару рӯи якдигарашон ҷангол ва дандон мезаданд ва боз гӯштхӯрии худро давом медоданд. Зоғҳо аз ҳар тараф омада ба қадри қувваташон насиба мегирифтанд, аммо ҳамин ки сағҳо ба тарафи онҳо ҷашм ало карда аккос мезаданд, ба парвоз кардан маҷбур мешуданд. Гӯё инҳо капиталистони майда буданд, ки танҳо бо ризои ҷаҳонгирони калон аз ҷаҳони мазлум навола мегирифтанд. Мурғони лошахӯр бошанд, бо он баландпарвозии худ аз сағҳо метарсиданд, ба лоша наздик омада наметавонишанд, аммо уме-

дашонро канда дур ҳам намерафтанд. Инҳо гӯё як қисм империалистоне буданд, ки аз империалистони фашист метарсиданд ва бо вучуди розӣ набуданашон мемонданд, ки фашистон ҷаҳонро хӯрдан гиранд ва бо чашмони норозӣ кори онҳоро тамошо мекарданд... ва гӯё афеӯс меҳӯрданд, ки «онҳо ҳамаро бурданд ва барои худашон ҳисса кам монд».

Ман аз он ҷо гузашта ба роҳи худ давом намудам. Шаб омад, торикии он рӯи ҷаҳонро фуру гирифт. Акнун роҳи «асфалтии» сиёҳчаро дидан мумкин набуд. Аммо ду тарафи роҳ бо тобиши барфи якмол сафедча менамуд. Акнун асп бисёр бо эҳтиёт қадам мегузошт, пеш аз ҳар қадам задан ба зери пояш теғ кашида нигоҳ карда ду-се сония фаҳфаҳкунон меистод...

* * *

Дар ҳамин вақт ба ман як фикр илҳом шуд: «Ба тарафи дасти чап ба киштзорҳо бароям, он ҷохоро барфхое пушондаанд, ки ҳаргиз қадам нахӯрдаанд ва лағжонак нашудаанд, қадам партофтани асп дар он ҷоҳо осон аст. Агар дар миёна баъзе ҷӯйҳо, заҳкашҳо, кӯлмакҳо бошанд ҳам, зарар надоранд. Он гуна ҷоҳо бояд саҳт ях баста бошанд. Яхи баъзе ҷойҳо шиканад ҳам, тарсе нест, аз он гуна ҷоҳо асп худро ба осонӣ хоҳад берун кашид».

Дарҳол ин фикрро ба амал овардам ва ба тарафи дасти чап аз роҳ баромадам. Дар ҳақиқат ҳам ин роҳи бeroҳа бисёр соҳ мад. Асп, чунонки дар роҳи ҳамвори хушки хокӣ қадам ме-зада бошад, озодона роҳ мерафт, аз ҷӯйҳо ва заҳкашҳо на ин ки қадам партофта, балки ҷаҳида мегузашт...

Чизе, ки маро ташвиш меод, танҳо ин буд, ки ин бeroҳа маро ба мақсад мерасонда бошад ё аз роҳи калон дур афтада аз ягон тарафи дигар сар мебароварда бошам?

Бо ин андеша дар атроф чашм меандохтам, ба ғайр аз саҳрои нурбарф чизе наменамуд, аз дехот ва ободонӣ асаре набуд...

Баъд аз ягон соат роҳ рафтанд, аз тарафи дасти рост ба дурии тахминан ҳазор қадам дуди сиёҳи шарораолуде намудор гардид, ки ба ҳаво печида мебаромад.

Ман дониستم, ки ба рӯ ба рӯи сари бозори Ялангӣ расидаам, ин дуд, албатта, аз танӯри нонвойхонаи он сари бозор ё аз гулхани рӯйхавлигии ягон сарои он ҷо баромада истодааст.

Дилам ором гирифт, ки ман аз роҳи калон бисёр дур нарафта будаам ва рост ба тарафи шимол нигоҳ карда аспрондан гирифтам...

Баъд аз ягон соати дигар роҳ рафтан аз пешам киштзори фароҳе баромад, ки кулӯхшудгор карда шуда буд. Кулӯхҳои ин шудгор чунон калон-калон буданд, ки аз таги барфи ҳамон қадар ғафс ҳам пасту баландии замин намудор мегардид...

Ман ба сари ин шудгор расида аспро бо роҳи рост аз миёнаҷои шудгор ба тарафи шимол нигоҳ карда рондан хостам. Аммо асп рамид, якраҳагӣ ва инокдорӣ кард ва пои худро пеш нагузошт. Қамчин задам, ба вай таъсир нанамуд ва ҳар боре, ки қамчин мезадам, сари худро ба пеш ҳам карда фаххос зада меистод, аммо пеш намерафт.

Ман қамчинро ба дасти чап гирифтам, ба ҳамгашти тарафи чапи шикаму ронаш, ки аз он пеш он чояш ҳеҷ шатта надидааст, ду-се зарба шинондам.

Ба ҷони асп расид, дар ҳолате ки фах-фахкунон тумшуқи худро ба замин бурда буд, ба пеш қадам монд, ду пои пеши асп ба шудгор, чунонки ба лой фурӯ мерафта бошад, ғӯтид, аммо бисёр дарун нарафт. Асп боз ба он ҷо ором истодани шуд, лекин ман ҳам боз ба тарафи чапаш қамчин задам. Асп ночор ду қадами дигар пеш рафт, аммо ҳамин ки қадами саввумро бардошта пеш гузошт, чор пои вай ҳам ба шудгор фурӯ рафт ва аз ҷои фурӯрафтаи пойҳояш балакқосзанон об баромада ба намади зин расид ва об бар рӯи шудгор ҳам равон гардид.

Ман он вақт фаҳмидам, ки ба ҷи фалокат афтадаам, он замини шудгор набуда, балки дарёи Зарафшони яхбаста будааст.

* Кулӯхшудгор – шудгорест, ки тиркаширо ба сӯроҳи нӯги амоч андохта, оғардхоро васеътар гирифта заминро чуқур меронанд, ки аз замин кулӯхҳои калон-калон мекезад. Ин муқобили майдашудгор аст.

Одатан обҳои калони равон дар сармоҳои саҳт, на аз та-
рафи боло ва на аз ҳар ҷо-ҳар ҷо, балки аз поён ях баста
меоянд. Ях бастани обҳои калони равон ба ин тариқа аст, ки
шӯшаҳои ях аз боло бо омади об омада поён рафта ба ҷое
банд мешаванд, ба болои ин боз шӯшаҳои дигар омада зам
мешаванд. Шӯшаҳо дар вақти ба якдигар часпидан рост ҳес-
та мечаспанд, ки рӯи онҳо монанди сангҳои нотарошидаи
қатор чидашуда ноҳамвор мешавад ва монанди яхи ҳавз ва
кӯлҳо ҳамвор ва шаффоф намешавад.

Ҳамин намуди зоҳирии кулӯхмонанд аст, ки шабона
ҷаҳми маро дар хато андохтааст ва ман дарёи Зарафшонӣ
яхбастаро замини шудгӯршуда гумон карда бар рӯи вай бе
ибо асп рондам.

Вақте ки асп то шикам фуру рафт ва об ба намади зин ба-
ромад, ман фаҳмидам, ки ба Зарафшон даромадам, дарҳол
худро аз рӯи зин ба рӯи ях гирифтам ва хӯрчинро ҳам аз
болои асп гирифта ба канор ҳаво додам. Барои эҳтиёт кар-
дан аз ин, ки мабодо ях шикаста худам дар яхбурча фуру
наравам, бо як дастам узангуро маҳкам доштам. Агар яхи
зери поям мешикаст, ман ба воситаи узангу ба асп андармон
шуда аз гарқ шудан раҳой меёфтам.

То ҷое, ки тасмаи узангу мерсид, худро пас кашидам.
Дидам, ки яхи зери поям маҳкам аст ва тасмаи узангу ҳам
дигар намерасад, онро сар додам. Аммо узангу аз дастам
ҷудо намешуд ва дастам ба узангуи биринҷӣ ях баста час-
пида монда будааст.

Дар ҳамин вақт асп як ҷавлон заду узангу аз дастам ҷудо
шуд. Лекин дастам, ҷунонки ба ҷои сӯхтаи он намак пошида
бошанд, тиззосзанон сӯзиш мекард.

Албатта, дар он вақт ба сӯзиши даст диққат карда исто-
дан мумкин набуд ва ба зудию ҷолокӣ худро ба канор ка-
шидан даркор буд. Ҳамин тавр кардам ва ба канори дарё
баромадам.

Аммо асп ханӯз дар даруни яхбурча буд, он бо як
ҷавлони дигар поҳои пеши худро ба тарафи рафти об гар-
донд, яхи он ҷо ҳам шикаст ва асп ҳам фурутар рафт.

Асп баъд аз он, ки қадре ором истода ба худ қувват гун

кард, боз як чавлон зада ноҳои пеши худро ба тарафи канор гардонд. Ба ҳамин тариқа бо чавлонҳои яккадармиён ва дам гирифта, дам гирифта асп ҳам худро ба канор баровард ва баъд аз он ки худро як бор сахт афшонд, сар ҳам карда истод.

Асп, чунонки ўро вараҷаи сахт гирифта бошад, барги бедвор меларзид ва дар ларзишҳояш ёлу думи аз ҷа шавшула бастааш шилдиросзанон садо мебароварданд.

Ман ҳам то зону тар шуда будам, либосу масҳихоём ҷа баста буданд. Маро ҳам монанди асп «вараҷа» гирифта буд.

Ман фикр кардам, ки бояд ба сари пули Меҳтарқосим наздик бошам. Бинобар ин хўрчинро ба болои асп нартофтам, ҳалқаи чилави тар шуда ҷа бастаи аспро аз рӯи остини чакман ба банди дастам андохтам ва ниёда аспро етак карда аз канори дарё ба тарафи дасти рост, ба сӯи шарқ нигоҳ карда роҳро пеш гирифтам.

Дар таҳмин хато накарда будаам, баъд аз даҳ-понздаҳ дақиқа роҳ рафта нам сиёҳҳои иморатҳои бозори сари пули Меҳтарқосим намудор шуданд ва баъд аз чанд дақиқаи дигар ман дар расти болопӯшидаи он ҷо будам.

* * *

Ҷа дўкони самоворхонаро кўфтам. Самоворҷӣ бедор шуда дарро кушода дид, ки асп дорам. Одамашро ҳам бедор кард, ки аз дасти ман он ҳайвонро гирифта ба сарой дарорад...

Ман ба даруни дўкон ҷойгир шудам ва аспам ба саисхона. Самоворҷӣ либосҳои тар шуда ҷа бастаи маро дида сандалиро бардошт ва дар оташхонаи он оташ даргиронда гулхан кард. Либосҳоямро аз танам кашида ба тор паҳн намуд ва ба пуштам ҷа ҷома партофта кафшу масҳихоёмро ҳам аз поям кашида дар наздикии гулхан гузошт, аммо поҳоямро, ки тамом ҷа баста буданд, рухсат надод, ки ба оташ наздик кунам ва кўрпаеро, ки то омадани ман ба рӯи сандалӣ гарм шуда истода будааст, ба поҳои ман печонид. Худам сари синаамро бар рӯ ба рӯи шўълаи оташ рост нигоҳ дошта ба лаби гулхан нишастам...

Баъд аз қадре ором гирифтани пай бурдам, ки дастам ханӯз сӯзиш карда истодааст ва ба пеши рӯшноии гулхан бурда дидам, ки як қабат пӯшташ ба узангу часнида қанда будааст.

Самоворчӣ хонаҳои тортанакро, ки дар он дӯкон хеле бисёр буданд, чида оварда ба рӯи ҷароҳат монд ва бо рӯмолчаам аз рӯяш баст:

– То пагоҳ, «ту дидӣ, ман надидам» шуда дуруст мешавад, – гуфт. Дар ҳақиқат ҳам ин ҷароҳат бисёр дер нақашид ва дар панҷ рӯз пӯсти нав давонд.

Ман баъд аз саришта карда гирифтани худ ҳикояти ба Зарафшон ғалтиданамро ба самоворчӣ нақл кардам.

– Ин тавр бошад, аспро ҳам гарм кардан даркор будааст, – гуфт ӯ ва ба одамаш фармуд, ки дар саисхона оташ даргиронда аспро гарм ва асбобашро хушконад...

Чойчӯши лаби гулхан чӯшид. Самоворчӣ чой дам кард. Ман нонеро, ки бой ба ман «барои нигоҳдорӣ аз хатарҳо» дода буд, шикастам...

Баъд аз нону чой хӯрдан, чунонки беруни баданам аз оташ гарм шуда буд, даруни баданам ҳам гарм шуд. Бо руҳсати самоворчӣ ноҳоямро аз кӯрпа бароварда ёзондам. Оташ ҳам сӯхта шуда даруни гулхан аз лахчаҳои оташи аноргулмонанд пур шуда буд.

Самоворчӣ сандалиро ба чояш гузошта ба рӯяш кӯрпаро паҳн кард. Ман ноҳоямро ба сандалӣ дароз карда якрӯя ёзидам.

Бедор шудам, ки рӯз сафед шуда омадааст. Аспро зин фармудам. Аммо пуле надоштам, ки ба самоворчӣ диҳам. Ночор чоеро, ки бой барои Арбоб дода буд, аз хӯрчин баровардам ва як қисмашро ба самоворчӣ бо миннатдории бисёре додам.

– Миннатдорӣ даркор нест. Вазифаи мо роҳнишинон барои дар роҳ афтодамондагон ва сармогирифтагон хизмат кардан аст, – гуфт ва бо лабони нимханда илова кард: – Аз шумо чӣ пинҳон кунам, гоҳо мешавад, ки «шербачаҳо» шикорҳои калонро гирифта меоранд, аз онҳо калла-почааш ба мо мемонад. Музди хизматҳои худоиамон ҳам, ки ба шумо барин қасон мекунем, аз он мебарояд.

Самоворчӣ бо ин сухани худ ба дуздон ишора мекард...

Ман ба роҳ даромадам, баъд аз гузаштанам аз нули Меҳтарқосим бо роҳи дасти рост, ки аз болои Розмоз меравад, раҳсипор гардидам.

Ин роҳ он қадар бад набуд, ях бастагӣ бошад ҳам охурчаҳои чархи ароба ҳам дошт, ки дар он чоҳо асп налагчида қадам мегузошт...

* * *

Ман дар соатҳои даҳи пагоҳӣ ба Розмоз расидам, аз сари кӯча ҳавлии арбоб Ҳотамро нурсидам. Ҳавлии калонеро, ки дарвозаи шутур ва аробадаро дошт, нишонам доданд.

Ба он ҳавлӣ даромада аз хизматгор Арбобро нурсидам, ӯ маро ба меҳмонхона бурда дароварда:

– Арбоб ана дар ҳамин хонаанд, – гуфт.

– Дар пешгоҳи меҳмонхона, дар кодоки сандалӣ як шахси сафедчарӯи доғи нагзақдор нишаста буд; ин шахс риши калони мошубиринҷ дошт, ки панҷоҳ-панҷоҳу панҷсола будани ӯро тахмин кардан мумкин буд.

Каллаи калонаш бо қомати баланд ва танаи паҳлӯдори ғафсаш муносиб афтада буд. Аммо қачии чашми чанаш ин ҳама хусни қиёфаи ӯро барбод меод. Аз фарбеҳии бадан ва баромадагӣҳои паси сараш тахмин кардан мумкин буд, ки бояд худро ҳамеша бо қазӣ ва гӯштҳои бӯрдоқӣ тарбия карда бошад.

Аз болои чомаҳои серпахтаи қабат ба қабат, ки аз рӯи онҳо миёнашро бо фӯта баста буд, як чакмани моҳути осмониранг пушида менишаст.

Дар сараш як саллаи калони тибити сафед буд, ки фаши дарози он ба сари синааш фуруд омада меистод.

Дар кодоки поёни сандалӣ ду мӯйсафед менишастанд, ки қиёфаи ҳар дуяшон аз якдигар кам фарқ дошт: рӯйҳои сурхчаи борики дароз, чашмони бемижғони обрав, ришҳои бузии сап-сафед, мӯйлабҳои тамоман тарошидашуда аз сифатҳои муштараки ин ду кас буданд. Фақат фарқе, ки дар миёни онҳо менамуд ин буд, ки яке биниғучук, дигаре камонбинӣ буд.

Соли ин ду нафар ҳам тахминан 65-70 менамуд, баданашон мувофиқи рӯяшон борик ва либосашон мувофиқи танашон химчаву танг буда, аз таҳ чомаҳои маллаи пахтадор, аз рӯй чомаҳои абра-остари миёншикоф пӯшида буданд. Саллаҳошон калону суф ва фашҳошон партофтагӣ буд.

Дар пеши мӯйсафеди бинипучук чойник буд, ки ӯ ба дигарон чой кашида медод.

Ман рафта, мувофиқи одат, аввал бо одами пешгоҳнишин вохӯрдӣ кардам, дуввум бо бинипучук, саввум бо камонбинӣ.

Дар вақти вохӯрдӣ одами пешгоҳнишин нимхез шуд, аммо он ду мӯйсафед кифтҳошонро начунбонда дасташонро дароз карданд.

Ман ҳам ба чой нишон додан ва «гузаред, гузаред» гуфтани онҳо нигарон нашуда аз пешгоҳнишин поёнтар ва аз он ду мӯйсафед болотар дар кодоки миёна, ки ҳолӣ буд, нишастам ва дастамро бардошта мувофиқи одат фотиҳа хондам.

– Пурсидан айб нест, меҳмон аз кучоянд ва аз кучо пурсем? – гуён одами пешгоҳнишин гап сар кард.

– Аз Бухоро, – гуфтам дар ҷавоб ва ба пурсиши дуввум роҳ надода хатро аз бағалам баровардам.

Аммо намедонистам, ки кадоми инҳо арбоб Ҳотам аст. Аз рӯи одат соҳибхона дар пеши меҳмонҳо, хусусан, ки он меҳмонҳо мӯйсафед бошанд, бояд дар пешгоҳ нанишинад. Ба ин далел дар назди ман арбоб Ҳотам набудани одами пешгоҳнишин собит буд. Аммо аз ду мӯйсафеди поённишин намедонистам, ки кадомашон соҳибхона бошад. Азбаски аз рӯи одат соҳибхона хизмат мекард, гумон кардам, ки мӯйсафеди бинипучуқи чойкаш арбоб Ҳотам аст ва хатро:

– ... Бой салом гуфтанд, – гуён ба тарафи вай дароз кардам.

Пучук аз дастам хатро нагирифта:

– Ман бо... бой ошноӣ надорам, ҳатто номи он касро ҳам нашунидаам, аҷаб нест, ки шумо иштибоҳ карда бошед? – гуфт.

– Магар шумо арбоб Ҳотам нестед?

Мўйсафеди пучук ба одами пешгоҳнишин нигоҳ карда хандид ва пешгоҳнишин:

– Арбоб Ҳотам манам. «Агар соҳибхона дар пешгоҳ нишинад, арзонӣ мешавад» мегӯянд, бинобар ин ман аз меҳмонон боло ништаам, – гӯён ӯ ҳам хандид.

Ман хатро ба тарафи одами пешгоҳнишин дароз кардам. Ӯ хатро аз дастам гирифта лифофаашро кушод ва:

– Хонда метавонед? – гуфта ба ман нигоҳ кард.

– Бинам, шояд хонда тавонам, – ман ҷавоб додам.

Арбоб хатро кушода ба ман дод.

Ман хатро гирифта хондам. Бой дар хаташ баъд аз дуою саломи мукаррарӣ «ду нафар шоҳиди бурро ёфта фиристонед ва ҳаққи хизмати онхоро дар он чо муайян карда ба ман нависед» гуфта навишта буд ва дар охири хаташ «барги сабз» гӯён нимча чой фиристоданаширо хабар дода аз доранда талаб намуда гирифтани онро таъкид карда ва дар оянда боз хизмат карданаширо ваъда дода хаташиро бо ҷумлаи «ас-салому алайкум, аддой... бой» тамом карда буд.

Ман баъд аз хондани хат ба даҳлези меҳмонхона рафта аз хӯрчин чойро оварда ба пеши Арбоб мондам ва ба Зарафшон фуру рафтанамо накл карда, ба самоворчӣ додани як қисми чойро ба вай часпондам.

– Зарар надорад, – гуфт арбоб, – аз ҳаво омада будааст, боз як қисмаш ба ҳаво рафтааст.

Арбоб мўйсафедонро имо карда ҳамроҳи худ ба рӯи суфа баровард. Хизматгораширо чеғ зада ба вай дастархон ва чой фармуд ва илова намуд, ки қазӣ ҳам барорад. Худаш баъд аз бо мўйсафедон қалре пичир-пичир қардан бозгашти бо онҳо ба меҳмонхона даромад.

Хизматгор чой, дастархон ва як табақ қазии яхширо бо корд оварда ба рӯи сандалӣ ниҳод. Арбоб қазиро пора кард. Мо ба пону қазихӯрӣ даромадем...

– Шумо, албатта, имшаб ба мо меҳмон мешавед, – гуфт арбоб ба ман.

Ман ҳамин шаб ба шаҳр даромаданам лозим буданро гуфта аз шабхобӣ узр овардам.

– Ин тавр бошад, ба асп хӯрок додан даркор аст, – гуфт

ва хизматгорашро чеғ зада фармуд, ки лачоми аспро бароварда ба вай беда партоял.

– Дар кишлоқи мо одами хатнок нест. Ба домуллоимом чанд бор хат нависонда ба чанд чой фиристодам, ҳеч кас хонда натавонистааст, – гуфт арбоб.

– Хат ҳам ба доди Худо нигоҳ мекунад, – гуфт бинипучук, – одам бо хондан, бо мулло шудан дарҳол хатнок шудан намегирифтааст.

– Саводнокӣ ҳам ҳамин тавр аст, – гуфт мӯйсафеди биникамон. – Агар Худо надихад, одам бо хондан саводнок шудан намегирифтааст. Ҳамин домуллоимоми мо хондаанд, мулло шудаанд, ҳатто ба Розмоз барин чой домуллоимом ҳам шудаанд, лекин ҳанӯз ҳам хатро дуруст хонда наметавонанд. Ман гоҳо хатҳои ибро ва васиқаҳоро нишон медиҳам, дуруст бароварда дода наметавонанд, забонашон гирифта мемонад.

– Худатон хат навишта метавонед? – гуфта арбоб аз ман пурсид.

– Кам-кам.

– Бисёр хуб, ин тавр бошад, аз номи ман ба бой як хат нависед-чӣ?

– Мешавад.

– Қалам доред?

– Не, надорам.

Арбоб хизматгорашро чеғ зада фармуд, ки рафта аз домуллоимом қаламу қоғаз биёрад...

Хизматгор баъд аз ду дақиқа дасти холи омад:

– Домуллоимом набудаанд, ба сари осиеи Дӯстбой барои хондани як бемор рафта будаанд, – гуфт.

– Хуб, хат чӣ даркор? Гапҳои маро ба бой забони худатон мегуед, – гуфт арбоб.

Аммо мӯйсафеди биникамон қабул накард:

– Хат шавад, беҳтар аст, хуччат мешавад, – гуфт.

– Ин тавр бошад, қаламу қоғаз ёбед! – гуфт арбоб ба биникамон.

– Қалам меёбам, аммо қоғазро намедонам меёбам ё не? – гуфт он мӯйсафед.

– Қалам ёбед, мешавад, – гуфтам ман ба ӯ – ба қоғази чой навиштан мегирам.

– Барака ёбед, – гуён мӯйсафеди биникамон баромада рафт.

Баъд аз фурсате як қалами қариндоши⁴² саршикастаеро гирифта овард.

– Аз кучо ёфтед? – гуфта пурсид арбоб бо хурсандӣ.

– Аз усто Рӯзии дуредгар гирифтам. Як бор дар дасти вай ҳамин қаламро рӯзҳои иморати Наврӯзбой дида будам, ки бо ин чӯбхоро хат мекашид.

– Хайрият, ки то ҳол гум накарда будааст, – гуфт бинипучук.

Мӯйсафеди камонбинӣ қаламро ба дасти ман дод, ман нӯги вайро бо корде, ки бо он қазиро пора карда буданд, талошида соз кардам.

– Арбоб Ҳотам чойро ба рӯймолчааш холи карда, қоғазро ба ман дод. Ман қоғаз ва қаламро тайёр карда дар аввали хат «Баъд аз салом маълум карда мешавад, ки...»-ро навишта ба Арбоб нигоҳ карда:

– Чӣ нависам? – гуфта пурсидам.

– Нависед, ки дуои бепоёни муштоқона ва салони бешумори ғоибона аз ин факири ҳакири пуртаксир, ман ки арбоб Ҳотам ҳастам...

– Ман инҳоро навиштам, – гуён сухани ӯро буридам, – шумо муддаотонро гуед мешавад.

Арбоб ва ду мӯйсафед гарданхошонро дароз карда ба ҳарфхое, ки ман ба қоғаз навишта будам, нигоҳ карданд.

– Ман бисёр гап гуфтам, навиштаи шумо бисёр кам-ку? – Гуфт арбоб бо оҳанги нобоварона.

– Ман гапи бисёрро ба хатти кам меғунҷопам – гуфтам.

Мӯйсафеди бинипучук аз гӯша, бе он ки ба ман нишон диҳад, ангушташро ба тарафи ман чунбонда ишораи таҳсин кард. Албатта, ман ҳам худро ба нофаҳмӣ задам.

– Ин тавр бошад, нависед, ки – гуён арбоб ба имло кардан даромад, – ду шоҳиди ҳунарманди забардастро ёфта фиристодем, номи яктаашон Холиқэшон, худашон ба эшони Шояхсии калони марҳум мурид шудаанд, яктаашон

Розикхалифа ном доранд, ин кас бо Ибодулломахдуми авлоди Халифа Ҳусайн халифаанд ва ба дасташон хатти иршод ҳам доранд. Баъд аз он гӯед, ки ҳар кадоми инҳоро қарор қардем, ки агар шумо қорро баред, ба ҳар кадомашон панҷоҳтангаӣ медиҳед; боз гӯед, ки агар бой диҳед, ба ҳар кадомашон бистунанҷтангаӣ медиҳед; боз гӯед, ки харочоти роҳ ва харочоти шаҳрашонро ҳам медиҳед; боз гӯед, ки ҳар пагоҳ қаймоқҷои серқаймоқ ва ҳар шаб оши паллави серравған қарда медиҳед, ба аспҳашон ему беда медиҳед. Боз гӯед, ки ассалому алайкум; боз гӯед, ки аддоӣ фақири ҳақир арбоб Ҳотами розмоӣ...

Албатта, ман хатро ба тартибе, ки арбоб гуфт, навиштам, муддаои ўро кўтоҳ қарда ба ду се сатр гунҷондам ва қоғазро қорқат қарда ба бағалам андохтаму аз арбоб:

– Хуб, – Холиқэшон ва Розикхалифаатон дар қучоянд, ки мо зудтар ба роҳ баросем? – гуфта пурсидам.

Арбоб Ҳотам мўйсафеди бинипучуқро нишон дода:

– Ин кас Холиқэшонанд, – ва мўйсафеди биникамонро нишон дода, – ва ин кас Розикхалифаанд, – гуфт.

* * *

Холиқэшон ва Розикхалифа аспҳашонро зин қарда савор шуда ба дари хавлии арбоб Ҳотам омадаанд. Ман ҳам аз меҳмонхона баромада ба асп савор шудам ва ҳар се нафар роҳи шаҳри Бухороро пеш гирифтем. Офтоб ҳамон вақт ба қиём рост шуда буд, ки соати 12-ро нишон меод...

Аспони ҳамроҳони ман назар ба аспи ман лоғартар буданд, аммо онҳо бар рӯи ях аз паси ман хубтар ва қолоктар мегаштанд. Ман сабаби инро аз ҳамроҳон пурсидам.

– Наъли аспони мо нав, аспи шумо бенаъл аст ё ин ки наълаш қўҳна, – гуфт Розикхалифа.

– Аспи шумо бенаъл будааст, – гуфт ба ман Холиқэшон, ки аз паси мо меомад ва зери суми аспи маро дар вақти қадам монданаш меид...

Мо ба сари нули Меҳтар Қосим расидем, аз ин ҷо роҳи бади «асфалтӣ» сар мешуд. Ман таҷрибаи дирўзаамро, ки қариб бо марғи худам ва ҳалокати асп ба даст даромада буд,

ба ҳамроҳонам гуфтам. Ин таҷриба ба онҳо ҳам мақбул афтод. Мо аз бераҳа раҳсипор шудем...

Вақте ки мо ба Ғалаосиё расидем, офтоб ба фуру рафтани наздик шуда буд, агар то хуфтан ба дарвозаи шаҳр нарасем, маҷбур мешудем, ки дар беруни шаҳр, дар ягон самоворхона бихобем. Дар роҳ шитоб кардан даркор буд. Аммо аспи ман ҳеҷ шитоб намекард. Хусусан баъди гузаштан аз Ғалаосиё мо маҷбур будем, ки бо роҳи «асфалтӣ» биравем, зеро атрофи роҳи байни Ғалаосиё ва шаҳр серҷӯю чар, серзаҳкашу сериморат буда, барои роҳ рафтани аз болои барф киштзори ҳамворе набуд. Аммо аспи ман ба роҳ рафтани аз болои «асфалт» ҳеҷ тан намедод. Бо зӯри қамчин, вақте ки маҷбур мешуд як қадам партояд, чор пояш ба чор тараф лағжида мерафтанд.

Ночор Холиқэшон аз аспаш фуромада маро ба он савор кард ва худаш аспи маро пеш андохта пиёда ба роҳ даромад. Ба ҳамин тариқа, мо баробари азони хуфтан ба дарвозаи шаҳр расида пеш аз баста шудани он худро ба дарун гирифтём...

Ман «матоъҳои» аз Розмоз овардаамро бо аспи бенаъл ва хатти арбоб бурда ба бой супурдам ва чакманапро ҳам, ки доманаш ба об тар шуда, бо оташ хушкида тахтаи дарахти гучум барин шах шуда монда буд, аз танам кашида ба ӯ додам ва бо вучуди хоҳишҳои саҳти бой, бе он ки ошанро хӯрам ва дар сандалиаш гарм шавам, ба хучраи худ баргаштам...

Ман бо вучуди он хама мондагӣ ва бедорхобӣ, шаби дароз хобида натавонистам: дар бораи шоҳидҳо, дар бораи «агар корро буред, панҷоҳтангагӣ медиҳед, агар бой диҳед, бисту панҷтангагӣ медиҳед» гуфта ба бой хат навиштани арбоб ва дар бораи он кори сарбаста фикр мекардам...

* * *

Рӯзона соатҳои нӯҳ аз ҷой хестам, баъд аз ҷой нӯшидан ба раста баромадам. Ҳанӯз фикри ман ба шоҳидҳо ва маънии хатти арбоб Ҳотам банд буд. Ман ин муамморо танҳо ба воситаи бойбача ҳал карда метавонистам, бинобар

ин рост ба дӯкони ӯ рафта. Ҳарчи ӯ бе падараш танҳо нишаста будааст.

Ман ба пеши дӯкони ӯ нишастам, ҳикояти сафари худро гуфта мазмунӣ хатти падарашро, ки ба арбоб Ҳотам фири-стода буд ва чавоби арбобро ба падараш ва фири-стодани арбоб ду касро бо унвони «шоҳид» ба ӯ накл намуда аз вай маънии ин воқеаро пурсидам.

Бойбача баъд аз қадре андешида истодан:

– Аз шумо ҳеҷ сирро пинҳон намедорам ва дилам ҳам пур аст, ки шумо ин сирро ба ҳеҷ кас нахоҳед гуфт, – гӯён ба гап даромада давом намуд, – падарам дар ҳаққи Абдунабӣ, ки хизматгори деринаамон буд, бисёр ноинсофӣ карда истодааст. Абдунабӣ даҳ сол ба мо хизмат кард. Аз падарам ғайр аз хӯрок ва пӯшок чизи дигареро надидааст. Дуруст аст, ки ман гоҳо ба ӯ чор-панҷ танга аз дӯкон ме-дам, аммо иҷро падарам намедонист...

Бойбача баъд аз нӯшидани чойи пиёлае, ки дар пешаш буд, ба ман як пиёла чой кашида дода боз суханашро давом кунонид:

– Абдунабӣ вақте ки бемор шуд, падарам ӯро нафороида. Ӯ ночор ба саҳро – ба хонаи бародаронаш, ки деҳқонони камбағаланд, рафт ва дар он ҷо дер нахобида мурд. Баъд аз мурдани ӯ падарам ба бародарони ӯ даъво кард, ки «ман ба вай пештарақ аз бемор шуданаш чорсола ҳаққи хизматашро пешакӣ – ду ҳазор танга дода будам, ӯ ба бадали ин пул ҳеҷ хизмате накарда бемор шуда рафт. Ак-нун, ки ӯ мурд ва шумо ҳам, ки вориси ӯ ҳастед, бояд қарзи ӯро бидиҳед...»

– Онҳо, ки деҳқонони камбағал бошанд, ин пул аз куҷои онҳо рӯёнида гирифта мешавад? – гӯён пурсида сухани бойбачаро буридам.

– Гап дар болои ба гардани онҳо бор кардани ин пул ва қарздор кардани онҳо меравад, – гуфт бойбача, – вақте ки онҳо қарздор шуданд, рӯёндани он пул ба падарам осон аст. Онҳо мардикорӣ мекунанд, ҳаммоли мекунанд, ҳар чӣ ёбанд, нахӯрда, напӯшида ба фоидаи он пул ба падарам до-да мегарданд, яъне то охири умрашон ғуломи падарам шуда мемонанд.

– Хуб, ин маблағи тӯхматиро падарат ба гардани онҳо чӣ гуна бор мекунад?

– Инак ҳамин «шоҳидҳо» барои исбот кардани ҳамон даъво ва ҳамон маблағи тӯхматӣ чегара зада шудаанд, – гуфт бойбача ва давом кард: – рӯзи сешанбе пагоҳонӣ як мурофия⁴³ карданд. Қозӣ аз падарам ҳуччат ё ин ки шоҳид пурсидааст. Падарам ваъда додааст, ки рӯзи панҷшанбе шоҳиди худро тайёр хоҳад кард ва ҳозир барои мурофия рафтанд.

– Хуб, ин одамоне, ки шоҳид шуда омадаанд, Абдунабӣ он тараф истад, худӣ падаратро ҳам намешиносанд, дар ин ҳол инҳо чӣ гуна гувоҳӣ медиҳанд?

– Ман ҳам яқин дорам, ки падарам инҳоро аз ин пеш надидааст. Лекин дишаб, баъд аз ош, падарам маро аз меҳмонхона баровард ва бо онҳо сӯхбати пинҳонӣ кушод. Ман аз пушти дар гӯш додам, ҳамин қадарашро фаҳмидам, ки падарам ба онҳо гап ёд меод, аммо чӣ ёд доданаширо надонистам.

– Чӣ ёд доданаширо ман рафта мефаҳмам, – гуён ман аз дари дӯкони ӯ хестам ва рост ба қозихона рафтам...

* * *

Дар қозихона мурофиячиёни бисёр менишастанд. Дар як гӯша бой ҳам бо «шоҳидони» худ ва ҷавобгарони ӯ – бародарони Абдунабӣ бо оқсақоли деҳаи худ ҷойгир шуда буданд...

Бисёр дер нақашид, ки мулозими⁴⁴ қозикалон ба пеши бой омада:

– Марҳамат кунед, навбати мурофия аз шумост! – гуфт.

Бой бо «шоҳидонаш» пеш-пеш, аз дунбол ҷавобгарон ва оқсақоли деҳаашон бар рӯи суфаи баланди айвони қозихона баромаданд.

Қозикалон дар даруни меҳмонхоначаи худ дар пеши дари боло менишаст. Ӯ рӯи борики мургӣ, риши тунук ва ками бузӣ, чашмони танги бемижғони милксурхи маймунӣ, гӯшҳои дарози ба пеш ҳамхӯрдаистодаи харгӯшӣ ва бинии дарознӯги хамаи кабкӣ дошт.

Дар беруни дар, бар рӯи суфа, дар зери айвон як бӯрӣ

пахн буд. Даъвогар ва ҷавобгарон ба рӯи он бурё паҳлӯ ба паҳлӯи якдигар дузону нишастанд. Қозикалон баъд аз он ки чашмони тангашро боз ҳам тангтар карда даъвогар ва ҷавобгаронро як-як аз назар гузаронид, аз мулозими худ, ки ба пеши дар рост меистод:

– Чӣ шуд? – гуфта пурсид.

– Бой шоҳидхошонро оварданд, – гуфт мулозим таъзимкунон ва маҳзари даъвои шаръиро,⁴⁵ ки дар дасташ буд, ба дасти қозикалон дод.

Қозикалон баъди аз назар гузаронидани маҳзар ба бой нигоҳ карда:

– Шумо ду ҳазор тангаро ба кӣ дода будед? – гуфта пурсид.

– Ба Абдунабӣ ном бародари инҳо, – гӯён ба ҷавобгарон бо дасти худ ишора кард ва давом намуд: – ӯ мурдааст ва инҳо бародарони зоида ва меросхӯри ӯ хастанд.

– Шумоҳо иқроред ё мункир? – гӯён аз ҷавобгарон пурсид қозикалон дар ҳолате ки чашмони танги худро ба онҳо дӯхта меистод.

– Мо аз мурданамон хабар дорем, аммо аз ин кор хабар надорем! – гӯён яке аз ҷавобгарон, ки аз дигараш калонсолтар менамуд, ба суҳан даромад, – мо ҳамин қадарро медонем, ки бародарамон – Абдунабӣ ба ин кас даҳ сол бемузд хизмат кард, вақте ки бемор шуд...

Қозикалон лабҳояшро бо забонаш лесида-лесида бо овози даҳшатнок:

– Суҳанро дароз накун, – гуфт, – ту иқрорӣ ё мункир?

– Мункир, тақсир, – боз ҳамон ҷавобгари калонсол ҷавоб дод.

Қозикалон ба ҷавобгари дуввум ҳам ҳамин суолро дода ҳамин ҷавобро гирифт ва баъд аз он ба даъвогар нигоҳ карда:

– Шумо санад доред ё шоҳид? – гӯён пурсид.

– Шоҳид дорам, тақсир! – бой ҷавоб дод.

Баъд аз он қозикалон ба мулозими худ нигоҳ карда маҳзарро ба дасти ӯ дода гуфт:

– Берун бароварда бин, агар ислоҳ шаванд, баробар кун, агар нашаванд, биёр, мувофиқи шаръи шариф ҳукм карда мешавад.

Мулозим ба қозикалон таъзим карду махзарро аз дасти ӯ гирифта:

– Хуш, тақсир! – гуфт ва мурофиачиёнро ба хестан ишорат кард.

Баъд аз он ки ҳамагӣ аз суфаи баланди айвондор поин фуromaданд, мулозим ба мурофиачиён нигоҳ карда:

– Чанчол то рӯзи сешанбе мавқуф монд, ба шумо ду рӯзи дигар мӯхлат дода мешавад. Агар якдигаратонро ёфта оштӣ шаветон, хатти ибро⁴⁶ мекунем, вагарна боз рӯзи сешанбе ба ҳузури чаноби шариатпаноҳ⁴⁷ медароём. Ҳозир пули хароҷоти маро диҳетон!

Бой ба мулозим панҷ танга бароварда дод.

– Ин кам аст, гуфт мулозим, – имрӯз, пагоҳ ва рӯзи шанбе, – се рӯз мешавад ва ҳар рӯз нанҷтангагӣ понздаҳ танга доданатон даркор аст.

– Аз онҳо ҳам мегиред, – гуфт бой, – хуб, суханатон нашиканад, – гуён боз як тангаи дигар бароварда дод.

– Акнун навбати шумоён аст, – гуён мулозим ба ҷавобгарон нигоҳ кард.

Оқсақоли деҳа аз тарафи ҷавобгарон ҳамёнашро кушод. Ҷавобгари калон ба ӯ наздик шуда:

– Аз тарафи мо панҷ танга диҳед мешавад, – гуфт.

– Чаро? – гуфт оқсақол таачҷубкунон. – Шумо, магар таомули мамлакатро намедонед? То яктарафа шудани чанчол хароҷотро ҳар кадоми даъвогарон ва ҷавобгарон баробар мекашанд. Вақте ки чанчол тамом шуд, ба гардани кӣ афтодани хароҷот ба ҳукми чаноби шариатпаноҳӣ нигоҳ мекунад, – гуён ӯ аз ҳамёнаш дувоздаҳ танга бароварда ба мулозим дод.

– Оқсақолро хурсанд кунетон, – гуфт мулозим ба ҷавобгарон нигоҳ карда.

– Шумо хурсанд шавед, мешавад, мо якдигарро меёбем, – гуфт оқсақол ва бо ҳамин ҳама пароканда шуда рафтанд...

Ман хеле афсӯс меҳӯрдам, ки ин чанчол имрӯз яктарафа нашуд, то ки натиҷаашро фаҳмам. «Дар рӯзи шанбе, ки рӯзи дарси ман аст, ба болои мурофиа расида омада метавониста бошам ё не?» гуён фикр мекардам. Зеро ман шани дарс дош-

там, ки ҳар кадоми онҳо дар дарсхонаҳои ҷудогона буданд ва дурии миёни онҳо аз як километр кам набуд. Дуруст аст, ки ман дар пеши қозикалон ҳам як дарс доштам ва вақти вай соати ёздаҳ буд. Аммо ба он вақт рост омадани ин мурофия маълум набуд...

* * *

Ман рӯзи шанбе ба ҳар кадоми мадрасаҳое, ки дар дарсхонаи онҳо дарс доштам, тозон-тозон мерафтам, мехостам, ки зудтар дарсҳои дигарамро тамои кунам ва ҳарчи пештар ба дарси қозихона расида оям. Ва ҳол он ки бо тохта рафтани ман навбати он дарсҳо пештар ва муддати онҳо кӯтоҳтар намешуд. Бо доништа истодани ин ҳол ман аз дилтангӣ метохтам, ки шояд гувоҳии шохидони бардурӯғ ва харидаро тамошо карда тавонам.

Оқибат дарсеро, ки пеш аз дарси қозихона буд, хонда баромадам. Акнун тохтани ман бефоида набуд. Давон-давои ба роҳ даромадам. Ва понздаҳ дақиқа пештар аз дарси қозихона ба он ҷо расида омадам.

Дар он гирду пеш чашм андохтам, дарун ва беруни қозихона аз мурофиячиён пур буд, аммо он мурофиячиёне, ки ман мехостам, дар он миён нанамуданд.

Ман афсӯсхӯрон дар таҳти айвони қозихона дар пеши даромади меҳмонхона, дар қатори шарикони пештаромадаам навбати дарсро нигарон шуда нишастам...

Кам-кам шарикони мо ҳамагӣ ҷамъ шуданд. Ҷамоаи дарсхононе, ки пеш аз ҷамоаи мо дар назди қозикалон дарс меҳонданд, баромаданд. Мо ба ҷои онҳо ба меҳмонхонаи калони қозикалон, ки дарсхонааш ҳам ҳамон хона буд, даромадем. Мо аз пешгоҳи меҳмонхона то поинаш монанди маъракаи маддоҳии он замон давра гирифта пасу пеш нишастем.

Ман имрӯз, ки дар қатори пештар омадагон будам, дар қатори онҳо пештар ба меҳмонхона даромада, дар наздикии қозикалон, дар рӯ ба рӯи он ҷой гирифтаам, вагарна рӯзҳои пеш, шарикони хушкитфу бозуи мо, ки дари даромадро гирифта менишастанд, намегузоштанд, ки мо барин пасмонда-

гон ва камқувватон пештар дароянд ва худхоншон барои хубтар манзур шудан ба қозикалон ба қадри имкон дар наздиктари \bar{u} менишастанд.

Қозикалон одатан дар рӯзҳои дарс, дар миёни ҳар ду дарс якҷанд мурофиаро мепурсид. Имрӯз ҳам дар вақти даромадани мо \bar{u} аз дари боло, ки ҷои нишасташ пеши он дар буд, берун нигоҳ карда мурофия мепурсид.

Баъд аз тамои шудани он мурофияе, ки қозикалон пурсида истода буд, боз мурофиячиёни дигар бар рӯи бурё нишастанд. Баъд аз хестани инҳо боз мурофиячиёни саввум омаданд. Бо вучуди нигарон набуданам дидам, ки инҳо мурофиячиёни ман мебошанд.

Ман ҳам сар то по чаши гашта ба сӯи онҳо дӯхта ва ҳаман тан гӯш гардида ба тарафи онҳо дода шудам.

Қозӣ махзарро аз дасти мулозим гирифта боз суолҳои ду рӯз пештар додашро такрор кард ва ҷавобҳои пештараро шунид.

Вақте ки бой дар муқобили «санад доред ё шохид» гӯён пурсидани қозикалон:

– Шохид дорам, – гуфт, қозикалон ба \bar{u} :

– Шохидхотонро гузаронед! – гуфт.

Бой ба шохидонаш, ки дар болои сараш рост истода буданд, нигоҳ карда онҳоро ишорат ба нишастан кард. Онҳо ҳам дар паҳлӯи бой дузону нишастанд.

– « \bar{U} -хӯ, инҳо ҳамон мӯминҳои пок ва мусулмонони холиси ростгӯи муқаррарӣ-ку» – гуфт худ ба худ қозикалон зери лаб гур-гуркунон.

Ман аз сухани қозикалон гумон кардам, ки инҳоро мешинохтааст ва хурсанд шудам, ки баъд аз гувоҳӣ додани онҳо – шохиди бардурӯғ ва харида будани инҳоро ба рӯяшон зада гувоҳии инҳоро рад хоҳад кард ва аҷаб нест, ки худ инҳоро ҳаёс фармояд.

– Оё, шумо шароити гувоҳӣ доданро медонед? – гуфта қозикалон аз шохидон пурсид.

– Медонем, тақсир, медонем! – Холиқшони бинипучук ва Розикҳалифаи биникамон пасу пеш ҷавоб доданд.

– Барои гувоҳӣ додан мусулмони комил будан шарт аст.

Шумоҳо заруриёти динияро медонед? – боз қозикалон пурсид.

– Медонем, таксир, медонем! – шоҳидон ҷавоб доданд.

– Шумо калимаи шаҳодатро бо маъниаш, бисту як ҷавоби фарзи айиро⁴⁸ аз ёд медонед? – қозикалон пурсид.

– Медонем, таксир, медонем!

– Ин тавр бошад, шумо инхоро ягон-ягон гуфта диҳед! – қозикалон ба шоҳидон фармуд.

Аввал Холиқэшон, баъд Розикҳалифа ин заруриёти динияро чунон рост, пухта ва бурро гуфта доданд, ки ҳеҷ домуллоимом дар пеши қозикалон онхоро ба ин бурроӣ гуфта наметавонист.

– Хуб, акнун гувоҳӣ диҳед! – қозикалон ба шоҳидон фармуд. Аввал Холиқэшони бинипучук кадре пештар нишаста ба гувоҳӣ додан даромад:

– Аузу биллоҳи минаш-шайтонир-раҷим бисмиллохир-рахмонир-раҳим. Гувоҳӣ медиҳам аз барои Худо, на аз барои риё, ки Абдунабии марҳум бародари инҳо (шоҳид дар ин вақт бо дасти худ ба ҷавобгарон ишорат кард) аз ҳамин бой, дар пеши мо ду нафар мӯйсафед, ки дар хонаи ин кас меҳмон будем, барои дар оянда чор сол хизмат карда додан ду ҳазор танга, ки сесад сӯм қоғази русӣ мешавад, қарз гирифта буд. Розикҳалифа ҳам айнан ҳамин тариқа гувоҳӣ дода панҷоҳ тангари «ҳалол» кард.

Қозикалон бар хилофи чашмдошти ман ба ҷавобгарон нигоҳ карда гуфт:

– Акнун ду ҳазор танга ба гардани шумо дайн шуд, хароҷоти қозихона ҳам ба гардани шумо меафтад. Шумо бояд дар қозихона ин пулҳоро нақд карда диҳед. вагарна ҳабс мешавед, агар бойро розӣ карда тавонед, қарздор шуда хатти қозихонагӣ доданатон ҳам мумкин аст.

Ҷавобгарон «таксир, таксир» гӯён мехостанд ба қозикалон гап зананд, ӯ даричаи дарнардандорро шартикунон пушонд ва барои дарсгӯӣ ба тарафи шоғирдон нигоҳ кард.

Ҷавобгарон рост хеста нолону ларзон ба пеши дарича омаданд, ки ба қозӣ ҳарф зананд, аммо мулозим онхоро дӯғзада, кашола карда ба поёни суфа фурувард. Лекин овози

ҷавобгарон шунида мешуд, ки онҳо бойро «ту-ту» гӯён дашном медоданд, дуои бад мекарданд ва мулозимон «гир, банд, ҳабс кун» гӯён онҳоро тарсонда хомӯш кунондан ме-
хостанд...

Қозикалон, намедонам, бо ҷӣ андеша бошад, сари худро ҳам карда қадре хомӯш истод (ачаб нест, ки ӯ аз ин ҳукми ноҳақи худ вичдонан азоб кашида истода бошад) ва баъд аз он сар бардошта ба қории ҷамоа – сарсинф нигоҳ кард:

– Хонед! – гуфт.

Ман пеш аз он ки қории ҷамоа ба хондан дарояд, ба қозикалон даст пеш гирифта:

– Тақсир, арз дорам? – гуфтам.

– Ҷӣ арз? – қозикалон таачҷубкунон нурсид.

– Ман ин воқеаро, яъне ҷанҷоли ҳозираро медонам, бой тӯҳмат мекунад, шоҳидонаш ҳам ҳаридаанд, онҳо аз ин пеш на бойро дидаанд ва на Абдунабии мархумро, – гуфтам.

Қозикалон баъд аз он, ки лабонашро лесида-лесида қадре ба ман нигоҳ карда истод, гуфт:

– Шариат зоҳирбин аст, монанди ту кунҷков не. Шоҳидони мусулмонони комил мувофиқи шариат гувоҳӣ доданд, пул ба гардани муддаиалайхҳо (ҷавобгарҳо) дайн шуд. Аммо ту на тӯҳмат будани ин даъворо исбот карда метавонӣ ва на ҳарида будани ин шоҳидонро. Агар шоҳидон шунаванд, ки ту онҳоро «гувоҳии ноҳақдех» гуфтай, ҳақ доранд, ки ба ту даъвои ҳақорат кунанд. Албатта, ту ноҳаққорӣ онҳоро бо ду шоҳиди одили мусулмон исбот кардан наметавонӣ. Дар он сураат худат ҷазо хоҳӣ дид. Он беҳ ки паси ин корҳо нагардӣ ва ба фаҳмидани дарси худ кӯшиш кунӣ...

Ман бо шунидани ин «насихат» ғайр аз сар ҳам карда хомӯш мондан ҷораи дигаре надоштам. Нигоҳу хандаҳои масҳараомези шарикон, ки аз нишастани ман дар наздикии қозикалон рашк бурда буданд, ба итоби ӯ зам шуда маро боз ҳам сархамтар карданд.

Хайрият ки дарс сар шуд, қорӣ ҷамоа – сарсинф як ҷумла аз иборати китобе, ки дарсамон аз вай буд, хонд. Шарикон бар болои он ҷумла гардани худро монанди хурӯсони

чангӣ дароз карда, мисли гурбагон мӯйҳояшонро хезонда ва овозашонро баланд карда бо якдигар ба чанг даромаданд.

Албатта, дар миёни ин чангу чидоли сағона маро ва аҳволи маро фаромӯш карданд, ман ҳам қадре аз тағи бори итоби қозикалон ва таънаи шарикон сар бардошта осуда шудам...

Баъд аз ягон соат ҳамин тариқа нофаҳмида ва овоз баланд карда якдигарро дашном додани шарикон навбати дашномдихӣ ба қозикалон расид, ӯ:

– Ӯй, харҳо, ӯй чапанҳо, ӯй нодонҳо, дам шавед, гапро фаҳмед ва мақсади аслии мусанниф, раҳматуллоҳиалайҳро⁴⁹ фаҳмидан даркор аст! – гӯён шогирдонро ба хомӯш гардидан маҷбур кард.

Бо ҳамин қадар дашном ва ҳақорати якдигар дарс тамом шуд, мо ҳам баромадем...

Баъд аз баромадан аз дарси қозикалон аз мулозими он фаҳмидам, ки ҷавобгарон дар болои ин ки аз бой ду ҳазор танга қарздор шуда ва сад танга харчи дари қозикалонро ба гардан гирифтаанд, «бо гуноҳи» дашном доданашон бойро ва мушт баланд карданашон барои задани ӯ ҳабс ҳам шуданд...

Ман дигар на бойро ёд кардам ва на бойбачаро, ягона коре, ки карда тавонистам, ин буд, ки аз онҳо алоқаамро тамоман буридам.

XI

Ман кам-кам аз тарҷумаи ҳоли Қоришқамба хабардор шудам: падараш ӯро Исматулло ном ниҳода буд, вақте ки бачаи хурд буд, ӯро ба мактаб монд, баъд аз кӯрсавод шудани ӯро ба қорихона дод. Исматулло баъд аз тамоман ёд кардани қуръон «Қориисмат» шуд.

Дар ин миён падараш мурд, ӯ аз вай як ҳавличаи хурд ва ду хучра аз мадрасаҳои сервақфи Бухоро ба мерос гирифт.

Қориисмат пулҳои вақфи аз мадраса барои хучраҳояш ояндаро ва пулҳои аз хатми қуръон рӯёндаашро ба одамони камбағали гузараш ва майдадӯкдорҳо бо фоида ба қарз меод.

Ғайр аз ин \bar{u} боз як роҳи дигари фоидаро ёфт: бо бачагони гузараш \bar{c} ӯра шуда, онҳоро ба қиморбозӣ ташвиқ кард, барои онҳо бучул ва карта ёфта оварда дод. Баъд аз чандгоҳа бозӣ бачагони хурдсол қиморбозиро ба худ пеша карда гирифтанд ва бо пул бозӣ мекарданд.

Даромади Қориисмат ҳам аз қиморбозӣ аз ҳамин вақт сар шуд, акнун \bar{u} бучулҳоро чиккаву пукка⁵⁰ ранг карда ба қиморбозон бо нарҳи тамом мефуруҳт. Қартаҳои басташ кушоданашударо ҳамеша дар бағалаш нигоҳ медошт. Ҳамин ки дар вақти бозӣ карта доғдор ва нишонадор шуд, \bar{u} картаҳои нави худро ба онҳо ба чор баробари харидаш пул мекард. Ғайр аз ин \bar{u} аз сари қимор \bar{c} ӯтал (шатал)⁵¹ мегирифт ва пулҳои аз \bar{c} ӯтал ғун кардаашро ба бачаҳое, ки бепул мемонданд ё ин ки «банда» мешуданд, яке бар ду то фардошаб ба фоида мемонд.

Қориисмат аз ин даромадҳои худ ҳеҷ намехӯрд, \bar{u} рӯзона аз хучранишинонаш палав мехӯрд ва шабона бошад, аз дастархони бачагони қиморбоз шиками худро пур мекард.

Ошноии \bar{u} бо қиморбозбачагон бисёр дер накашид...

Як шаб бозӣ бисёр гарм шуд, аз сари шом то қариби рӯз давом кард. Дар охири бозӣ ҳар кадоми бачагон пули худро ҳисоб карда диданд: баъзе бачагон ҳамаи пулҳошонро бой дода ва бе пул шуда монда буданд; баъзеҳошон на танҳо бепул шуданд, балки ба болои ин аз Қориисмат қарздор ҳам шуда буданд; баъзе бачагон, бо вучуди чанд бор бурданашон, тағи кисаашон кам буд, яъне дар кисаашон аз пуле, ки то сар шудани қимор доштанд, кам монда буд.

Бачагон ҳамаи пулҳошонро якҷоя карда дидан хоистанд, то донанд, ки пулҳошон баробар аст ё не.

– Ту аввали шаб чанд пул доштӣ? – ба ҳисоби якҷоя даромаданд.

– Даҳ танга.

– Ту чӣ?

* «Банда шудан» ба истилоҳи қиморбозон ин аст, ки каси бойдода ба касе, ки \bar{u} ро бурдааст, асир шуда мемонад ва то вақте ки пули буридаи \bar{u} ро ёфта надихад, озод намешавад.

– Бист танга...

Ба ҳамин тариқа ҳамаи пулҳои дар аввали шаб доштаашонро ҳисоб намуданд ва қарзи бачагони аз Қориисмат қарздоршударо ҳам ба болои вай зам карданд. Ба муқобили ин пулҳои ҳозир доштаашонро монда андоза карда диданд, ки нимаи он маблағе ҳам, ки аввали шаб ҳамаашон якҷоя доштанд, намондааст.

– «Пас пулҳо кучо рафтаанд?» – бачаҳо хайрон шуданд.

– Эй... – гуфт яке аз бачагон нохост, – пулҳои ба ҷутал ба Қорӣ рафтaro ҳисоб накардаем?

– Дар воқеъ, – гуфт бачаи дигар ба Қорӣ нигоҳ карда, – пулҳои ҷуталро бароред, ҳисоб карда бинем чӣ, таги пул баробар меояд ё не?

Қориисмат бо шунидани ин гап барҳои чомаашро ба худаш сахт печонда:

– Не, намебарорам! – гуфт. – Ман пулҳоямро ба касе нишон намедихам.

– Бароред, ҳисоб карда бинем, боз ба худатон гардонда медиҳем, – гуфт яке аз бачагон бо нармӣ.

Қориисмат боз ҳам худашро сахттар печонда:

– Не, гуфтам, не! – гуфт бо шиддат.

– «Не» бошад, бо зӯрӣ бароварда мебинем! – гӯён як бача ба вай часпид. Дигарон ҳам ба он бача ёрӣ доданд.

Қориисмат монанди хорпушти шаттахӯрда, ки сару пояшро ба дарун мекашад, кулӯлаю лӯнда шуд.

Бачагон ўро ба ҳар тараф меғелонданд, ў ҳам монанди ҳашиаки⁵² бозӣ ба ҳар тараф меғелид, аммо дасту пои ба шикам часпидааш кушода намешуданд ва кисааш ба рӯй намебаромад.

– Заҳед! – гуфт яке аз бачагон.

Муштчаҳо ба сару тани ў чун борон боридан гирифтанд, аммо монанди донаҳои бороне, ки ба пушти зағома расанд, – «тип-тип» садо мебароварданду таъсири намекарданд.

* Зағома – гардиши ҷубин аст, ки ба як тарафи вай пӯст мекашанд ва ба вай ҳар чиз меандозанд ва ба сифати паллаи тарозу ҳам қор мефармоянд.

Як бача мушташро баланд бардошта ба сари ӯ маҳкам зад, аммо худаш «воҳ-воҳ дастакам» гӯён мушташро ба даҳанаш бурда чои зарбхӯрдаашро макида гирифт ва:

– Ҳоло исто, – гӯён давида ба пешгоҳи хона рафт аз он чо хишти қиморбозиро, ки дар вақти бучулбозӣ даркор мешуд, бардошта оварда бо он бо сари Қориисмат зад...

Ин зарба хеле саҳт буд, аз сари ӯ хун равон шуд, кам-кам худи ӯ ҳам суст шуда дасту пояш ёзид ва бачагон аз кисаи ӯ ҳамаи пулҳоро, ки аз ҷӯтали оншаба ғун шуда буд, бароварда гирифтанд ва дар байни худҳошон – ба ҳар кас, ба қадре ки дар аввали шаб дошт, дода он пулро тақсим намуданд ва фотиҳа хонда дар миёнаи худ аҳд бастанд, ки дигар қиморбозӣ накунад ва ба қиморбозӣ қардани бачагони дигари гузарашон ҳам роҳ надиханд.

Қориисматро аз хона бароварданд, ки ба ҳавлии худ равад. Аммо ӯро маҷоли роҳ рафтан набуд ва аз сараш ханӯз хун мерафт. Ночор бар рӯи суфа афтод...

Модари бачаи соҳибхона аз ин воқеа хабардор шуда баромад, ба сари қафидаи Қорӣ як порча намадро сӯхта пахш карду аз рӯяш бо рӯмоле баст ва ӯро дубора ба хона дароварда хобонид...

ӯ баъд аз соате хушёр шуда ба хонаи худ рафт.

Он доғи бемӯе, ки дар сари ӯ то охири умраш монд ва ба ӯ барои кам додани пули мӯйсар баҳона мешуд, ёдгорис буд, ки дар вай аз он маҷлиси қиморбозӣ ва ҷӯталгирӣ боқӣ монда буд...

Қориисмат вақте ки аз ҷӯталгирӣ маҳрум монд, ҳамаи ҳиммат ва ғайраташро ба судхӯрии кӯчагӣ, ба қуръон-фурушӣ, ба ошхӯрии аз хонаи қарздорон ва ҳучранишинонаш сарф кард.

* * *

Вақте ки ӯ калонтар ва серпултар шуд, майда-фоидахӯрии сарикӯчагиро, ки дар он баъзан пулаш месӯхт, ба як тараф гузошта, бо дӯкандорони калон ва савдогарон муомила сар кард.

Дар бойҳои калон пули ӯ қариб ҳеҷ насӯхтаст: агар онҳо

шикастанӣ шаванд ҳам, «боз ягон рӯз даркор мешавад» гӯён аввал пули Қориисматро тамоман меоданд, баъд аз он шикасти худро эълон карда ба қарзхоҳони дигар ба кадри расамашон меоданд.

Аз рӯи қавли худи ӯ дар вақти ҷавониаш ду бор дар ду бои шикастагӣ пулаш месӯхтагӣ барин шудааст, лекин ӯ духтарони онҳоро бе хароҷот ба занӣ гирифта, ба бадали ҳамон пули сӯхтагиаш ҳисоб кардааст. Он ду зани тоқиядӯзи ҳунарманд, ки то охири умрашон дар хонаи ӯ буданд, духтарони ҳамон савдогарони шикастагӣ буданд.

Қориисмат баъд аз муомилаи худро бо савдогарони калон сар кардан аз ҳумори гӯшту рағанхӯрӣ баромад. Ҳар шаб ба хонаи чандин бой, ки онҳо қарздорони ӯ буданд, рафта палави хушгӯшту раған, мурғбирён, баррабирён, қазитушбера ва мантуро ҳар чи қадаре ки метавонист, мехӯрд. Дар натиҷаи ин пурхӯрӣ шикамаш калон шуда рафтани гирифт. Мардум ба номи ӯ калимаи «ишкам»-ро ҳамроҳ карда ӯро «Қориисмати Ишкам» номиданд.

Чун пурхӯриаш аз ҳад гузашт ва бо хӯрдан сер намешуд, мардум ӯро «Қориисмати Ишкамба» гуфтан гирифтанд.

Дар ин миён баъзе камҳавсалаҳо баромаданд, ки ба гуфтани ин номи дароз танбалӣ карда вайро кӯтоҳтар намуда, «Қоришкамба» гуфтан гирифтанд.

* * *

Дар вақтҳои ки ман бо Қоришкамба шинос шудам, ме-гуфтанд, ки ӯ панҷсад ҳазор танга, яъне ҳафтоду панҷ ҳазор сӯми тилло дорад.

Дар он вақтҳо ӯ пули барзиёди худро, ки аз бойҳои беруна толибаш намебаромад, ба бонкҳо мемонд.

Дар он миёна як воқеае рӯй дод, ки қариб буд эътимоди ӯ аз бонкҳо барҳам хӯрад. Ин ҳодиса ба ин тариқа воқеъ шуда буд:

Яке аз бонкҳои, ки дар Бухоро контура доштанд, «Русско-Китайский (Азиатский) банк» буд, ки Қоришкамба ҳам пули худро дар вай мегузашт.

Бинои ин бонк дар паскӯчас буд, ки он кӯча аз растан

баззозии поён сар шуда аз пеши гулхани ҳаммоми Саррофон ва тангкӯчаҳои печ дар печи маҳаллаи яҳудиён гузашта, аз болои пуштаи Зоғон ба дарвозаи Саллоҳхона мебаромад.

Як рӯз баъд аз амалиёти муқаррарӣ дари бонк дар соати муайян баста мешавад. Дар паси дарвозаи бонк аз дарун як посбони милтиқдор меистод, ӯ муомиладорони дар даруни бинои бонк мондари, баъд аз тамошудани корхошон, дарро кушода ягон-ягон гусел мекард ва аз берун омадагонро ба дарун роҳ намедод ва «бонк баста шуд» гӯён пас мегардонд...

Ҳамаи муомиладорони беруна аз бонк баромада рафтанд, дар дарун танҳо ходимони бонк монданд. Дар ҳамин вақт даҳ-дувоздаҳ нафар касони ношинос, ки ба танашон либосҳои аврупоӣ доштанд, дар паскӯча пайдо шуданд ва ба зери девори иморати бонк ба девор часпида қатор шуданд, ки агар посбон дарро кушояд, чашмаш бар онҳо намеафтад.

Яке аз онҳо, ки дар сарғаҳи қатор меистод, ба пеши дарвозаи бонк рафта дарро кӯфт.

Посбон дарвозаро нимкушода карда дар ҷавоби даркӯбанда гуфт:

– Соат ду шуд, бонк кайҳо...

Лекин посбон сухани худро тамош карда натавонист. Шахси ношинос бо зӯрӣ паҳш карда даромада милтиқро аз дасти посбон гирифт ва одамони ношиноси дигар ҳам аз паси ӯ ҳучум карда даромаданд. Яке дарвозаро баст, дигарон ба посбон таппонча рост карда:

– Овозатро набарор! – гуфтанд. Табиист, ки посбон аз тарси ҷони худ хомӯш монд, касони ношинос даҳону дасту пой посбонро баста, ӯро ба замин ғелонданд. Яке аз он одамони ношинос либоси посбонро пушида ва милтиқи онро ба даст гирифта ба болои сари ӯ, ҳам ба ҷои ӯ дар паси дарвоза қаравул шуда истод. Дигаронашон таппончаҳоро ба даст гирифта ба боло – ба хонаи бое, ки коркунони бонк он ҷо буда ба ҳисобу китоб машғули доштанд, баромаданд.

– Дастҳотонро боло бардоред!

Бо шунидани ин овоз, ки аз тарафи одамони силоҳдор баромада буд, ходимони бонк беихтиёр дастонашонро боло

карданд, баъзеҳошон ба даст бардоштан маҷол наёфта беҳиссу ҳаракат шуда аз рӯи стул ба рӯи замини* хона ғелида рафтанд. Чанд нафари он силоҳдорони ношинос таппончаҳошонро муҳайёи паррондан карда истода ходимони бонкро ба садо набаровардан амр фармуданд.

Дигаронашон аз бағалҳошон ресмон ва рӯймол бароварда дасту ною даҳони онҳоро маҳкам баста ба замин ғелонданд, сими телефонро ҳам буриданд. Баъд аз он кассаро кушода пулҳои нақд ва қоғазҳои нуркиматро бароварда ба халтаҳои пуландозии худӣ бонк ҷой карданд ва он халтаҳои пур аз пулро ба ҷуволчаҳои кандир андохта бардоштанд. Баъд аз он ки боз як бори дигар ходимони бонкро ба садо набаровардан ва начунбидан амр доданд, ду нафар таппончадорро ба болои онҳо қаравул монда пойи фурумоданд.

Одамони ношиносе, ки дар паси дарвозаи бонк ба ҷои нобон «навбатдорӣ» мекарданд, дарвозаро кушода онҳоро бароварда гусел карданд ва худашон ҳамчунон дар «посбонӣ» истоданд. Баъд аз ягон соат «қаравулон»-и боло ва қаравули дарвоза баромада бо қуфли худӣ бонк дари оҳанини вайро аз берун қуфл карда рафтанд.

Одамони бонк то дасту даҳонашонро кушода ба фарёд кардан имкон ёфтанд, ки боз чанд дақиқаи дигар гузашт. Дар ин муддат, албатта, ғоратгарон аз бинои бонк дур рафта буданд.

* * *

Бо фарёду ғиғои ходимони бонк дар атрофи бинои ғоратшуда мардум ҷамъ омаданд. Одамони миршаб, шоғирдпешагони қӯшбегӣ,⁵³ мулозимони қозикалон ва раис ҳам аз воқеа хабардор шуда расида омаданд.

Одамони ҳокимон қуфлро шикаста ба бонк даромада аз ходимон нишонаҳои дуздонро пурсида ба кофтуков сар карданд. Аммо ҳарчанд шаҳрро ҷустуҷӯ карданд, ягон каси шубҳанокро наёфтанд.

Қӯшбегӣ дар атрофи шаҳр барои кофтукови дуздон аскарони савораи амирро, ки онҳоро «Кафказ» меномиданд, бароварда фиристод. Инҳо ҳам ба ҳар тараф асп давонданд. Як

гурӯҳи инҳо дар тарафи шимоли шарқии шаҳр дар лаби Шӯркӯл халтаҳои пуландозии холии бонкро ёфтанд, бо он нишона қувваи бузурги аскарон ба ҳамон тараф рафт. Аммо аз дуздон асаре наёфт.

Танҳо як гурӯҳи хурди он «даста» дар ҷануби шарқии Бухоро дар наздикии Мурғак ном истгоҳи роҳи оҳан ба се нафар одамони ношинос вохӯрданд ва хостанд, ки онҳоро дастгир кунанд. Аммо онҳо милтик ва таппонча бароварда ба тарафи аскарон тир парронданд...

Якчанд дақиқа дар миёни инҳо тирпарронӣ шуд, яке аз аскарони амир бо тири онҳо захмдор шуд ва дигарашон аз дастгир кардани он одамони номаълум даст кашида пас гаштанд...

Оқибат дуздон ба даст наафтанд ва маълум нашуд, ки онҳо киро буданд.

Баъд аз ин ҳодиса дигаргунӣ, ки ба кори бонкҳои дар Бухоро буда рӯй дод, ин буд, ки дигар ҳеч кадоми онҳо дар контураи шаҳриашон баъд аз соати кор пул намонданд. Қассаи марказиашон дар Когон меистод. Пули дарқории харрӯзаро бо посбони мусаллаҳ ба шаҳр меоварданд ва баъд аз кор боз пулҳоро бо посбонон ба Когон мебурданд.

Баъд аз ҳодисаи дуздӣ мардум Қоришқамбаро «акнун пулатон дар бонк сӯхт» гуфта метарсонданд ва ҳуди ӯ ҳам ба рӯидани пулаш умеди зиёд надошт, бинобар ин дар авзоаш аломати девонагӣ намудор гардида истода буд.

Аммо ҳамин ки бонк кушода шуд ва ӯ рафта пулашро талаб кард, бонк бегуфтугӯ ва ғаврӣ пули ӯро дод.

Бо ин кор эътимоди Қоришқамба ба бонкҳо аз пештара ҳам зиёдтар шуд ва ҳуди ҳамон рӯз боз пулашро ба ҳуди ҳамон бонк бурда супурд. Баъд аз он ҳам ҳар пули бирзиёдеро, ки ба дасташ афтад, дарҳол бурда ба бонк мемонд.

Аммо вақте ки баъд аз баста шудани бонк дар гашти рӯз ё шабона пул ба дасташ меафтид, ӯ дар ташвиш мемонд, аз як тараф, пулаш то фардо бекор мехобид, аз тарафи дигар, бими дуздондани пул буд ва аз тарси дуздон пулро ҳос пинҳон кардан дарқор буд, ки ҳеч кас надонад.

Ман рафта-рафта ба \bar{u} ҳолдон шудам, ки вай аз ҳама кас дар шубҳа будааст, \bar{u} мепиндоштааст, ки ҳама дар паи \bar{u} ҳастанд ва ҳар кас фурсат мецоҳад, ки аз дасти \bar{u} пулашро зада гирад.

Дили \bar{u} танҳо ба саройбони сарои «Кавказ» пур буд, танҳо он саройбон медонист, ки Қоришкамба пулхоеро, ки баъд аз баста шудани бонк ба дасташ меафтанд, дар кучо пинҳон мекунад.

Таърихи пур шудани дили \bar{u} ба он саройбон ҳам хеле аҷиб аст, ки шуниданист.

Рӯзе дар вақти баромада рафта истодани Қоришкамба аз сарои «Кавказ» саройбон барои шӯхӣ як тангаи поиздаҳтиниро аз кисааш бароварда ба роҳрави сарой мепартояд. Баъд аз он \bar{u} ро пас ҷеғ зада, он тангаро ба вай нишон дода:

– Қорӣ амак, магар ин пул аз кисаи шумо афтодааст? – гуён мепурсад.

Қоришкамба ба вазъияти касе, ки як чизи муҳимми гумшудаашро ёфта бошад:

– Кучост-кучост? – гуён аз роҳаш пас мегардад ва бо нишон додани саройбон он тангаро аз замин гирифта, – ҳозир хабардор шудам, ки ин кисаам дарида пулам афтодааст, ҳар чи ба шарофати ту ёфт шуд, – мегӯяд ва аз саросемагӣ он тангаро ба ҳамон кисааш, ки ба саройбон даридагӣ вонамуд буд, меандозад ва илова карда мегӯяд:

– Илоҳӣ барака ёбӣ, додар! Агар дар ҷои ту каси дигар мебуд, албатта, ин пулро аз они худ мекард. Ҳар чи дар ҳамин замон ҳам одаме, ки аз ҳаққи кас тарсад, ёфт мешудааст.

Инак ба сабаби ҳамин воқеа дили Қоришкамба ба саройбон пур мешавад, ба \bar{u} боварии кулӣ пайдо мекунад ва баъд аз ҳамин воқеа, агар шабона аз ҷое пул гирифтани лозим ояд, ҳамроҳи худ ҳамон саройбонро мегирад.

Сабаб ҳамин буд, ки дар вақти гирифтани маблағи қарзиро аз бойбача ҳамон саройбонро оварда пулро дар пеши \bar{u} гирифт ва он маблағро ба ҷое, ки худаш ва он саройбон медонист, ҳамроҳи \bar{u} бурда монд.

Лекин эътимоди Қоришкамба ба он саройбон ҳам бисёр дер накашид ва дар он миён ҳодисае рӯй дод, ки он саройбон дар қатори бадтарин хиёнатгарон даромад ва дар он вақт назар ба ақидаи Қоришкамба дар дунё касе намонд, ки аз ҳаққи кас тарсад (Мо воқеаи барҳам хӯрдани боварии Қоришкамбаро аз он саройбон дар поинтар бо тартиби таърихиаш дар ҷои худааш накл хоҳем кард).

XII

Қоришкамба дар даруни шаҳри Бухоро, ки судхӯрон бисёр буданд, ҳар сад тангаро дар моҳе зиёдтар аз дуву ним танга ба ғоида монда наметавонист, ҳатто дар бойҳои калон, ки аз вай бо маблағҳои зиёд қарздор мешуданд, маҷбур мешуд дар ҳар сад танга дар моҳе ба ду танга ва ба камтар аз он розӣ шавад, чунки ҳамаи савдогарони калонро муомила бо бонкҳои Русия буда, онҳо аз бонк дар сола ба ҳафт ғоиз, яъне ҳар сад тангаро дар сола бо ҳафт танга ғоида додан қарз гирифта метавонистанд.

Онҳо дар вақте маҷбур мешуданд аз Қоришкамба барин судхӯрон қарз гиранд, ки бонк мувофиқи дорони онҳо қарз додааст, дигар барзиёд қарз намедихад. Ва ҳол он ки дар мавсимҳои хариди пусти қароқӯлӣ ва пахта барин молҳои тичоратии қиматбаҳо қарзи бонк ба онҳо кифоя намекард, дар ин гуна мавридҳо онҳо пачор ба Қоришкамба барин пулдорон мурочиат мекарданд ва аз ғоидаи бонк ду баробар, ниҳоят дуву ним баробар зиёдтар ғоида медоданд. Чунки дар шаҳри Бухоро як қисм судхӯрон буданд, ки онҳо худхӯшонро сарроф меномиданд ва монанди Қоришкамба ба баққолон ва савдогарони хурд қарз надиханд ҳам, ба бойҳои калон бо маблағҳои калон қарз медоданд. Қоришкамба бо будани ин рақибон аз бойҳои калон ғоидаи зиёд талаб кардан наметавонист.

Дар он вақтҳо дар деҳот судхӯрони заминдор ба деҳқонони камбағал ҳар сад тангаро ҳар моҳе то ба даҳ танга ба ғоида мемонданд. Қоришкамба ин ғоидаи калонро шунда оби даҳонаш мерафт ва ба судхӯрони саҳро ҳасад бурда дар оташи рашк монанди мӯи оташдида ба худ мепечид. Лекин аз саҳро рафта ва аз бастании алоқа бо деҳқонон метар-

сид ва дар ҳақиқат ҳам \bar{u} , ки дар шаҳр, дар зери ҳимояти ҳокимони марказӣ ва бойҳои калон истода, аз ҳар кас дар шубҳа буд, наметавонист, ки ба саҳро дар байни деҳқонони пойбараҳна ва дар зери рақобати судхӯрони он чо равад. \bar{u} , ки ҳар бомдод ба масҷиди Мағоқи Бухоро рафта «Маснавӣ»-и Чалолуддини Румиро мешунид ва ҳар гоҳ ки хирси судхӯриаш боло гирифта шавки ба деҳот рафтан дар дилаш чӯш занад, байти зерини «Маснавӣ»-и мазкурро ки:

*«Дех марав, дех мардро аҳмақ кунад,
Ақдро бенуру беравнақ кунад».*

мебошад, зери лаб такрор карда ба худ тасалло меод ва «ман аҳмақ нестам, ки бо умеди фоидаи калон ба деҳот-* рафта, ҳам ҷони худро ва ҳам пули худро, ки аз ҷон ҳам ширинтар аст, дар зери хавфи талаф шудан гузорам» мегуфт. Ночор \bar{u} ба фоидаи ҳар танга дар моҳе дуву ним тангаи баққолон ва савдогарони хурд ва ба фоидаи мавсимии на он қадар калони бойҳои калон қаноат мекард ва зиёдатии пулашро маҷбур буд, ки дар бонк ба фоидаи дар сола панҷ фоиз гузорад.

Қоришқамба аз ҳамаи муомиладорони худ дида зиёдатар аз бонк норозӣ буд: «Бонк, – мегуфт \bar{u} , – бо вучуди аз ҳама бойтар буданаш аз ҳама хасистар аст, дар вақте ки баққолон ва дӯкандорон ба ман дар ҳар сад танга ҳар моҳе дуву ним фоиз фоида медиҳанд, вай дар сола панҷ фоиз медиҳад». Дар ин вақт деҳқонони фақир ба ёдаш омада онҳоро, ки ба судхӯрон дар ҳар сад танга ҳар моҳе то даҳ танга фоида меодаанд, «Ҳотами даврон» мешумурд. «Баракат дар деҳот аст, – мегуфт \bar{u} худ ба худ, – Худо муяссар мекард, ки бо деҳқонон алоқаманд мешудам, дар он вақт аз фоида сер мегардидам ва фоидаи ками ин бонки хасисро даҳ – понздаҳ баробар карда аз деҳқонони кисаҳолии чашмсер мерӯёнидам».

* * *

Дар ин миён тасодуфе рӯй дод, ки барои бо деҳқонон алоқа бастан ба Қоришқамба роҳи қишлоқ кушода шуд:

рӯзе аз рӯзҳо ӯ бо одати муқаррариаш намози бомдодро дар масҷиди Магоқи Бухоро хонда ва маснавии баъд аз намози дар он ҷо хондашавандаро⁵⁴ шунида ва баъд аз он намози ишроқро⁵⁵ хонда, дар ҳолате ки тасбеҳ дар даст буд, аз масҷид баромад ва бар як суфачаи дари масҷид нишаста ба вирду авродхонӣ⁵⁶ ва тасбеҳгардонӣ машғул шуд.

Дар ҳамин вақт як деҳқони миёнақади на он қадар ҷавон, ки дар тан либосҳои деҳқонии бечоравор дошт, монанди он ки бо Қорӣ шинос бошад, омада ба ӯ бо таъзим, ҳурматкорона даст пеш гирифта, салом дод ва ба суфачаи дигари дари масҷид нишаста сар ҳам карда бо зери чашм ба Қорӣ назар дӯхт.

Қоришкамба ба гумони он ки «он деҳқон яке аз назрба-стағони масҷиди Магоқ буда, худаширо шайхи он масҷид пиндошта мехоҳад назраширо ба ӯ диҳад, лекин аз вирду авродхонӣ ғориғ⁵⁷ шудани ӯро нигарон аст», барои ихлоси деҳқонро ба худ ҷалб кардан ва назро зиёдатар ситонидан дуоҳои хонда истодаширо баландтар, бурротар ва қоривор бо адои махраҷи ҳарфҳои арабӣ⁵⁷ хондан гирифт ва донаҳои тасбеҳро ҳам монанди ҷӯти ҳисоби савдогарон шақаррос занонда мегардонид.

Баъд аз он ки таъсири дуохонии худро ба деҳқон басанда дид, дастонаширо кушода фотиҳа хонда ба рӯяш молиш дод ва пас аз он ба саломи деҳқон ҷавоб гардонда:

– Додар! Агар назру ниёзе дошта бошед, бароред, аз ҷониби ҳазрати Хизр, ки дар панҷ вақт намоз дар ин масҷид ҳозир мешаванд, қабул мекунам, – гуфт.

– Ман назру ниёзе надорам, лекин аз шумо қарз гирифтаи мехоҳам, – гуфт деҳқон дар ҷавоб.

– Бисёр хуб, ин тавр бошад чанд танга қарз гирифта ҷӣ қадар фоида додан мехоҳед ва заркафилатон^{*} кист? – Қоришкамба пурсид...

Дар ин вақт аттороне, ки дӯконашон дар паҳлӯ ва дар рӯ

* Заркафил – касест, ки дар байни қарздиханда ва қарзгиранда миёнаравӣ мекунад ва кафил мешавад, ки агар қарздор пули қарзхоро дар вақташ дода натавонад, худи ӯ ин маблағро адо намояд.

ба рӯи масҷиди Мағок буд, ягон-ягон омадан гирифтанд ва онҳо пеш аз он ки дӯкони худхӯшонро кушојанд, ба сӯхбати Қоришкамба бо деҳқон гӯш доданд.

Қоришкамба, ки муомилаи пулиро ва умуман дар бораи пул ҳарф заданро аз ҳар кас пинҳон медошт, аз аҳвол дар ташвиш афтада пеш аз он ки деҳқон ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад, ба ӯ:

– Хезед, бародар, аз дунболи ман равон шавед! Ба ягон ҷои хилват равем! – гӯён аз ҷои худ бархоста рост ба тарафи шарк, ба сӯи растаи ҷойфурушӣ равон шуд ва баъд аз чанд кадам роҳ рафтанд ба дасти чап, ба паскӯҷаи шонатарошӣ баргашта, баъд аз ду-се кадами дигар мондан ба таҳоратхонае, ки ба тарафи шарқи он паскӯҷа воқеъ шуда буд, даромад ва деҳқон ҳам аз дунболи ӯ ба он ҷо дохил шуд.

Ҳарчанд дар он ҳангом вақти ягон намоз наздик набуда, барои таҳорат кардан дар он ҷо эҳтимоли ба таҳоратхона даромадани ягон кас набошад ҳам, Қоришкамбаи эҳтиёткор дарро аз дарун баста ба суфачае нишаст ва деҳқонро ҳам дар паҳлӯи худ шинонда ба ӯ суоли дар боло гузаштаре дубора дод:

– Бисёр хуб! Ин тавр бошад, чанд танга қарз гирифта чӣ қадар фоида додан мехоҳед ва заркафилатон кист?

Деҳқон баъд аз он ки аз деҳаи Бӯлмаҳӯрон соҳиби панҷ таноб замин будани худашро ва заминҳояш дар байни заминҳои арбоб Рӯзӣ ном сангсабзӣ воқеъ шуданаширо, барои ба даст даровардани заминҳои ӯ арбоб Рӯзӣ бо арбоби деҳаи худаш – арбоб Ҳамид як шуда ба сари ӯ як даъвои тӯхматӣ хезонда кори ӯро ба қозихона оид карданашонро ҳикоя кард, суҳанаширо давом дода гуфт:

– Инак дар ҳамин ҷанҷол панҷсад танга аз ман хароҷот шуда даъво дирӯз маҷҷонан⁵⁸ тамом гардид, маблағи хароҷотшударо аз самоворчи дари қозихона ба ваъдаи дар ҳар азон панҷ танга, яъне дар як шабонарӯз бисту панҷ танга фоида додан қарз гирифтам. Ҳамин рӯз дар вақти азони бомдод он панҷсад танга бо фоидааш панҷсаду бисту панҷ танга шуд.

Агар ҳамин рӯз ба ман қарз диҳед, хочатам бо бисту панҷ танга раво мешавад ва агар фардо диҳед, панҷсаду панҷоҳ танга даркор мешавад, яъне маблағи ба ман даркорӣ ба кадом вақт пул қарз додани шумо нигоҳ мекунад. Чӣ қадар фоида додани ман бошад, ба ихтиёр ва инсофи шумо вобаста аст. Шуморо ба ман судхӯри боинсоф гуфта нишон доданд.

Қоришқамба ин «гӯсфанди фарбеҳи ба пой худ омада»-ро дида, оби даҳонаш рафта, гулӯяш хориш кардан гирифт. Аммо чи навъ шуда ин «гӯсфанд» аз чаңголи «гурғони саҳроӣ» халосӣ ёфта ба пеши «шағоли шаҳрӣ» омаданаширо мулоҳиза карда дар шубҳа афтод, «мабодо дар зери ин коса нимкосае бошаду мақсади ҳарифон ба даст афтодани ман бошад» гуфта дар дили худ андешид ва бо ҳамин мулоҳиза аз деҳқон пурсид:

– Дар деҳаатон магар ягон судхӯре, ки ростқавл¹ ва соҳиби мулку асбоб будани шуморо донед ва ба шумо қарз диҳад, набуд, ки шумо ба шаҳр ба пеши ман омадед?

– Дар деҳаҳои мо судхӯроп ҳастанд. Арбоб Рӯзӣ ва арбоб Ҳамид, ки ба сари ман даъвои тӯхматиरो оварданд, судхӯрони калони он ҷо мебошанд. Лекин онҳо қарз дода танҳо ба гирифтани фоида қаноат намекунанд, балки дар вақти қарз додан аввал заминҳои маро ба гарав гирифта, баъд аз вазнинтар шудани қарзи ман, маро аз замин ҷудо мекунанд, яъне заминҳои маро аз дастам зада мегиранд.

– Ман ҳам агар ба шумо қарз диҳам, заминҳоягони мо ба гарав мегирам, – гуфт Қорӣ.

– Шумо заминҳоямро ба гарав гиред ҳам, ба деҳа баромада деҳқонӣ намекунед. Бинобар ин ба тамоман азхуд кардани он заминҳо намекушед. Шуморо ба ман ҳамин тавр шиносонда маро ба пеши шумо фиристоданд.

– Хуб, ба ҳар сад танга ҳар моҳ чӣ қадар фоида медиҳед?

– Ба ҳар сад танга ҳар моҳ панҷ танга фоида медиҳам, – гуфт деҳқон.

– Не! – гуфт Қоришқамба, – агар ба ҳар сад танга ҳар моҳ даҳ танга диҳед, ман ин корро мекунам, вагарна аз ҳамон судхӯрҳо қарз кунед, ки ба замини шумо ҷашм дӯхтаанд.

– Судхӯрони деҳа, аз он ҷумла арбоб Рӯзӣ ҳам ба ҳар сад танга дар ҳар моҳ даҳ танга талаб карданд. Ман дар натиҷаи ин ғоидаи вазнин заминҳоям аз даст меравад гуфта тақлифи онҳоро рад кардам. Маро ба пеши шумо «судхӯри боинсоф, ба ҳар сад танга дар моҳе ба дуву ним танга ғоида қаноаткунанда» гуфта фиристоданд. Ман бо вучуди ин инсоф карда ду баробари қарздорони шаҳристон ғоида доданро худ ба гардан гирифтам. Агар шумо ҳам даҳ танга талаб кунед, албатта, ман ин ғоидаи вазнинро дода наметавонам ва барои адо кардани қарзи шумо охир маҷбур мешавам, ки заминҳоямро ба ҳамон судхӯрҳо фурӯшам. Шумо як қор кунед, ки «на сих сӯзад, на қабоб», на заминҳоям аз дасти ман раванд ва на шумо аз ду баробар ғоидаи муқарраристон маҳрум монед. Агар шумо ба тақлифи ман розӣ нашавед, бехтар он аст, ки аз ҳамон судхӯрони деҳот қарз гирам, ки то душмани онҳо ба ман зиёд нашавад ва чунонки гуфтаанд: «то омадани табар кунда меосояд» – то аз дастам рафтани заминҳоям дар деҳа осуда зиндагӣ кунам.

Дехқон ба суоли дуввуми Қоришқамба, ки «зарқафилтон кист» буд, ҷавоб додан хоста давом намуд:

– Модом ки ман заминҳоямро бо васиқаи қозӣ ба шумо гарав медихам, боз зарқафил барои чӣ дарқор аст? Агар ман пули шуморо дода натавонам, шумо заминҳоямро фурӯшонда қарзи худро мерӯёнед. Зарқафил вақте дарқор мешавад, ки қарздор қизи ба гаравдиханда надошта бошад, ё қизе ба гарав надихад.

Дехқон бо Қоришқамбаи хомтамаъ дуру дароз гап зада нишастанро нахоста:

– Қориамак, тақлифи ман ҳамин аст, ки агар ба ман дилатон пур шавад ва қарз додан хоҳед, ба ҳар сад танга моҳе панҷ танга ғоида доданро ба гардан мегирам. Ин «оши ҷугротнок» аст, хоҳед мехӯред, нахоҳед ба пеши сағони саҳрой (судхӯрони деҳот) мерезед, ихтиёр ба шумост! – гӯён аз қояш хест. Аммо Қорӣ ўро дубора шинонда:

– Хуб! – гуфт бо оҳанги ризо, – «оши ҷугротнок»-ро хӯрдан меҳоҳам, лекин аз шумо хоҳиш мекунам, ки ба рӯи ин он як ҷумча раған ҳам резед, яъне ба болои панҷ танга

як танга* зам карда, ба ҳар сад танга ҳар моҳ шаш танга дихед. Агар пулам ба ин қадар фоида наарзад, ба бадали ин як танга дар паси ҳар намоз дар ҳаққи шумо дуо мекунам. – Вай дасташро ба тарафи деҳкон дароз кард, – биёед розӣ шавед, барака ёбед!

Деҳкон ҳам барои як танга ранҷондани хӯчаини ояндаи худро лозим надониста дасти ӯро гирифта:

– Шумо ҳам барака ёбед! – гуфт ва илова кард: – ин тавр бошад, ман ба қозихона рафта заминҳоямро васиқа карда биёрам, пулро ҳамин рӯз дихед, ки фоидаи самоворчӣ бисёр вазнин нашавад.

– Шумо ё содда ё фиребгар! – гуфт Қоришкамба қадре шӯрида. – Ман заминҳои шуморо надида ва аҳволи худӣ шуморо аз касе напурсида чӣ гуна бо як хатти хушк ба шумо пул бароварда медиҳам. Охир, пул ҷон нест, ки одам дар ҳар кучо ва ба ҳар чиз фидо кардан гирад.

– Ин тавр бошад, кай рафта заминҳоямро мебинед ва аҳволамро кадом вақт пурсуков мекунад?

– Дар байни ҳамин ду-се рӯз.

– Ҷон, Қориамак! Зудтар равед, ки фоидаи самоворчӣ бисёр вазнин нашавад. Ба деҳаи Бӯлмаҳӯрон рафта «заминҳои Ҳамроҳрафик кадом аст?» гуфта пурсед, аз ҳафтсола то ҳафтодсолаи аҳолии он ҷо ба шумо нишон медиҳанд ва мебинед, ки ман панҷ таноб⁵⁹ заминро монанди гулзори пеши хона чӣ тавр обод кардаам!

– Барои зудтар рафтаи кӯшиш мекунам, лекин бо худ пул намебарам, баъд аз баробар шудани қорамон пулро омада аз шаҳр мегиред, – гуён Қоришкамба аз ҷояш хест ва ҳар ду бо ҳам аз таҳоратхона бароманд. Ҳамроҳрафик зудтар ба саҳро рафтаи боз як бори дигар аз хӯчаини худ илтимос карда, ҳар ду аз ҳам ҷудо шуда паси қорҳои худ рафтанд.

* * *

Қоришкамбаро, аз як тараф, ҳирси ба даст даровардани дар ҳар сад танга ҳар моҳ шаш танга фоида, ки ду баробари болотарин даромад аз қарздорони шаҳриаш мебошад, ба сӯи саҳро кашида мебурда бошад, аз тарафи дигар, дар деҳаи

Галаосиё, ки Сангсабз ва Бӯлмаҳӯрон ҳам тобеи вай буданд, ноиби қозикалон будани яке аз дӯстони наздикаш ба ӯ дар ин «сафари нурхавфу хатар» часорат меод. Ҳатто дер мондан аз ин сафар барои ӯ хавфнок менамуд, зеро назар ба ақидаи ӯ аҷаб набуд, ки гургони сахрой созиши ӯро бо Ҳамроҳ шунида ба ӯ таклифи аз талаби вай арзонтар намуда, — «он гӯсфанди фарбехро аз чанголи ин шағоли шаҳрӣ» зада гиранд. Бинобар ин ӯ дар умри худ нахустин бор намози бомдоди масҷиди Мағоқ ва маснавихонии он чоро тарк намуда, сахари барвақт аз хона баромада ба роҳи сахро даромад.

Ҷу пайда мерафт ва бо вучуди фарбеҳии аз одат берунаш дар роҳ қариб давида роҳ мерафт, ки пеш аз баромада рафтани ноиб ба деҳот ба ноибхонаи Галаосиё рафта бирасад, то ки кори худро бо ӯ дӯстона дар хона пазонда, баъд аз он бо Ҳамроҳрафик кори худро дар ҳузури ӯ ба поён расонад.

Қоришқамба вақте ки ба Галаосиё расида ба ноибхона даромад, ноибро дар рӯи ҳавлӣ савори асп дид, ки ӯ муҳайёи ба деҳот баромада рафтан буд. Чун чашми ноиб ба Қоришқамба афтод, февран аз асп фуromaда ба тарафи ӯ давид, то ки бо дӯсти деринаи худ мулоқоти гарму ҷӯшон кунад.

Лекин давидани ноиб аз давидани сангпушт ҳеҷ фарқ надошт, чунки ӯ ҳам монанди Қоришқамба шикамқалон ва фарбеҳ буда, гӯшти зери зақан ва пушти сари ӯ дамида баромада, гарданаширо бо шикам ва тахтапушташ ҳамрӯй карда буданд. Фарқе, ки ӯ аз Қоришқамба дошт, ҳамин буд ки сараш хурд, ришаш кам ва поҳояш аз поҳои ӯ кӯтоҳ буда, аз фарбеҳӣ ё аз вараҷ монанди зерсутун ғафс менамуданд.

Бо ин шаклу шамоил намуди зоҳирии ноиб ба ҳувули пури гандум монанд буд, ки даҳони вайро як қабза карда бо даҳанбанде баста бошанд; ҳақиқатан ҳам сари хурди ӯ ба болои он танаи ғафс, ки аз по то гардан ҳамрӯй буданд, мисли ҷои аз даҳанбанд болоистодаи ҳувули нурғалла менамуд.

Вақте ки ин ду дӯст бо ҳам расида якдигарро ба оғӯш кашидан хостанд, мулозимон ва ходимони ноибхона аз хан-

да худдори карда нагавонистанд, чунки ҳамогӯшии онҳо ба ду хуми калон монанд буд, ки дар паҳлӯи якдигар гузошта шуда бошанд ва дар вақти мулоқот танҳо нофҳошон ба якдигар мерасиданд, аммо барои ба оғӯш кашидани якдигар, ҳарчанд кӯшиш мекарданд, дастҳошон ҳатто ба паҳлӯи ҳамдигар ҳам намерасиданд, зеро дастҳо барои печонда гирифтани баданҳои ғафси фарбеҳ ва шикамҳои калон кӯтоҳӣ мекарданд.

Баъд аз ин гуна мулоқоти хандаовар ноиб дӯсти худро ба меҳмонхона дароварда, ба маҳрама⁶⁰ худ барои меҳмон дарҳол «аз нӯги хамир, фатир» гӯён дастархон, нон ва як табақ гӯшти яхнӣ оварданро ва аз паси вай бирён карда овардани ду мурғи фарбеҳро фармуда, аз дӯсташ сабаби бархилофи одати худ ба саҳро баромаданагро нурсид.

– Чой фармоед, ки як ду пиёла нӯшида кӯфти роҳро аз худ дур кунам, ҳам барои рӯфта хӯрдани дастархони шумо шикамагро омода гардонам ва баъд аз он сабаби ба саҳро баромаданагро нақл хоҳам кард. Як фарсах роҳро пиёда тай кардан чунон маро аз кор баровард, ки ҳозир тоқати гуфтор надорам.

– Магар шумо дар ҳамин ҳавои гарм бадани думани⁶¹ худро бардошта роҳи якфарсахиро пиёда тай кардед? Чаро ягон савориро киро карда савор шуда наёмадед? Чаро дар хонаи худ ягон саворӣ нигоҳ намедоред, ки дар ин гуна мавридҳо фоида баред?

– Шумо монанди одамони содаи бедард ҳарф мезанед, ноиб! – гуфт Қоришқамба, – охир, кадом одами ақлоқ шулуро, ки ба сад машаққат ёфтааст, барои яксоата осоиш ба харкорон ва кирокашон медихад? Ман «дандон дорад» гуфта арраро дар хонаи худ роҳ намедихаму шумо бошед, дар хонаи худ нигоҳ доштани асп ё харро ба ман маслиҳат медиҳед, ки онҳо торочкунандаи хонадон мебошанд...

Дар ин миён маҳрам нону чой ва яхниро оварда дар пепи Қоришқамба дастархон паҳн кард. Қорӣ бо дидани табақи пуряхнӣ ва нони гарм аз сухан бозистода, монанди гови гуруснае, ки ба кунҷора ҳарисона мечаспад, даст ва даҳони худро ба тарафи нону яхнӣ бурда сари худро аз дастархон

барнамедошт, ӯ ҳатто чойро ҳам, ки бо кӯфти роҳ ба вай талаб изҳор карда буд, аз хотир баровард.

Ноиб ҳам гуфтугузорро бо меҳмони худ бас карда ба яхнихӯрӣ даромад ва ҷоҳои сerratгани гӯштро бо корд бурдида гирифта, ба нони гарм печонда, ба даҳони худ андохта ноҳида фуру бурдан гирифт.

Қоришкамба ин ҳоли соҳибхонаро дида табақро пештари худ кашида, бо даҳони пурнону гӯшт:

– Магар шумо ҳам то ҳол ношито накарда будед? – гӯён гурунгос зад.

– Нагоҳонӣ дар пеши ман ду мурғи бирён оварда буданд, аммо аз он ҷо ки ҳамтабақам ин маҳраи чимхӯр ва бадиштиҳо буд, иштиҳои ман ҳам баста шуд, базӯр як мурғро хӯрда, дигарашро ба хизматгорон додам. Барои кушода шудани иштиҳои ман монанди шумо ҳамтабақ даркор аст.

– Лекин барои кушода шудани иштиҳои ман ҳеч як ҳамтабақ лозим нест, хусусан монанди шумо ҳамтабақ лозим нест, ки таомро ба номи ман фармуда, ба коми худ занад. Зотан иштиҳои ман ҳамеша кушодааст ва барои ман иштиҳокушо ҷои даркорӣ налорад.

Қоришкамба дид, ки дар вақти ҳарф задани ӯ ҳамтабақаш дар табақи яхнӣ рахнаҳои калон кушодааст, табақро боз ҳам ба худ наздиктар кашида, бо тамоми сари калон ва гардани ғафсаш ба рӯи яхнӣ ҳам шуда, монанди калхоте, ки болҳои худро паҳн карда, кабӯтарро дар зери ҷанголи худ гирад, табақро тамоман дар зери ихотаи худ даровард.

Соҳибхона шояд аз пеши меҳмон ба пеши худ кашидани таомро муҳолифи назокати мезбонӣ доништа бошад, ба табақ даст нарасонда, аммо як тарафи дастархонро ғундошта бо ду зону ба табақ наздик рафта, сари хурди худро дар зери сару гардани Қорӣ дароварда, ба рӯи яхнӣ аз вай ҳамтар ва наздиктар гардид.

Дар ин вақт ин ду дӯст ба ду барзагови ҳамноғ ва ҳамкор моандӣ найдо карданд, ҷунонки барзаговон ба сабаби ҳамкорӣ бо ҳам унс ва улфат пайдо карда дар як охур хӯрок

мехӯранд ва дар вақти кунҷорахӯрӣ ҳарчанд якдигарро шохзанӣ накунанд ҳам, бо сари худ сари ҳарифи худро фишор дода, аз охур дуртар карда, худ бисёртар хӯрдан мехоҳанд, инҳо ҳам бо сару гардани худ ба табақ наздиктар рафта, ҳамтабаки худро танг карда наволаҳои калонтарро аз они худ кардан мехоҳанд.

Ноиб дар пурхӯрӣ ва шикамбандагӣ аз Қоришкамба монданӣ надошт, фарке, ки дар ин хусус инҳо доштанд, танҳо ҳамин буд, ки Қоришкамба шиками худро ҳамеша аз хонаи мардум, аз хонаҳои қарздоронаш, хучранишинонаш, аз тӯйхонаҳо ва худоихонаҳо ва аз таомҳои сари дӯкони муомиладоронаш пур мекард ва дар хонаи худ ҳеҷ гоҳ бо харҷи худ таом тайёр кунонда намехӯрд, ноиб бошад, чунонки шикамашро аз зиёфатҳои арбоб ва калоншавандагони деҳот сер мекард, инчунин бо маблағе, ки аз торочи деҳқонони фақир ба даст даровардааст, дар хонаи худ ҳам таомҳои сергӯшту равған тартиб дода мехӯрд ва мувофиқи мазмуни «раҳ зану эҳсон кун» монанди Қоришкамба дӯстон ва ҳамкорони худро ҳам бояду шояд зиёфат карда мехӯронид.

Баъд аз он ки мизбон ва мехмон мурғбирёнхоро ҳам бо иштиҳои «ҷуалбақарӣ» (гуруснагии говона) хӯрда ба поён расонданд, навбати чойнӯшӣ расид ва дар вақти чойнӯшӣ Қоришкамба сабаби ба саҳро баромадани худро дар зимни нақли созише, ки бо Ҷамроҳрафик карда буд, гуфта аз ноиб аҳволи деҳқони мазкурро пурсид.

Ноиб дар ҷавоб, баъд аз нақли деҳқони миёнаҳол, коркуни фаъол, соҳиби панҷ таноб замин, як сар гови корӣ ва як сар модагов будани Ҷамроҳрафик, гуфт:

– Ё одами ростқавл, содаи зудбовар аст, бинобар ин аз қабили «аз борон гурехта ба новадон афтодан», аз судхӯрони саҳро гурехта ба доми шумо афтодааст.

Қоришкамба баъд аз завқида хандидан аз сухани охири ноиб:

– Яъне «як говмеши ҷавони сершири дарозшир ба дасти ту афтодааст» гӯед! – гуфт ва илова намуд: – Лекин агар ин гуна одами содалавҳи зудбоварро ягон ҳариф аз роҳ баро-

варда нияташро вайрон кунонад, дар он вақт чӣ хоҳам кард?

– Дар он сурат, – гуфт ноиб, – васикаи шаръие бо мӯҳри козикалон мисли корди буррон шуда дар ихтиёри шумо меафтад ва ба кор дароварандаи он корд ҳам дар ин тарафҳо ман мебошам, бо вай нӯсти ӯро канда калла-почаашро аз вай чудо карда ба шумо супурдан вазифаи ман аст.

– Ин тавр бошад, – гуфт Қоришкамба, – зудтар Ҳамроҳрафикро кас монда оварда заминҳои ӯро ба ман васика кунонда диҳед ва ман бозгашта ба шаҳр рафта ба ӯ пул диҳам. Агар дер монем, метарсам, ки ягон судхӯри дигар ин лукмаи чарбу нарми ба даҳони ман наздикомадаро зада гирад.

– Ба он деҳа рафта дар назди арбобу калонони он ҷо васика кардан лозим аст, – гуфт ноиб, – «Арбобро бину деҳро тоз» гуфтаанд, коре, ки дар деҳот бе хабардории арбоб ва калоншавандагон карда шавад, натиҷаи хуб намедихад.

– Ин тавр бошад, зудтар ба ҳамон деҳа равем! – гуфт Қорӣ.

– Меравем! – гуфт ноиб ва ба мулозимони худ тайёр кардани аспҳоро фармуд.

* * *

Ноиб бо гурӯҳи мулозимони худ ва Қоришкамба бо онҳо ба роҳи деҳаи Бӯлмаҳӯрон даромаданд. Қоришкамба дар умри худ асп савор нашуда буд, бо вучуди ин ноиб ӯро, шояд барои бозӣ бошад, ба як аспи ҷавмасти шӯҳи ҷавон, ки ханӯз дастром нашуда буд, савор карда ба роҳ даровард. Асп шӯҳию бозӣ мекард ва аспони дигарро лагадқубӣ кардан мехост, гоҳо бо поҳои пасаш истода, поҳои пешашро ба ҳаво мебардошт, гоҳо поҳои пешашро ба замин устувор дошта, поҳои пасашро ҷуфтаканон ба ҳар тараф ҳавола мекард ва бо ин ҳаракаташ, гӯё аз ҳучуми аспони аз пас оянда худро мудоғия менамуд.

Дар ин аҳвол Қоришкамба дудафта ба қоши зин маҳкам часпида «вой мурдам!» гӯён фарёд мекард ва ӯ ноибро, деҳаи Бӯлмаҳӯронро, Ҳамроҳрафикро ва дар охир худаашро,

ки бар хилофи тавсиаи Чалолуддини Румӣ* аҳмакӣ карда ба дехот баромадааст, бо алфозҳои қабех дашном мелод, «ба умеди зиёд кардани пул аз пулҳои мавчудаам мурдачудо мешавам» гуфта ҳасрат меҳӯрд. Одамони ноиб ба ин аҳволи ӯ хандида ӯро масҳара медоштанд.

Дар ҳақиқат ҳам агар як мулозими аспдон ва аспбози ноиб ҳамеша дар чилави аспи Қоришкамба савора рафта, тасмаи лаҷом ва ресмони гулавсори (гулафсори)⁶² аспи ӯро бо дастони қавиаш маҳкам дошта, вайро мохирона идора намекард, аспи нороми беором* дар аввали бозии худ ӯро бардошта бурда дар як қанори роҳ ё киштзор ба замин зада куштаниш муайян буд.

Дар вақте ки дастаи ноиб ба деҳаи Бӯлмаҳӯрон расид, масҳарабозӣ боз ҳам болотар гирифт: ноиб бо аспи худ ба паси Қоришкамба гузашта вайро камчинқорӣ мекард ва ба аспи худ сағрии аспи ӯро газонда он аспи норомро боз ҳам беоромтар мегардонид.

Саълаи қалони Қоришкамба вайрон шуда, қаловавор ба гарданаш афтада, ҳалқаҳои вай камандвор ба тамоми бада-наш печида ва барҳои ҷомаҳои тагурӯӣ пӯшидааш ба ҳар тараф пахну парешон шуда рафта буданд.

Аҳолии деҳаи Бӯлмаҳӯрон, ки омад-омади ноибро шунида барои пешвозгирии ин болои ногаҳонӣ ҳамагӣ ба сари роҳ баромада буданд, дар умри худ нахустин бор дастаи ӯро, зоҳиран ҳам бошад, бо хандаи қаҳқаҳаи шодӣна пешвоз гирифтанд, хандаҳои онҳо ва шӯру ғавғои бачагони деҳа, бо ханда ва ҳаёҳуи одамони ноиб ҳамроҳ шуда, аспи Қоришкамбаро боз зиёдтар бармеангезониданд ва шӯр ме-доданд.

Чун даста ба ҳавлии арбоби дех – арбоб Ҳамид даромад, ноиб ва одамонаш аз асп фууромаданд, чанд кас даври аспи Қоришкамбаро гирифта вайро ором нигоҳ дошта, Қориро аз болои зин бар рӯи дастҳо бардошта бар болои шахсуфаи сарҳавз гузоштанд. Дар вақти аз асп фуороварда бар рӯи суфа гузоштан фарёду фиғони Қоришкамба боз ҳам ҷонқоҳтар шуд, зеро либоси зерини ӯ, ки ба зери рони фарбеҳу нарми ҳеҷ саворӣ надида ва дар ин бардорзани

аси шалхида хуншор шудааш часпида буд, дар хар чунбидан ва чунбондан бо як қабат пӯст аз баданаш канда ўро азоби тоқатнопазир меод.

ХIII

Ноиб ва одамони ў бар рӯи шахсуфа саф кашида нишас-танд, барои Қоришкамба, ки ба сабаби озори зери ронаш дуруст нишаста наметавонист, дар пешгоҳи суфа ҷои алоҳида муҳайё карданд: дар он ҷо чор қабат кӯрпачаи серпахта паҳн карда дар ду тарафи он ду даста болиш ниҳоданд, Қоришкамба ба болои он кӯрпачаҳо, гоҳ ба ин паҳлӯ ва гоҳ ба он паҳлӯ ёзида, ба болишҳо таъя карда менишаст.

Калонтарони деҳа ҳам ба шахсуфа баромада дар қатори меҳмонон ҷой гирифтанд. Соҳибхона арбоб Ҳамид баъд аз он ки «меҳмонон хуш омаданд» гӯён дар поёнтари суфа нишаст, одамони ў як барраи ширбози фарбехро ба наздики суфа оварда дар ҷое, ки чашми ноиб меафтод, сар бурида. Ин эҳтироми ҷудоғонаи арбоби деҳ буд ба ноиби қозикалон.

Баъд аз он одамони арбоб дар пеши меҳмонон дастархон густурда бар рӯи вай нонҳои ширдор, кулчаҳои рағгин ва меваҳои гуногун гузоштанд ва ҷойникҳои ҷой ҳам бо пиёлаҳо дар пеши меҳмонон гузошта шуданд.

Дар вақти нонхӯрӣ ва ҷойнӯшӣ ноиб оммаи деҳқонони ҷомадаридаро, ки дар поёни суфа ба дарахтҳо ва деворҳо таъя карда сари дуно нишаста буданд, аз назар гузаронид ва дар байни онҳо Ҳамроҳрафиқро надида аз арбоб Ҳамид:

– Ҳамроҳрафиқ дар кучост, дар байни мардум намена-мояд? – гуфта пурсид.

– Ў деҳқони пуркор аст, вақташро бекора намегузаронад, бояд дар сахро гандум даравида истода бошад, – арбоб ҷавоб дод ва илова кард, – агар ба ў кор дошта бошед, ҷеғ зада биёрам.

– Ҷеғ занед, хуб мешавад.

Арбоб касеро аз қатори дар поини суфа нишастагон ба-рои овардани Ҳамроҳрафиқ фармуда «ноиб ба ў ҷӣ кор дошта бошад» гуфта андешид ва дар охир аз ноиб пурсид:

– Ба Ҳамроҳрафиқ чӣ кор баромад? Магар аз тарафи ӯ кушта шудани Тӯрамурад муайян гардид?

– Не-е, – гуфт ноиб дар ҷавоби суоли охирини арбоб ва давом намуд, – дар байни ӯ ва ҷаноби Қорӣ (ба Қоришқамба ишора карда) дар бораи ба ӯ қарз дода заминҳояшро ба гарав гирифтагӣ созиши хомакӣ шудааст, инак ҳамин рӯз дар ҳузури шумоён ҳамон созишро пухта карда хату чак мекунем.

Бо шунидани ин ҷавоб арбоб ба тарафи Қоришқамба даст пеш гирифта гарданашро қадре ҳам карда як эхтиром изҳор карда бошад ҳам, дар ҷеҳрааш дигаргунӣ пайдо шуд, ки ин аз кори Қоришқамба норозӣ шудани ӯро нишон меод ва дар ҳамин вазъият ба ноиб нигоҳ карда:

– Бисёр хуб! – гуфт бо дили нохоҳам, – лекин дар деҳа ягон замин, боғ ё ҳавлие фуруш шуданӣ бошад, аввал ба касе таклиф кардан даркор аст, ки мулки ӯ ба мулки фурухташуданӣ ҳамсоя бошад ва агар он мулкдори ҳамсоя харидани он мулкро рад кунад, фурушгор ихтиёр дорад, ки ба ҳар кас фурушад. Ҳамин тавр будани ҳукми шариатро шумо аз ман хубтар медонед. Аммо, модом ки ҷаноби Қорӣ харидор шуда омаданд, дар байни харидор ва фурушгор вазифаи арбобиро шумо ба ҷо оварда кори моро сабук кардаед, мо ба ин кор муқобил намеистем.

– Ман дар ин миёна арбобӣ накардаам, – гуфт ноиб аз худ ранҷонидани арбоби деҳаро, ки дар тороҷ кардани деҳқонони фақир воситаи худаш мебошад, муносиб надида, – худи Ҳамроҳрафиқ ба афтодани заминҳояш дар дасти ҳамсоягонаш тоқат карда натавонистанашро пай бурда, на-медонам бо маслиҳати кадом кас ба шаҳр рафта бо ҷаноби Қорӣ созиш карда омадааст, – ноиб барои хотирҷамъ кардани арбоб илова намуд. – Шумо бояд инро донед, ки хоҳ ҷаноби Қорӣ бошанд, хоҳ ягон шаҳрии дигар, ба деҳаи шумо, ки аз шаҳр дур аст, омада дар ин ҷо заминдор шуда ба деҳқонӣ машғулӣ карда наметавонанд. Ҳар вақт ба маблағи ба қарздодаи ин кас (Қоришқамба) фоида ба болои фоида зам шуда қарздор адо карда натавонад, албатта, заминро фурушонда пули худро мерӯёнд. Дар он вақт ихтиёр ба

дасти шумоён мешавад, ки ҳар касеро аз аҳолии деҳа муносиб бинетон, он заминҳоро ба ҳамон кас медиҳетон. Дар ҳар ҳол аз расидани қадами ҷаноби Қорӣ ба деҳаатон на шумо ва на дигар калоншавандагони ин ҷо зарар намебинетон, ин кас одами дароздасти бобаракат мебошанд. – Ноиб дар охири суханаш пурсид: – Ҳамсоязамини Ҳамроҳрафиқ кист?

– Арбоби деҳаи Сангсабз – арбоб Рӯзӣ, – гуфт дар ҷавоб арбоб Ҳамид ва арбоб Рӯзиро, ки дар ҳамон вақт аз дарвоза даромада омада истода буд, нишон дода илова намуд:

– Инак* худашон ҳам омаданд!

* * *

Дар вақти ба пеши шахсуфа расида омадани арбоб Рӯзӣ барои эҳтироми ӯ суфанишинон ҳамагӣ аз ҷо бархостанд. Ӯ ба рӯи суфа баромада бо ноиб ва Қоришкамба ва бо одамони ноиб ягон– ягон вохӯрӣ карда ва дар охир бо соҳибхона мулоқот намуда, ба ҷое, ки ӯ аз худ болотар нишон дода буд, нишаст ва бо дигар калонони деҳа вохӯрдӣ накарда, фақат ба сарҷунбонии сабуке иктифо намуд.

Одамони арбоб Ҳамид аз пешкашҳои ба ноиб овардаи арбоб Рӯзӣ як ҳувол харбузаро дар лаби ҳавз ҷида монда як дастарахон фатири рағназардиро, ки бар рӯяш чор дона мурғи бирён буд, бар рӯи суфа бароварда ба пеши ноиб бурда кушода гузоштанд.

Ноиб ду мурғи бирёнро дар пеши худ ва Қоришкамба нигоҳ дошта он дуи дигарро ба дигарон дод, ки дар байни худ пора карда бихӯранд.

Ин кори ноиб шояд ба Қоришкамба маъқул наафта бошад, ки бо дасташ гӯшти дар пешаш истодаро порча-порча канда ба даҳонаш андохта истода чашмонашро аз ду мурғе, ки ба пеши ҳамаи аҳли маҷлис тақсим ёфта буд, намеканд, аз хӯрдани гӯшти он мурғон умедашро канда бошад ҳам, хӯрдани ҳасрати онҳоро давом меод.

Баъд аз хӯрда шудани мурғбирёнҳо бар рӯи дастархон баррабирён омад, ки дунба ва гӯшти паҳлӯи вай ҳам насиби Қоришкамба ва ноиб гардид...

Дар охир дастархон ғундошта шуд ва устухонҳои хоида-

шуда ба пеши сағ партофта шуда, попрезаҳо ба пеши мурғон афшонда шуданд, нонбурдаҳо ва устухонҳои гӯшташон тамома кайда гирифтанишударо ба деҳқонони фақир доданд, ки онҳо дар зери дарахтҳо ва деворҳо, гӯё ба ин зиёфат тамошобин шуда сари ду по нишаста буданд, ҳатто Ҳамроҳрафиқ ҳам, ки ин зиёфат «ба шарафи тороҷ кардани ӯ» ташкил ёфта аз тарафи ноиб махсусан ҷег зада шуда буд, ба сари дастархон даъват нашуд.

* * *

Баъд аз таоми гарм дар вақти харбузаҳуҷӯӣ созиши байни Қоришқамба ва Ҳамроҳрафиқро ноиб ба арбоб Рӯзӣ, ки ба заминҳои Ҳамроҳрафиқ чашм дӯхта буд, нақл кард ва пас аз ғундошта гирифта шудани пӯчокҳои харбуза ноиб ба рӯи суфа баровардани Ҳамроҳрафиқро амр намуд.

Ҳамроҳрафиқ ба рӯи суфа баромада дар гӯшае сар ҳам карда нишаст. Арбоб Ҳамид ба ноиб нигоҳ карда:

– Бар болои созише, ки дар байни ҷаноби Қорӣ ва Ҳамроҳрафиқ шудааст, мо набудем. Марҳамат намуда дар пеши арбоб Рӯзӣ он созишро ҳикоя кунед, то ки калону хурди деҳа шунида, аз воқеа хабардор шуда, шохиди зиндаи ин кор гарданд.

Ноиб баъд аз як бори дигар нақл кардани он созиш аз Ҳамроҳрафиқ пурсид.

– Ту аз ҷаноби Қорӣ чапд танга қарз гирифтани мехоҳӣ?

– Намедонам, ман ҳаминро медонам, ки аз самоворҷӣ панҷсад танга қарз доштам, он маблағ бо дурӯза ғойдааш ба панҷсаду панҷоҳ танга расид.

– Яъне панҷсаду панҷоҳ танга қарз гирифтани мехоҳӣ? – ноиб боз пурсид.

– Ҳамин тавр!

– Барои дигар харҷҳо пул дорӣ?

– Ман як пули сиёҳ ҳам надорам! – Ҳамроҳрафиқ ҷавоб дод ва илова карда пурсид: – боз чӣ гуна харҷҳо ҳастанд?

– Ту хело одами сода менамояӣ! – гуфт ноиб бо оҳанги таъна ба Ҳамроҳро нигоҳ карда ва давом намуд: – аввал ин ки то хатро ба ҷаноби қозикалон мӯҳр кунанда аз Қорӣ пул

гирифтанаг боз як рӯз гузашта қарзи ту аз самоворчӣ ба панҷсаду ҳафтоду панҷ танга мерасад. Ҳамин тавр не?

– Ҳамин тавр! – Ҳамроҳрафиқ ҷавоб дод.

– Охир ба арбоб Рӯзӣ, ки ба сари кори ту лаълию дастархон карда бо пешкашҳои калон қадам ранча намуда омаданд, магар «ҳаққи қадам» – гуён бисту панҷ танга намедихӣ?

– Додан лозим аст! – аз тарафи Ҳамроҳрафиқ арбоб Ҳамид ҷавоб дод.

– Бо ин маблағи даркориат ба шашсад тангаи расо расид. Магар ба Арбоб Ҳамид, ки барои баробар кардани кори ту зиёфати калоне тартиб додаанд ва арбоби деҳаи худат буда соҳиби зиёдаю мурдаат мебошанд, чил танга намедихӣ?

– Доданаш лозим аст! – аз чониби Ҳамроҳрафиқ арбоб Рӯзӣ ҷавоб дод.

– Бо ин маблағи даркориат бо шашсаду чил танга расид. Магар ба панҷ нафар калонони деҳаат, ки дар ин маҷлиси хайр ҳозир буда, шоҳиди ҳолиси ин додугирифт мебошанд, ҳар қадом дутангагӣ даҳ танга намедихӣ?

– Медихал! – арбоб Ҳамид ҷавоб дод.

– Акнун маблағи даркориат ба шашсаду панҷоҳ танга расид, – гуфт ноиб ва давом кард: – барои мӯҳрони чаноби қозикалон, қотибонаи ман ва хизматонаи мулозимонам – ҳамагӣ дар як ҷо панҷоҳ танга намедихӣ?

– Барои мӯҳрона ва харочоти ноибхона ин кам аст! – гуфт арбоб Ҳамид сухани ноибро бурида, – барои ин харочот ҳеч набошад сад танга доданаш лозим аст.

– Сад танга доданаш лозим аст! Лекин ман деҳқони меҳнатдӯст ва одами рост будани Ҳамроҳрафиқро ба назар гирифта панҷоҳ тангаамро гузаштам ва умедворам, ки ӯ ин некии маро аз ёд набароварда, дар ҳаққи чаноби қозикалон ва ман дуо мекунад, – гуфт ноиб ва ба Ҳамроҳрафиқ нигоҳ карда сухани худро давом дод: – бо ин панҷоҳ танга маблағи даркориат ба ҳафтсад танга расид. Мувофиқи созиши ту, ки бо чаноби Қорӣ кардӣ, ба ҳисоби ҳар сад танга дар моҳе шаш танга фоида, фоидаи ҳафтсад танга дар моҳе чилу ду танга ва дар соле панҷсаду чор танга мешавад. Агар ин маблағро ба

тани пул, ки ҳафтсад танга буд, зам кунем як ҳазору дусаду чор танга мешавад. — Ноиб баъд аз ин ҳисоб ба шартҳои васиқа гузашта ба Ҳамроҳрафиқ хитоб карда давом намуд:

— Инак ту аз чаноби Қорӣ ҳафтсад тангаи нақд гирифта фоидаи яқсолаашро, ки панҷсаду чор танга мешавад, ба вай зам карда ба маблағи як ҳазору дусаду чор танга панҷ таноб заминатро бо байъи шаръӣ⁶³ ба ин кас мефуруши. Агар дар охири сол ин маблағро тамоман адо намоӣ, хататро баргашта мегири ва заминат мулки холис шуда ба дасти худат мемонад. Агар дар охири сол танҳо фоидаи пулро диҳӣ, ҳукми ин хат дар соли дуввум ҳам қорӣ мешавад. Ва дар соли саввум ва чорум ҳам шарт ҳамин аст. Ҳар вақт ки аз додани фоидаи пул ё тани пул саркашӣ кунӣ, чаноби Қорӣ ҳақ доранд, ки заминро тамом аз дасти ту гиранд.

Ноиб баъд аз шарҳ додани ин шартҳо аз Ҳамроҳрафиқ нурсид:

— Дуруст аст?

— Дуруст будагист, — гуфт Ҳамроҳрафиқ дар ҳолате ки аломати шубҳа ва норизоӣ аз чеҳрааш хувайдо буд.

Баъд аз он ноиб аз Қоришкамба нурсид:

— Шумо чӣ мегӯед?

— Ман ин ҳисоби шуморо нодуруст медонам! — гуфт Қоришкамба бо қатъияти тамом.

— Чаро? — ноиб бо ӯҳанги таачҷуб нурсид.

— Чунки ман аз қарздорони шаҳриам фоидаи хармоҳаро дар охири ҳамон моҳ гирифта он маблағро боз ба касе ба фоида мемонам. Назар ба ҳисоби шумо чилу ду танга фоидаи моҳи якум ба Ҳамроҳрафиқ ёздаҳ моҳ бефоида мемонад, фоидаи моҳи дуввум даҳ моҳ бефоида мемонад ва ҳоказо, ки ин ба ман зарари калон аст.

Ноиб ин суханҳоро шунида аз таачҷуб баромада:

— Акнун фаҳмидам! — гуфт ва илова намуд: — аз рӯи ҳисоби шумо фоидаи пулатон дар як сол чӣ қадар мешавад?

— Фоидаи фоидаи ин маблағ, ки назар ба ақидаи худам наберааш мебошад, агар касрҳоро ба назар нагирифта, ҳисобро деҳқонфаҳм карда гӯям, дар як сол яксаду шасту панҷ танга мешавад.

– Яъне Ҳамроҳрафиқ аз шумо ҳафтсад танга нақд гирифта ба як ҳазору сесаду шасту нӯҳ танга хатти козӣ диҳад, – гуфт ноиб ва боз пурсид, – ҳамин тавр аст?

– Қариб ҳамин тавр аст, – гуфт Қорӣ, – лекин як ҳисоби позуки дигар ҳаёт, ки мувофиқи он, ба маблағи як ҳазору чорсад танга қарз додани Ҳамроҳрафиқ лозим меояд.

Ҳамроҳрафиқ то ҳол хомӯш нишаста буд ва оқибати кори худро дар натиҷаи ин ҳисобҳо, ки ҳеҷ интизорӣ надошт, менамуд. Вақте ки ӯ сухани охирини Қоришқамбаро шунид, ки натиҷаи охирини ҳисоби қарздориаш будааст, якбора шӯрид, гӯё ӯ ҳезуме буд, ки то ҳол кӯрлуд месӯхт ва бо вазидани боди тунде якбора шӯълавар шуд, аз ҷояш ҷаста бархоста ба аҳли маҷлис хитоб карда гуфт:

– Агар хонаи маро нияти сӯхтан дошта бошедон, якбора оташ зада сӯзонедон, заминҳоямро фӯрӯхта байни худ тақсим карда гиредон, худамро аз деҳа ронда бароредон! Агар бо инҳо ҳам дилҳотон ором нагирад, худамро бурда дар зиндони амир ҳабс кунедон, ё ба дораш оведедон! Аммо ман ба ихтиёри худ ба ин навъ ҳисоб ва савдо розӣ шуда наметавонам!..

Ӯ, намедонам, боз чиҳо гуфтан мехост, аммо аз ғояти ҳаяҷон нафасаш гулӯғир шуд ва кафкҳои дар даҳонаш чамъшударо «туф-туф» карда хомӯш монд.

Аҳли маҷлис ба ин ҳолати ӯ қаҳқосзапон хандиданд ва баъд аз насанда шудани хандаи умумӣ арбоб Ҳамид ба Ҳамроҳрафиқ хитоб карда сухан сар кард:

– Додарам, Ҳамроҳ! – гуфт ӯ пармона – розӣ нашавӣ, розӣ нашудан гир! Ҳеҷ кас туро розӣ шав гуфта зӯр накардааст, лекин хунатро вайрон накарда, дар ҷоят нишаста, суҳанони маро гӯш кун!

Ҳамроҳрафиқ «уф!» гӯён дар ҷои худ нишаста ба замин чашм дӯхт ва арбоб Ҳамид давом кард:

– Ба сари ту ин балоҳоро магар ман овардаам ё ин ки арбоб Рӯзӣ, ё эшонӣ ноиб, ё ҷаноби Қорӣ оварданд?

Ҳамроҳрафиқ ба ин суолҳо ҷавоб надод ё ин ки ҷавобе надошт, ё ҷавоб дошта бошад ҳам, баъд аз наст шудани

отапиниаш ба ҷавоб додан ҷасорат накард, дар ҳар ҳол ба замин ҷашм дӯхта хомӯш истод.

Арбоб Ҳамид давом кард:

– Ба ман ҳамин қадар маълум аст, ки ту дар сайри гули сурх, вақте ки ба мазори Баҳовалдини Нақшбанд рафтагӣ шудӣ, яtimi арбоб Рӯзӣ Тӯрамурад ҳам ҳамроҳи ту рафт. Ту дар рӯзи дигар баргашта омадӣ, Тӯрамурад ҳамроҳи ту набуд. Чун аз ту ҷӣ шудан ва ба кучо рафтани Тӯрамурадро пурсиданд, «намедонам, дар роҳ аз ман ҷудо шуда ба як тарафи дигар рафт» гуфтӣ. Аммо дар байни мардум овоза шуд, ки гӯё ту дар роҳ Тӯрамурадро кушта партофта, пули нақди дар дасти ӯ бударо гирифтаӣ. Бо вучуди ин на ман ва на арбоб Рӯзӣ «гумон аз имон ҷудо мекунад» гӯён туро ба қозихона нақшидем. Эшонӣ ноиб ҳам фуқародорӣ карда болои ин корро нӯшондан хостанд. Лекин вақте ки ин хабар ба гӯши қозикалон ва миршаби Бухоро расид, онҳо ба дастгир кардани ту амр фармуданд. Ночор эшонӣ ноиб туро дастгир карда ба шаҳр фиристоданд, бо тӯхмати одамкушӣ дар зиндон афтодӣ. Гуноҳи ман ва арбоб Рӯзӣ ҳамин шуд, ки чандин рӯз аз паси ту давида бо панҷсад танга харочот туро аз зиндон халос кардем, вагарна ту ё кушта мешудӣ ё даҳ ҳазор танга пули хун меодӣ, ё ин ки якумрӣ дар зиндон монда мурда мерафтӣ...

– Гуноҳи дигари мо ин аст, ки – гуфт арбоб Рӯзӣ сухани арбоб Ҳамидро бурида, – дар миён шуда аз самоворчи қозихона панҷсад танга харочоти аз зиндон халос кардани туро қарз бардошта додем.

– То ин ҷо маълум шуд, ки на ман ва на арбоб Рӯзӣ ба ту бадӣ накарда будаем. Магар ба пеши ҷаноби Қорӣ туро мо фиристодем? – гуфта арбоб Ҳамид аз Ҳамроҳрафик пурсид.

Ҳамроҳрафик гӯё ки ин суханонро напунида бошад, чизе нагуфт ва ҷашмашро аз замин нақанд.

– Магар туро ман ба пеши ҷаноби Қорӣ фиристодам? – гуфта пурсид ноиб ба сухан ҳамроҳ шуда.

Ҳамроҳрафик боз ҷавобе надод.

– Ба ман нигоҳ карда ҷавоб деҳ, аз ту менурсам, ки туро ба пеши ҷаноби Қорӣ магар ман фиристодам? – гӯён ноиб аз ҷояш нимхез шуда нӯписа кард.

– Не, – гуфт Ҳамроҳрафиқ, бе он ки чапмаширо аз замин кашад.

– Ба пешни чаноби Қорӣ туро кӣ фиристод? Бурро – бурро ҷавоб деҳ!

– Худам рафтам, – гуфт Ҳамроҳрафиқ.

– Дурӯғ гуфти! Ту чаноби Қорино кай боз мешинохти?

– Имоми деҳаи мо, ки ба чаноби Қорӣ ошно будааст, «бо ғоидаи арзон^{*} қарз мегириӣ ва аз гузаштани заминат ба дастии аҳли деҳа халос мешавӣ» гуфта ӯ фиристод, – гуфт арбоб Ҳамид.

– Имомро ҷеғ занед! ӯ чаро ба кори ин тӯхматӣ ҳамроҳ шудааст? – гуфт ноиб.

– Мо барои ин қораш ӯро қоҳиш қарда будем, намедонам, ранҷида ё ин ки шарм дошта масҷидро партофта рафтааст, – гуфт арбоб Ҳамид дар ҷавоби ноиб.

– Эҳтимол ба ғоида ғоида зам қардани ман ба ту нағорида бошад, – гуфт Қоришқамба ба Ҳамроҳрафиқ хитоб қарда, – агар ин тавр бошад, ту ҳармоҳа ғоидаро дар охири ҳамон моҳ чилу ду танга бурда ба ман деҳ, дар як сол аз яксаду шасту панҷ танга ғоидаи барзиёд додан халос мешавӣ.

– Деҳқони хокнош дар ҳар моҳ пули нақдро аз кучо меёбад? – гуфт Ҳамроҳрафиқ, -- дар дастии ман пули нақд соли як бор дар вақти гандум ва харбузапазӣ меафтад.

– Ин тавр бошад, чаро шурида оташин мешавӣ? Дар хотир ор, ки маро аз қорам мононда зорӣ қарда ту ин ҷо овардӣ. Акнун аз дастии ҳама ва аз ин ҷумла аз дастии ман ҳам дод меғӯй. Агар аз қавлат гашта бошӣ, ман ҳозир баргашта ба шаҳр меравам. Дар он вақт ту медонию самоворчӣ.

Қоришқамба ин суханҳоро гуфта ба баргаштан муҳайб шудан гирифт. Аммо Ҳамроҳрафиқ аз қавлаш гаштан наметавонист, чунки қарзии самоворчӣ то як ҳафта – даҳ рӯзи дигар ба маблағе мерасид, ки ғайр аз замиро ба арбоб Рӯзӣ фурухта қарзии ӯро адо қардан чораи дигаре намеёфт, бинобар ин бо забони хуш ба Қоришқамба хитоб қарда гуфт:

– Ҳамаи ҳисоби шуморо ман фаҳмидам, ғайр аз қабул қардани онҳо чорае надорам. Аммо сию як танга, ки бе сабаби маълум ба болои як ҳазору сесаду шасту нӯх танга зам

карда маблағи қарзи маро ба як ҳазору чорсад танга расон-
дед, ба ман бисёр алам кард.

– Ин маблағ ҳам бе сабаб нест, – гуфт Қоришқамба, –
ман дар шахр аз хонаи қарздорони худам ҳар рӯз ё
рӯздармиён зиёфат мехӯрдм. Албатга, ман аз шахр ба
сахро омада аз ту зиёфат талаб намекунам. Ана, ба бадали
ҳамон зиёфат ман сию як танга зиёд кардам. Агар ту маро
ҳар рӯз ё рӯздармиён, чунонки қарздорони шахриам меку-
панд, зиёфат мекардӣ, харчи барзиёди ту соле аз ҳазор танга
бештар мешуд. Ман ба ту раҳм карда ҳамин харочоти ваз-
ниро ба бадали сию як танга аз гардани ту бардоштам.

– Биёед, аз ин даъво гузаред, – гуфт арбоб Ҳамид ба
Қоришқамба нигоҳ карда, – зиёфати марди деҳқон харбуза,
тарбуз ва сабзию пиёз аст. Ҳамроҳрафиқ ба шахр барои
фурухтани ҳамин чизҳо равад, аз ҳаминҳо як қисманро бе-
пул, ба ҷои зиёфат, бурда ба шумо диҳад.

Қоришқамба розӣ шуд, ноиб васиқаро навишт ва ваъда
кард, ки фардо ба қозикалон мӯҳр кунанда мсорад.
Ҳамроҳрафиқ фардо рафта васиқаро аз ноиб гирифта ба
Қорӣ бурда дода пулро гирад, баъд аз додани қарзи
самоворчӣ бақияшро ба арбоб Ҳамид диҳад, ки ӯ
мувофиқи қарордод ба касони дахлдор тақсим намояд.

Ноиб, одамони ӯ ва Қоришқамба барои рафтаи бархоста
ба аспҳо савор шуданд. Аҳли маҷлис барои аз дарвоза гусел
кардани онҳо дар канори роҳ қатор истоданд. Чун дастаи но-
иб аз дарвоза баромад, як ҷавон ба пеши ноиб давида омада:

– Тӯрамурод, ки ғоиб шудани ӯ сабаби ҳамин қадар хо-
навайрон гардидани Ҳамроҳрафиқ шудааст, ҳозир омад, –
гуфт.

Ноиб ба ин хабар он қадар аҳамият падода, ҳатто худро
ба нофаҳмӣ зада бошад ҳам, оммаи деҳқонон ҳаёҳуй бар-
доштаи ва аз ҳар тараф садо дардоданд, ки «бо омадани
Тӯрамурод тӯхмати беасл будани аз тарафи Ҳамроҳрафиқ
кушта шудани ӯ маълум шуд. Акнун харочоти дар ҳабси
Ҳамроҳрафиқ шударо аз ҳокимон гапшта гирифтаи лозим
аст, то ки Ҳамроҳрафиқи бечора аз хонавайронӣ халос ша-
вад...»

Аз миён бисёр фурсат нагузашта Тӯрамурад расида омада бо аҳолии деҳа аз як сар вохӯрдӣ кардан гирифт. Аммо Ҳамроҳрафиқ ба пеши ӯ давида рафта:

– Вохӯрдиро сонӣ мекунӣ, ҳозир бо ман омада худро ба ноиб нишон дода, гӯӣ ки «ман туро накупиштаам».

Тӯрамурад зуд омада ба ноиб салом дод ва Ҳамроҳрафиқ ба ноиб гуфт:

– Акнун худатон аз ин гап пурсед, ки «ман ӯро кушга будам, ё ин ки аз кучо рафтани ӯ ман хабардор будам, ё не?»

Ноиб хоҳам-нахоҳам аз Тӯрамурад пурсид:

– Ту ғоиб шуда кучо рафта будӣ?

– Ман, – гуфт Тӯрамурад, – панҷ сол дар хонаи арбоб Рӯзӣ хизмат кардам. Чомаам пав ва шикамам сер нашуд. Дар ин миёна бемор шудани хоҳарамро, ки дар Азизобод афтода буд, шунидам ва аз арбоб пурсидам, ки ба ман панҷ танга диҳад, то ки рафта хоҳарамро дида оям, надод. Ин кори арбоб ба ман бисёр саҳт расид. Аз хизмати ӯ гурехтанро дар дили худ муқаррар кардам. Ҳарчанд дар роҳ ҳамроҳи Ҳамроҳрафиқ баромада бошам ҳам, кучо рафтанимро ба ӯ нагуфта, аз вай ҷудо шудам, то ки арбоб шунида аз дунболи ман кас фиристода маро ба даст надарорад. Вақте ки шунидам Ҳамроҳрафиқ бо тӯхмати «кушандаи ман будан» ба зиндон афтодааст, «ҳар чи бодо, бод!»-гӯён барои халос кардани вай омадам.

– Тақсир, арз дорам, – гуфта арбоб Рӯзӣ ба ноиб наздик шуд.

– Чӣ арз доред? – ноиб пурсид.

– Мурдаҳои падар ва модари ин бачаро дусад танга харч карда ман гӯрондам. Худи ин бачаро хӯронда, пушонда, тарбия карда калон кардам, ки дар ин ҳам тахминан дусад танга харч шуд. Вақте ки ин бача калонтар шуд, ба ҷои он ки ба ман дастёрӣ карда бо хизмати ночизонаи худ қарзҳои маро адо кунад, гурехта рафт. Илтимос дорам, ки ин бачаро ба ҳабе гирифта танбех кунед, ки ба бачагони сарсаригарди дигар ибрат шавад. Ҳар гоҳ ки сараш ба девор расида аз карда пушаймон шавад, ба ман оварда супоредаш, ки ба ба-

дали қарзи мурдаҳои падару модараш ва қарзи худаш дар ман хизмат кунад.

– Бисёр хуб! – гуфт ноиб ба арбоб Рӯзӣ ва ба одамони худ нигоҳ карда фармон дод: – Дастони ин бачаро ба пушташ баста, дар ҷилави асп шиёда давоида бурда, дар зинхона⁶⁴ ноибхона ҳабс кунед!

Ин фармон дарҳол ба амал омад. Дар вақти ба амал оварда шудани фармони ноиб оммаи деҳқонон, ки аз омадани Тӯрамурад ба умеди ғоида расидан ба Ҳамроҳрафиқ шодмон шуда буданд, дар маҳбус шудани ӯ аз ҳад зиёд ғамгин гардида, «э воҳ, ки беҳ нашуд, батар шуд» гуфтанд. Аммо худи Тӯрамурад дар вақти баста шудани дастонаш механдид.

– Касоне, ки дар сина дил доранд, аз маҳбус шудани ту хун мегирианд, ту чаро дар ин аҳвол механдӣ? – гуён Ҳамроҳрафиқ аз Тӯрамурад нурсид.

– Ман ҳамин сол одами сисола шудаам, дар вақти ба хизмати арбоб даромаданам ҷавони биступанҷсола будам. Ғоятан ин аст, ки тақдир маро беришу мӯйлаб, яъне кӯса офаридааст. Ман дар ин механдам, ки бойҳои пештара меҳнат ва дастранҷи хизматгори худро дузданд, хӯҷаиши ман умри маро дуздида, маро «бача» мегӯяд. Аҷобати дигар ин аст, ки эшон ноиб ҳам ба сухани хӯҷаи даромада маро «бача» гуфтанд.

– Ҳанӯз аз даҳоқат бӯи шир меояд, аммо ту худро сисола мегӯӣ? – гуфт Қоришкамба. Аммо ноиб ин «забондарозии Тӯрамудро» хомӯшона нагузаронида ба одамони худ фармуд, ки ӯро қамчинкорӣ карда, пеш андохта, аз байни мардум зудтар дур кунанд.

Ин фармони ноиб ҳам ба амал оварда шуд ва дастаи ноиб ҳам аз деҳа дур гардид. Аҳолии деҳаи Бӯлмаҳӯрон, ки ба сабаби аспсавории масҳарабозонаи Қоришкамба дастаи ноибро бо ҳаёҳуй ва ханда пешвоз гирифта буданд, ба сабаби хароб шудани хонаи Ҳамроҳрафиқ ва ҳабс шудани ногаҳонии Тӯрамурад ба ғазаб омада дастаи ӯро бо нафрату нафрин гусел карданд.

XIV

Дар сахро роҳ ёфтани Қоришкамба ба судхӯрони дехот нафорид, хусусан арбоб Рӯзиро, ки калонтарин судхӯрони деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмахӯрон буд, ба ғазаб овард. Ӯ наметавонист, ки аз Қоришкамба арзонтар карда пул ба ғоида монда, деҳқонони ба қарз мӯхтоҷро аз дасти вай зада ғирад, дар ин кор ӯро, аз як тараф, хирси аз ҳад зиёди ӯ ба ғоида, ки ба деҳқонон ҳар сад тангаро дар ҳар моҳ аз ҳашт то даҳ танга ғоида гирифта ба қарз меод, роҳ надихад, аз тарафи дигар, сармояи нақдаи ӯ ҳам барои рақобат кардан бо Қоришкамба барин одами серпул кифоя намескард. Ба болои ин, мақсади асосии ӯ аз судхӯрӣ заминҳои деҳқононро ба даст дароварда худи онҳоро ғулом кардан буд, ки бо ғоидаи кам ин мақсадро ба даст даровардан бисёр душвор буд ва дер ҳам мекашид. Ва ҳол он ки агар ӯ ғоидаи пули худро аз Қоришкамба арзонтар кунад ҳам, аҷаб набуд, ки деҳқонон боз ба дари Қоришкамба равад, зеро деҳқонон медонистанд, ки Қоришкамба ба сахро омада деҳқонӣ кардан наметавонад, бинобар ин ба замини онҳо чашм намендӯзад. Арбоб Рӯзӣ бошад, имрӯз ё фардо заминшонро аз дасташон зада мегирад.

Арбоб Рӯзӣ бо қувваи ҳукумати маҳаллӣ ё бо сӯйқасд ҳам Қоришкамбаро аз сахро дур кардан наметавонист, чунки ноиби қозикалон дӯсти наздики Қорӣ буда, ӯ наметавонист дар ҳар ҳодиса дӯсти худро мудофия ва муҳофиза кунад.

Арбоб Рӯзӣ як асп дошт, баъд аз чанд гоҳ боз аспи дигаре харид, ин аспони ӯ дар як собот⁶⁵ баста мешуданд. Аввалҳо ин ду асп дар вақти ҷав ва алафхӯрӣ бо ҳам ҷанг карда, бо лағадкӯбии якдигар машғул шуда, ҳеҷ қадомашон аз хӯрок дуруст баҳра намебурданд. Рафта-рафта ин ду асп бо ҳам ром ва омӯхта шуданд, дар он вақт алаф ва ҷавро ёрона ва дӯетона мехӯрданд, ҳатто яке аз онҳо сер шавад ва дигаре машғули хӯрокхӯрӣ бошад, аспи сер гардан ва сағрии асперо, ки ба хӯрокхӯрӣ машғул буд, бо дандонаш дӯстдорона хорумол мекард.

Арбоб Рӯзӣ ду сағ ҳам дошт, онҳо бо вучуди ин ки аз хурдсолӣ дар як хонадон калон шуда бо ҳам ром буданд,

хамин ки устухоне дар миёнаи онҳо партофта мешуд, бо ҳам ҷангу ҷидолро сар мекарданд ва ҳеҷ гоҳ осуда хӯрок хӯрда наметавонистанд, ҳатто баъзан чунон бо ҳам ҷангида сару рӯи якдигарро саҳт маҷрӯҳ мекарданд, ки ҳар ду ҳам аз устухонҳои маҳрум мемонданд.

Арбоб ана аз ҳамин хусусияти ҳайвонот дар муносибати худаш бо Қоришқамба ибрат гирифт, ӯ дар дили худ ме-гуфт: «Агар ман бо Қоришқамба дар байни худ муомилаи сағона кунем, ҳар дуи мо ҳам аз дастранҷи деҳқонон дуруст ғоида бурда наметавонем, агар мо муомилаи аспона кунем, ҳар дуямон ҳам ба қадри иштиҳо баҳрааманд мешавем».

Ӯ бо ҳамин муҳокима пешӣ Қорӣ рафта бо ӯ созиш кард ва аз ӯ бо қарори ба ҳар сад танга дар моҳе се танга ғоида пул бардошта, ба деҳот бурда, ба деҳқонони мӯхтаҷ, заминшонро бо байъи шаръӣ хат карда гирифта, ба қарори ҳар моҳ ба ҳар сад танга аз ҳашт то даҳ танга ғоида гирифтаи, қарз додан гирифт. Аммо агар пулаш ба ягон деҳқон сӯзад ҳам, ин борро ба гардани Қорӣ напартофта, худ бардоштан хост.

Бо ҳамаи ин, гоҳе хирси сағонаи Қоришқамба ҷӯш зада ба арбоб Рӯзӣ: «Ман соҳиби пул шуда истода дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга се танга ғоида мегирам, аммо шумо аз болои пули ман дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга аз панҷ то ҳафт танга ба муфт ғоида мебаред. Ин аз инсоф нест» гуфта изҳори норизоӣ мекард.

Арбоб Рӯзӣ дар ҷавоб зиндагонии байнихудии аспон ва сағони худро нақл карда, «ҷаноби Қорӣ, дар муомила аспи шавед, сағи нашавед!» гуфта уро соқит мекард.

Дар ҳақиқат, Қоришқамба аз созише, ки бо арбоб Рӯзӣ кард, шод буд, чунки ба воситаи ӯ бе ҳеҷ ташвиш ва бими сӯхтани пул як қисми маблағҳояшро, ки дар бонк бо ғоидаи дар ҳар сол саде ба панҷ ғоиз меҳобиданд, ба дувоздаҳ баробари ғоидаи аз бонк рӯянда ба деҳот паҳн карда тавонист, ин бошад, орзуи яқумрии ӯ буд.

Арбоб Рӯзӣ ҳам аз ин созиш хурсанд буд, чунки маблағҳои ғайри маҳлуди Қоришқамбаро ба деҳот паҳн карда бисёр заминҳоро бо байъи шаръӣ ба даст мебаровард

ва дар фурсати муносиб он заминхоро тамоман аз худ карданаиш мумкин буд, зеро ӯ бо машварати ноиб васиқаҳои аз деҳқонон гирифтаниашро бо муддати муайян яксола ё дусола не, балки «индатталаб» (дар вақти талаб ситонданаиш мумкин) менависонд ва дар асоси он васиқаҳо метавонист, ки аз деҳқони фақир* дар вақти тангии сол пули худро талабад ва дар сурати пулро адо карда натавонистани деҳқон замини ӯро аз они худ мекард.

Аввалин қурбони ин ду саги аспшуда Ҷамроҳрафиқ гардид, чунки бо илтимоси арбоб Рӯзӣ Қоришқамба дар як вақти тангии сол пули худро аз Ҷамроҳрафиқ талаб кард, ӯ дода натавонист. Бинобар ин ӯ панҷ таноб замини ба даҳ ҳазор танга арзандаи Ҷамроҳрафиқро ба арбоб Рӯзӣ ба чор ҳазор танга фурӯшонда пули худро рӯёнид.

Азбаски дар ҳар сари чанд гоҳ рағи ҳирси сағонаи Қоришқамба чунбида, ба фоидаҳои меъфтагии арбоб Рӯзӣ изҳори рашк ва ҳасад мекард, Арбоб хост ба болои як мурофияи бо деҳқонон, ки дар хонаи худаш ташкил меёфт, Қоришқамбаро ба сифати тамошобин иштирок кунонад, то ки вай бо чашмони худ дида бовар кунад, ки муомила ба деҳқонон чӣ қадар душвор буда, ба болои ин чӣ миқдор харҷи барзиёдро талаб мекардааст. Бинобар ин ӯ Қоришқамбаро дар рӯзи мурофия ба хонаи худ бурда меҳмон кард.

* * *

Фасли тирамоҳ буд, ҳамаи ҳосилоти заминҳо расида бошанд ҳам, деҳқонон чамъ карда нагирифта буданд, ғӯзаҳои шукуфта, сарҳои чувориҳо ба тағалакҳои⁶⁶ худ овезон истода, хӯшаҳои арзону қӯноқ ранги тиллоӣ гирифта, баргу буттаҳои сабзӣ, пиёз барин сабзавоти беҳмеса ба ранги зумуррадин тофта чапми бинандаро ба тамошои худ ҷалб мекарданд; харбузаҳои тирамоҳӣ ранг оварда, аз байни палакҳои расидаи ханӯз пажмурданаишудаи худ бисёр назаррабо менамуданд.

Дар ҳамин вақти сол деҳқонони деҳаи Сангсабз ба ҷои он ки дар киштзор буда ба кори ҳосилгундорӣ машғул бошанд,

дар пеши хавлии арбоб Рӯзӣ гирд омада буданд. Онҳо монанди он ки дар пеши мурдаҳона нишаста бошанд, дар ду паҳлӯи дарвозаи калон қатор ба девор тақя карда ғамгинона менишастанд, аммо аз даруни хавлӣ монанди мурдаҳонаҳо овози навҳа ва гиря шунида намешуд, билъақс, аз он хавлӣ, гӯё ки дар он ҷо тӯй шуда истода бошад, садои шӯҳӣ, бозӣ ва хурсандӣ мебаромад.

Дар ҳақиқат ҳам он рӯз дар хавлии арбоб Рӯзӣ тӯй набошад ҳам, як зиёфати тӯймонанде ташкил ёфта буд, гули сари сабади ин зиёфат Қоришқамба ва ноиби дар деҳаи Ғалаосиё бошандаи қозикалон Мирзохӯҷаи шикамбанда буданд. Дигар ҷои ин меҳмонхонаи васъро одамони ноиб ва туфайлихӯрон, яъне калонони деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмахӯрон пур карда менишастанд.

Баъд аз хӯрда шудани таомҳо ва нӯшида шудани чойҳо ноиб ба арбоб Рӯзӣ:

– Акнун сар кунем, мешавад, рӯз ҳам рафт! – гуфт.

– Бисёр хуб! – гӯён Арбоб аз ҷояш бархоста аз тоқҷаи меҳмонхона як сандуқҷаро гирифта аз даруни вай як бастаро бароварда оварда ба ноиб дод. Ноиб он бастаро кушод, даруни вай пур аз васиқаҳои таҳ ба таҳ гузошташуда буд.

Ноиб он васиқаҳоро аз назар гузаронида аз арбоб пурсид:

– Магар ҳамаи инҳоро ҳамин рӯз мебинем.

– Ҳамаашро ҳамин рӯз дида баромадан даркор аст, – гуфт арбоб, – зеро агар баъзеаш дер монад, аҷаб нест, ки баъзе касон он қарздоронро аз роҳ бароранд; охир, «одамро одам вайрон мекунад, заминро об» гуфтаанд.

Ноиб яке аз васиқаҳоро ба даст гирифта:

– Ин ба номи Мӯҳсин будааст, – гуфт, – аввали кор ҳаминро дидан мумкин аст?

– Не! – гуфт Арбоб ва эзоҳ кард, – Мӯҳсин дар ҳар ҷо «ман пули Арбобро расондаам, то ўро қасам надиҳам, дигар пул намедиҳам» гуфта ғаштааст. Ў, албатта, дар вақти муроғиба ғалҳои пасту баланд хоҳад зад, аҷаб нест, ки аз вай сабақ гирифта думҷаи дигаронаш ҳам об гирад. Бинобар ин аз ҳама охиртар дидани кори ў маслиҳат аст.

Ноиб васиқаи дигареро ба даст гирифта:

– Ин ба номи Шодмон будааст, ҳаминро аввал бинем мешавад? – аз арбоб пурсид.

– Мешавад, -- гуфт арбоб, – пулуро, ки аввалин бор аз чаноби Қорӣ гирифтаам, ба ҳамин кас қарз дода будам, бинобар ин аввал ҳамин корро дидан муносиб аст, ки мевай пешпазаки дарахти пайвандии мо, яъне ба ҳам созиш кардани мо бо Қорӣ мебошад.

Ноиб ба одамони худ барои мурофиа даровардани Шодмонро фармуд.

Яке аз мулозимони ноиб як бурёча оварда дар беруни даре, ки ноиб дар даруни меҳмонхона дар пеши он дар нишаста буд, паҳн кард ва Шодмонро аз байни одамоне, ки дар беруни дарвозаи арбоб қатор нишаста буданд, ҷег зада оварда, бар рӯи он бурёча шинонд. Аммо деҳқонони дигар ҳам даромада ба болои сари Шодмон рост истоданд.

– Шумо ҳам баромада бар рӯи бурёи шариат дар паҳлӯи муддаи алайхатон⁶ нишинед! -- гуфт ноиб ба арбоб.

– Магар баромада ба рӯи бурё нишастани ман ҳам лозим аст? – гуфт арбоб дудилона.

– Албатта, лозим аст! – гуфт ноиб. – Аз рӯи шариат ҳар кас, ки бошад, дар вақти мурофиа дар паҳлӯи ҳам нишастани тарафайн зарур аст.

Арбоб гӯё ки ҳукми шариатро ва иҷроқунандаи ӯ– ноибро масхара медошта бошад, бо лабханди истехзоомез, паси сар хорон-хорон, бо дили нохоҳам, аз ҷояш хесту аз хона баромада рафта дар паҳлӯи қарздори худ Шодмон нишаст.

Ноиб васиқаеро, ки дар даст дошт, аз назар гузаронида ба мурофиачиён нигоҳ карда пурсид:

– Шодмон валади Юсуф кист?

– Ман тақсир! – Шодмон ҷавоб дод.

– Ту се сол аз ин пеш аз арбоб Рӯзӣ як ҳазор танга қарз гирифта будӣ, рост аст?

– Рост аст, тақсир!

– Ба бадали ҳамин як ҳазор танга бо байъи шаръӣ чор таноб заминатро фурухта, ҳамон заминҳоро аз арбоб ҳар моҳ ба ҳаштод танга иҷора гирифта будӣ, рост аст?

– Рост аст, тақсир!

– Чупонки дар ҳамин васиқа навишта шудааст, ту ваъда карда будӣ, гуфта будӣ, ки «ҳар вақт арбоб пули худро талаб кунанд, медиҳам. Агар дар вақти талаби арбоб иҷораи замин ё ин ки тани пулро надихам, ё дода натавонам, ба сунурдани ҳамин заминҳо ба арбоб маҷбурам». Ин рост аст?

– Рост аст, тақсир!

– Ҳозир арбоб пули худро бо яқсола иҷораи замин аз ту талаб доранд: «Агар Шодмон тани пул ё иҷораи заминро надихад, заминҳоро ба ман гирифта диҳед!» гуфта арз карданд. Инак ҳозир бояд ту тани пулро бо иҷораи яқсолаи замин ба Арбоб диҳӣ; агар пул дода натавонӣ, бояд заминро сунорӣ! Чӣ мегӯӣ?

– Тақсир! – гуфт Шодмон, – ман дар муддати ҳамин се сол фоидаи пули арбобро...

– «Фоида» нагӯӣ, «бадали иҷораи замин» гӯӣ! Чунки аз рӯи шариат қозӣ ва ноиби он даъвои фоидаи пулро, ки «рибо» буда, шариат додугирифтӣ онро манъ кардааст, намепурсанд. Бинобар ин дар васиқа бадали иҷораи замин навишта шудааст, – гуфта ноиб сухани Шодмонро тасхех кард.

– Хуб! – гуфт Шодмон, – бадали иҷораи заминро дар вақт-вақташ дода омадам. Аз ғайри ин бо гови кории худ, бо хари худ, бо каланд ва доси худ ба корҳои деҳқонии арбоб ёрӣ расондам. Ана ҳамин хизматҳои беминнати худро шафъ оварда, аз арбоб мепурсам, ки ба ман понздаҳ рӯз мӯҳлат диҳанд, то ки ман ҳосилоти заминҳоямро ғундошта карзи он касро адо намоям.

– Чӣ мегӯед, арбоб, понздаҳ рӯз мӯҳлат медиҳед? – ноиб аз арбоб пурсид.

– Не! – гуфт арбоб, – як рӯз ҳам мӯҳлат намедиҳам, ё пули маро ҳозир дар хузури шумо ба ман сунорад ё заминашро!

– Муддаӣ мӯҳлат намедиҳад, бояд ҳозир ё пул диҳӣ ё замин, дигар чорас нест! – гуфт ноиб ба Шодмон.

– Ҳозир пули нақд надорам!

– Баъд аз понздаҳ рӯз аз кучо пули нақд меёбӣ? – ноиб аз Шодмон пурсид.

– Як таноб рӯяни⁶⁸ сесола дорам, ки ҳосили вай қариб ба қарзи арбоб мерасад; ба болои ин як таноб гӯза дорам, ки чаман барин шукуфтааст, ҳосили вай ҳам ба нимаи қарзи арбоб мерасад. Лекин фурсат даркор аст, ки ман ин ҳосилхоро ғундошта гирифта фурухта пул тайёр кунам.

– Биёед, понздаҳ рӯз набошад, даҳ рӯз мӯҳлат диҳед! – гуфт ноиб ба арбоб, – то ки қарздор ҳосилоги худро ғундошта пул кунад.

– Не! – гуфт, – Худо як аст, сухани ман ҳам як аст, як соат ҳам мӯҳлат намедихам.

– Чора нест, – гуфт ноиб ба Шодмон, – мувофиқи васиқа бояд ҳозир пул диҳӣ ё замин!

– Барои заминхоро додан ҳам ҳосили онхоро ғундошта гирифтаним даркор аст, – гуфт Шодмон.

– Тақсир арз дорам, – гуфт арбоб ба ноиб.

– Чӣ арз?

– Шумо марҳамат карда як бори дигар васиқаро хонда бинед! Агар дар вай навишта шуда бошад, ки «дар вақти заминро сунурдан қарздор бояд ҳосилро ғундошта гирифта, баъд аз он заминро сунорад», дар он вақт ман рухсат медиҳам, ки Шодмон заминро холи карда диҳад, аммо агар дар васиқа ин шарт навишта нашуда бошад, талаб мекунам, ки чор таноб заминро бо киштҳои ҳозир ба дасти ман гирифта диҳед!

Ноиб баъд аз он ки васиқаро боз як бори дигар аз назараш гузаронид, ба арбоб нигоҳ карда:

– Дар васиқа ин гуна шарт набудааст, – гуфт ва ба Шодмон нигоҳ карда сухани худро давом дод: – Агар дар замин чизҳои манқул, яъне монанди каланд, табар, поза ва сипор чизҳои аз ҷос ба ҷос бурдашаванда дошта бошӣ, мегириӣ, аммо киштҳои заминро, ки ханӯз аз замин ҷудо карда гирифта нашудаанд, ба гирифтани ҳақ надорӣ. Бояд заминро бо ҳосилоти ғундоштанишудааш ба арбоб сунорӣ!

– Не, намесунорам! – гуфт Шодмон бо қатъият, – ман ба ин гуна ҳукми ноҳақонаи поинсофона ва тороҷгарона итоат намекунам ва гарданимро аз сад ҷо буранд ҳам, гардан намедихам!

– Чӣ гуфтӣ? – гуфт ноиб хашмиғинона аз чояш нимҳез шуда ва бозгашта нишаста, – ту ҳукми маро ё ҳукми шариятро ва ё ин ки талаби арбобро «ноҳақона, беинсофона ва тарочгарона» гуфтӣ ё ин ки ягон чизи дигарро?

– Ҳукми кадом кас ва талаби кадом шахс, ки бошад, ин ҳукм ноҳақона, беинсофона ва тарочгарона аст! – гуфта Шодмон суханони пештараашро таъкид кард.

– Ин ҳукм, албатта, ноҳақона, беинсофона ва тарочгарона аст! – гӯён деҳқононе, ки аз кӯча омада ба болои мурофияи Шодмон рост истода буданд, суханони ӯро тасдиқ карданд.

– Инҳо чӣ қасонанд? – гуфта пурсид ноиб аз одамони худ, деҳқонони ба Шодмон тарафдорӣ карда истодаро нишон дода:

– Инҳо ҳам аз Арбоб қарздор мебошанд ва навбати мурофияи худро нигаронанд, – яке аз одамони ноиб ба ӯ ҷавоб дод.

– Инҳоро зада аз суфа фуруварда, аз дарвоза бароварда пеш кунетон. Ҳар гоҳ ки навбати мурофияашон расад, ягон-ягон ҷеғ зада мешаванд. Ҳеч кас инҳоро «ба Шодмон вакили даъво шавед!» гуфта даъват карда ба ин ҷо наовардааст! – гӯён ноиб ба мулозимони худ фармони қатъӣ дод.

Аммо одамони ноиб аз ҳучуми деҳқонон тарсида онҳоро назаданд, лекин бо забони хуш ва бо хушомадгӯӣ аз суфа фуруварда, аз дарвоза бароварда фиристоданд ва баъд аз он ки деҳқонон аз болои мурофия дур карда шуданд, ноиб ба Шодмон нигоҳ карда:

– Ҳукми шарият ба итоат қардан ва нақардани ту нигоҳ нақарда иҷро мешавад: чор таноб замин бо ҳамаи киштҳои ғундоштанишудааш аз он арбоб Рӯзӣ шуд. Аммо ту ба сабаби он ки шариятро, ноиби қозикалонро ва одами мӯътабари мамлакат, яъне арбоб Рӯзиро таҳқир кардӣ, гунаҳгор шумурда шуда ба ҳабс гирифта мешавӣ! – гуфт ва ба мулозимони худ нигоҳ карда фармон дод. – Ҳозир ин гунаҳгорро дар аспхонаи арбоб ҳабс карда монед, бегоҳӣ ба ноибхона бурда, фардо хат навишта ӯро ба ихтиёри чаноби шариятшиноҳ эшонӣ қозикалон мефиристонем!

Баъд аз ба ҳабс гирифта шудани Шодмон қарздорони дигарро ягон-ягон оварда мурофия карданд. Қарздорони дигар, ки аз фоҷиаи ба сари Шодмон омада тарсида буданд, аз ҳукми ноиб гардантобӣ накарда заминхошонро бо ҳосилоташон ба арбоб супурданд.

* * *

Навбати мурофияи Мӯҳсин расид, ноиб васиқаи дар бораи қарздории Мӯҳсин навишташударо аз назар гузаронида аз ӯ:

– Ту ду сол пеш аз ин аз арбоб Рӯзӣ як ҳазору панҷсад танга қарз гирифта ба бадали он маблағ шаш таноб заминатро ба арбоби мазкур бо байъи чоизи шаръӣ фурухта будӣ! Ҳамин тавр аст? – гуфта пурсид.

– Дуруст аст, ки ман шаш таноб заминаро ба арбоб ба бадали як ҳазору панҷсад танга бо байъи чоизи шаръӣ фурухта, чунонки дар васиқа навишта шудааст, он заминҳоро аз арбоб худ ба иҷора гирифта будам ва то ҳамин сол пули иҷораро дар вақташ дода омадам. Аммо як моҳ аз ин пеш тани пули арбоб – як ҳазору панҷсад тангаро ҳам ба ин кас нақд супурда заминҳоямро аз дасташон тамоман халос карда гирифтаам, – ҷавоб дод Мӯҳсин.

– Тани пули арбобро, ки бо пули иҷораи замин пурра адо карда будӣ, чаро васиқаи он заминҳоро аз дасти ин кас нагирифтӣ? – ноиб боз пурсид.

– Ман пулро ба арбоб шабона дода будам ва дар ҳамон вақт васиқаамро ҳам талаб карда будам, аммо ин кас «шабона васиқаи туро аз байни васиқаҳо ёфта додан душвор аст, фардо дар рӯзи равшан ёфта медиҳам» гӯён маро бовар кунонда буданд. Фардои ҳамон шаб, ки ман васиқаамро аз ин кас талаб кардам, пули шабона гирифташонро инкор карданд ва ба болои ин «акнун дилам аз ту бад бурд, дарҳол пули маро ёфта деҳ ё заминҳоро ба ман супор!» гуфта маро танг кардан гирифтанд.

– Дар бораи додани пул шоҳид дорӣ? – ноиб боз пурсид.

– Пулро дар шаби торик дода будам, ба ғайр аз Худо гувоҳ надорам, – гӯён Мӯҳсин аз кисабағали худ як коғазро

бароварда ба тарафи ноиб дароз кард. Мулозиме, ки ба бо-
лои сари мурофиакунандагон рост истода буд, он коғазро аз
дасти Мӯҳсин гирифта ба ноиб дод:

Ноиб баъд аз он ки он коғазро сар то по бодикқат аз на-
зар гузаронид, ба арбоб Рӯзӣ:

– Ин маҳзари дафъ⁶⁹ аст. Мӯҳсин бо ин маҳзар даъво кар-
дааст, ки нулро ба шумо додааст, аммо васиқааш ба дасти
шумо мондааст ва аз қозии ислом талаб мекунад, ки васиқаи
ӯро аз дасти шумо гирифта ба ӯ сунорад. Дар бораи
мувофиқи шариат будани ин даъвои Мӯҳсин дар ҳошияи
маҳзар ривояти уламо навишта шуда, якчанд муфтиёни Бу-
хоро он ривоятро «дуруст аст» гӯён бо мӯҳри худ тасдиқ
кардаанд.

Ноиб баъд аз ин тафсилот аз арбоб Рӯзӣ пурсид:

– Дар ҳақиқат шумо нули худро тамомаи аз Мӯҳсин ги-
рифта васиқаро дар дасти худ нигоҳ доштаед ё не? Чӣ
мегӯед?

– Ман аз мурдани худ хабар дорам, аммо аз ин кор хабар
надорам, яъне ман аз Мӯҳсин нули худро нагирифтаам, –
арбоб ҷавоб дод.

Баъд аз он ноиб ба Мӯҳсин рӯ оварда пурсид:

– Ту даъвои худро бо гувоҳ исбот мекуни ё арбобро
қасам медиҳӣ?

– Ман аз исботи даъвои худ очиз мебошам, арбобро
қасам медиҳам, агар арбоб қасам хӯранд, ки аз ман нула-
шонро нагирифтаанд, ман дар ҳузури шумо нули ин касро
дубора дода васиқаи худро меситонам, – Мӯҳсин ҷавоб дод.

Ноиб қарор дод, ки ин даъво то ҳафтаи оянда мавқуф гу-
зошта шавад, агар то он вақт тарафайн бо ҳам созиш наку-
нанд, арбобро савганд дода, нас аз он нули он касро аз
Мӯҳсин хоҳад рӯенд...

* * *

– Ба шумо ҳам, ба шариати шумо ҳам боварии қас на-
монд!– гуфт арбоб дар вақте ки баъд аз мурофиа карданиш
бо Мӯҳсин аз бурёи шариат бархоста ба меҳмонхона даро-
мад.

– Чаро? Чаро? – ноиб бо оҳанги изтироб ва бо як навъ хичолатмандӣ аз арбоб пурсид.

– Охир, шумо ҳамеша мегуфтед, ки «шариат дар дасти мо аст, мо метавонем опро ҳар вақт ба манфиати шумо кор фармосем», имрӯз чӣ шуд, ки шариатро ба ғоидаи Мӯҳсин кор фармудед?

– Дуруст аст, ки, – гуфт ноиб, – ман «шариат дар дасти мо аст» гуфтаам, аммо ҳеч гоҳ нагуфтаам, ки «шариат дар дасти ман аст». Охир, ғайр аз ман ҳам соҳибони шариат ҳастанд, онҳо муфтиҳо мебошанд. Ана хамин муфтиён ба Мӯҳсин як роҳ ёфта додаанд. Албатта, онҳо ин роҳро ба ӯ арзон нафурухтаанд, охир, барои онҳо ҳам аз болои шариат пон хӯрдан лозим аст. Агар ман ривоят– маҳзареро, ки муфтиҳо навишта мӯҳр карда ба дасти Мӯҳсин додаанд, напурсам, онҳо маро зинда нахоҳанд гузошт.

– Маълум мешавад, ки, – гуфт арбоб дар ҳафтаи оянда ҳам дар бурдани даъвои Мӯҳсин барои ман роҳе нест!

– Роҳ ҳаст, – гуфт ноиб, – ягона роҳе, ки барои шумо мондааст, қасам хӯрда пулатопро рӯёндан аст.

– Ман савганд нахоҳам хӯрд, – гуфт арбоб.

– Чаро? Ва ҳол он ки бе ҳеч даркорӣ соате сад бор қасам мехӯред!

– Қасамҳое, ки аз ғайри қасд ва монанди суҳанҳои одӣ аз даҳони кас мебароянд, ҳеч аҳамият надоранд. Аммо вақте ки одам дар бурёи шариат нишаста дар пешии қозӣ қасам хӯрад, мардум аз вай «қасамзада» гуфта мегурезанд ва аз вай нафрат мекунанд.

– Ман як роҳу равишро медонам, ки, – гуфт Қоришкамба, – на ба вай ривоят– маҳзари муфтиён муқобил истода метавонад ва на ба пулдор қасам меояд.

– Ҳамон роҳро ба ман ишон диҳед! – гуфт арбоб Рӯзӣ ба Қоришкамба. – Агар ман бо ҳамон роҳ рафта даъвои Мӯҳсинро бурда аз вай ниқори худро гирам, аз шумо то кӣмаг миннатдор мешавам.

– Акнун дар даъвои Мӯҳсин бой додед, дар ин кор ғалабаро умед накушед, – гуфт Қорӣ, – аммо дар оянда дар муомила бо деҳқонон бо ҳамон роҳ рафтан лозим аст.

– Вай роҳ кадом аст? – арбоб пурсид.

– Агар ҳар фоидасро, ки аз он роҳ ёбед, бо ман баробар таксим карданро ваъда диҳед, ман он роҳро ба шумо нишон медиҳам, – гуфт Қоришқамба.

– Бисёр хуб, ман ҳазор бор ва дар ҳузури ноиби чаноби қозикалон ба шумо ваъда медиҳам, ки ҳар фоидаи аз он роҳ ояндаро бо шумо баробар таксим кунам.

– Ин роҳ роҳи вексел аст, баъд аз ин дар доду гирифт бо қарздорон ба ҷои васиқаи қозӣ вексели русиро ба кор бурдан даркор аст, – гуфт Қоришқамба ва барои баргаштан ба шаҳр омода шудан гирифт...

XV

Баъд аз муурофия Қоришқамба бо арбоб Рӯзӣ дубора созиши нав кардан, ин созиш дар бораи бо вексел муомила кардан буд. Мувофиқи ин созиши нав ҳар фоидае, ки аз роҳи векселбозӣ ба дасти арбоб дарояд, бояд нимаи он фоида ба Қорӣ дода мешуд. Вазифаи Қорӣ дар ин кор – дар муомилаи векселӣ ба арбоб роҳбарӣ кардан ва роҳи додугирифт бо векселро ба ӯ нишон додан буд.

Ба сифати самарани аввалини ин созиш бояд Қоришқамба Мӯҳсинро ҳам ба доми вексел мекашид ва дар натиҷаи он заминҳои Мӯҳсинро ба арбоб гирифта меод. Бинобар ин Қоришқамба дар вақти аз шаҳро баргаштан ба Мӯҳсин воҳурда худро ба ӯ аз арбоб норозӣ вонамуд:

– Арбоби ноинсоф як ҳазору панҷсад тангари аз ман ҳар сад танга дар моҳе бо се танга фоида қарз гирифта, ҳамон маблағро ба ту ҳар сад танга дар моҳе бо нӯҳ танга ба қарз додааст.

Магар аз ин ҳам зиёдтар ноинсофӣ мешавад, ки ман дар ҳар сад танга дар моҳе ба се танга қаноат карда гардаму ӯ аз болои пули ман дар ҳар сад танга шаш танга мехӯрад. Беинсофии арбоб ба дараҷае расидааст, ки аз ҳар сад танга дар моҳе ба нӯҳ танга фоида қапоат накарда мехоҳад, ки заминҳоятро ҳам аз дастат зада гирад.

Қоришқамба баъд аз он ки ранҷиши худро аз арбоб Рӯзӣ ва ноинсофии ӯро дар пеши Мӯҳсин исбот кард, ба ӯ тавсия кард, ки ҳар гоҳ ба пул мӯтоҷ шавад, рост пеши ӯ равад...

Мӯҳсин баъд аз ғалабаи пурраиш ба арбоб Рӯзӣ шаҳр рафта ба Қоришкамба вохӯрд, Қорӣ ўро хуш қабул намуда чӣ шудани нагиҷаи кори охирини ўро бо арбоб пурсид.

– Чӣ мешуд? – гуфт Мӯҳсин дар ҷавоб, – ба арбоб қасам омад, вай аз савганд хӯрдан саркашӣ кард, бинобар ин ноиб ба ғоидаи ман ҳукм карда даъвои ўро беасос шумурд ва васиқаи маро аз вай гирифта ба ман дод.

– Соз кардӣ! – гуфт Қорӣ бо оҳанги таҳсин ва аз вай пурсид, – дар ин кор чанд танга харч кардӣ?

– Ба ҳар муфти дусадтангагӣ – ба чор муфти ҳаштсад танга сарф кардам.

– Бояд ба ноиб ҳам ягон чиз дода бошӣ?

– Албатта, – гуфт Мӯҳсин, – «аробаи равған карданашуда ҳаракат намекунад» гуфтаанд, бо дусад танга гулӯи ноибро ҳам равған кардам. Дар асл мурофиаро то як ҳафта дер мондани ноиб ҳам барои «хориши гулӯяш» буд.

– Маълум мешавад, ки як ҳазор танга харч карда аз як ҳазору панҷсад танга ба Арбоб додан ҳалос шудӣ.

– Агар ба кор рӯякӣ нигоҳ кунем, ҳамин тавр аст, – гуфт Мӯҳсин, – лекин ғалабаи ман дар ин аст, ки заминҳоямро аз дасти арбоб ҳалос карда гирифтам, ўро дар миёнаи дӯсту душман сарнаст кардам ва одамон фаҳмидаид, ки «сангзанро сангшикан» ҳам будааст. Вагарна он як ҳазор тангае, ки ман ба ин кор қарз карда харч намудам, бо ғоидаиш кайҳо аз як ҳазору сесад танга зиёдтар шуд.

– Ин маблағро аз кӣ ва бо чӣ қадар ғоида қарз гирифтӣ?

– Аз як касе, ки дар ривоятфурӯшӣ дар байни муфтиён ва ривоятталабон миёнаравӣ мекунад, ба қарори дар ҳар рӯз даҳ танга ғоида додан қарз гирифтам.

– Ўҳ, ўҳ, – гуфт Қоришкамба афсӯсхӯрон, – ба ин ғоидаи вазнин чӣ тавр тоб овардӣ ва чаро аз аввал ба пешии ман наёмедӣ?

Афсӯсхӯрии Қоришкамба зоҳиран барои ба гардани Мӯҳсин афтидани ин гуна бори вазнин бошад ҳам, дар ҳақиқат ў дар оташи хирсу ҳасад месӯхт ва барои дар даҳони худаш надаромадани ин лукмаи равғани афсӯс меҳӯрд. Ин ҳолати рӯҳияи ў аз ҳамин маълум мешуд, ки дар

вакти гуфтани он суханони афсӯсхӯрона ангиштонашро ҳаму рост мекард, магар ӯ дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга чанд танга афтодани он фоидаи сангинро ҳисоб карда медид.

– Ман чӣ донам? Ман шуморо бо арбоб Рӯзӣ дӯсти наздик медонистам, бинобар ин шумо маблағеро, ки бар зилди ӯ харҷ мешавад, бояд қарз надихед гуфта меандешидам.

– Аввал он ки судхӯр бо судхӯр дӯст намешавад, инҳо монанди сагу гурба ҳамеша ба якдигар душман мебошанд ва ба болои устухон мечанганд, дуввум он ки ба ман ба ҳар сад танга ҳар моҳ се танга фоида дода аз деҳқонон аз ҳашт то даҳ танга фоида гирифтанашро наменисандидам, чунки ин кори ӯ, ҳам дар ҳаққи ман ва ҳам дар ҳаққи деҳқонони фақир ноинсофӣ буд.

– Агар шумо ба ман неки кардан хоҳед, ҳоло ҳам вақт нагузаштааст, – гуфт Мӯҳсин, – агар шумо ба ман бо фоидаи сабук қарзи дарозмуддатгар диҳед, аз фоидаи он ривоятфурӯш ҳалос мешавам.

– Барои аз қарзи он ривоятфурӯш ҳалос шуданат чанд танга даркор аст?

– Ҳамин рӯз қарзи ман аз вай ба як ҳазору сесаду даҳ танга расид, фардо боз даҳ танга зиёд мешавад. Шумо инак ба ҳамин эҳтиёҷи ман нигоҳ карда ба ман қарз диҳед!

– Ин тавр бошад, якбора як ҳазору чорсад танга гир! Агар ин маблағ аз қарзат зиёдатӣ кунад, ба ягон Масрифӣ дигарат сарф мекунӣ.

– Фоидаашро чӣ қадар талаб мекунед?

– Аз фоидае, ки ба арбоб Рӯзӣ додӣ, чор танга камтар, яъне дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга шаш танга фоида медиҳӣ. Лекин муддаташро ҳамин вақт муайян карданат зарур аст.

– Ман умедворам, ки соли оянда дар вақти ҳосилғундорӣ қарзи шуморо бо фоидааш адо намоям.

– Яъне баъди як соли комил. – Қоришқамба аз рӯи сухани Мӯҳсин мӯҳлати адои қарзи худро муайян кард.

– Оре, баъд аз як сол, – Мӯҳсин тасдиқ намуд ва нурсид, – акпун чанд таноб заминамро ба номи шумо бо байъи шаръӣ васиқа карда биёрам?

– Барои ман васиқаи қозихона ҳам лозим нест, заминат

ҳам, ба ман фоидаи яксоларо ба тани пул зам карда мувофиқи он маблағ вексел диҳӣ, басандааст.

Мӯҳсин аз ин суханони Қоришқамба ҳам хурсанд шуд, ҳам дар тааҷҷуб афтод ва ҳам тарсид: хурсанд шуд, зеро дар вақте ки судхӯрони деҳот ва аз ин чумла арбоб Рӯзӣ ба заминҳои вай чапм дӯхта буданд, Қоришқамба «ба ман заминат даркор нест» мегӯяд; дар тааҷҷуб афтод, чунки Қоришқамба ба ӯ боварӣ карда бе васиқаи қозихона қарз додан мехоҳад; тарсид, чунки имрӯз аз Қоришқамба ҳуччати дар умри худ нашунидаашро (векселро) шунид. «Векселаш чӣ бало бошад, мабодо дар зери ин коса нимкосае бошад, мабодо кори маро ин вексел бадтар кунад» гӯён дар дили худ меандешид ва гоҳо дар дили худ худро тасаллӣ меод: «На ин ки як қори қуррои панҷ вақт намозхон дар ҳаққи як деҳқони меҳнатдӯсти дар роҳ монда бадандешӣ кунад, хусусан дар вақте ки арбоб Рӯзӣ ва судхӯри ривоятфурӯшро «ноинсоф!» гӯён дашном медиҳад, на ин ки худ аз онҳо ҳам бадтар ноинсофӣ кунад...»

Қоришқамба аз ғарқ шудани Мӯҳсин ба фикру андеша пай бурд, ки ӯ дар шубҳа афтодааст, барои хотирчамъ қардани вай гуфт:

– Ман ба бечорагии ту раҳм карда васиқаи қозихонагӣ, ки харчи бисёр дорад, аз ту талаб намекунам, дили ман ба ту чунон пур аст, ки мехостам ба ту бе ҳеҷ гуна ҳуччат қарз диҳам, аммо аз он ҷо, ки вексел дар муомилаи ман бо бонк ба ман даркор мешавад, аз ту вексел гирифтаи хостам. Ту аз ин кори ман бадгумон нашав!

Бо ҳамаи ин шубҳаи Мӯҳсин ҳанӯз баргараф нашуда буд, бинобар ин аз Қоришқамба пурсид:

– Вексел барои муомилаи шумо бо бонк чӣ даркорӣ дорад?

– Чунки масалан ман аз ту ба ду ҳазор танга вексел гирам ва агар он векселро ба бонк бурда гарав монам, аз болои вай бонк ба ман як ҳазор танга қарз медиҳад, ман метавонам, ки он маблағро ба як дарди худ даво кунам. Аммо бонк як ҷувол васиқаро ба як пул ҳам ба гарав намегирад.

Мӯҳсин бо ин эзоҳи Қоришқамба як дараҷа аз шубҳа баромада ба вексел додан розӣ шуд ва:

– Барои вексел дода пул гирифтаи кадом вақт оям? – гуфта пурсид.

– Фардо погоҳонӣ биё! – гуфт Қоришкамба ва аз вай пурсид, – барои ба вексел даст мондан хату савод дорӣ?

– Не, хату савод надорам!

– Хуб, зарар надорад, дар пеши натарус аз чониби ту ягон кас даст менад...

* * *

Қоришкамба Мӯҳсинро бо худ гирифта ба Когон бурд ва дар он ҷо пули вексел, хароҷоти натарус, музди дасти бо илтимоси Мӯҳсин дар вексел имзокунанда ва ғоидаи яқсолаи як ҳазору чорсад тангае, ки ба Мӯҳсин қарз меод – ҳамаро ҳисоб карда маблағи қарздории ӯро ба ду ҳазору чорсад танга расонид ва ин маблағро ба сӯми русӣ гирифта ба маблағи сесаду шаст сӯм аз Мӯҳсин вексел гирифта муқаррар кард ва ба бонк даромада мувофиқи маблағи мазкур вексел харида баровард. Баъд аз он як шахси хатту саводнокро ёфт, ки ӯ аз чониби Мӯҳсин дар вексел имзо кард.

Қоришкамба, Мӯҳсин ва одами имзокунанда – ҳар се бо ҳам ба пеши натарус даромаданд. Дар он ҷо дар ҳузури натарус он шахс бо илтимоси Мӯҳсин, бинобар хату савод надоштани ӯ, вексели сафеди бетаърихи сесаду шастеӯмиро имзо карда ва натарус он имзоро бо мӯҳру имзои худ тасдиқ намуд.

Қоришкамба баъд аз додани харчи натарус ва музди дасти имзокунанда аз натарусхона баромада вексели сесаду шастеӯмиро гирифта ба ӯ як ҳазору чорсад танга, яъне дусаду даҳ сӯм пули нақд дода гуфт:

– Дидӣ, ки вексел чӣ тавр ҳуччати беташвиш будааст, барои вексел дода пул гирифтаи ба қозикалон мӯҳрона, ба ба мирзои ӯ котибона, ба ба мулозимани хизматона, ба ба ноиб ноибона ва ба ба арбоб ва калонгарони деҳа ширинкома – кӯтоҳ карда гӯем, ҳеҷ як харчи барзиёд кардан лозим намояд ва инчунин барои вексел додан заминро ба гарав мондан ҳам даркор намешавад...

Қоришкамба баъд аз он ки «хубихоӣ вексел»-ро шарҳ дод, сухани худро давом кунанда гуфт:

— Ман бо ин ҳуҷҷати беташвиш метавонам, ки ба ҳар кадоми деҳқонони ба пул мӯхтоҷи деҳот қарз дода онҳоро аз чапғоли арбоб Рӯзӣ барин судхӯрон, ки ба заминашон чапм дӯхтаанд, халос кунам. Ин ҳолро ба ҳамсоягон ва дӯстони худ хабар деҳ!

— Хуб, хабар медиҳам, — гӯён Мӯҳсин аз Қоришқамба ҷудо шуда рафт.

* * *

Баъд аз ду моҳи аз Мӯҳсин вексел гирифта ба ӯ қарз додани Қоришқамба дар деҳаи Сангсабз дар хавлии арбоб Рӯзӣ як зиёфати на он қадар калон ташкил ёфта буд. Дар ин зиёфат аз омаду рафтқунандагони пештараи ин хавлӣ танҳо Қоришқамба, Мирзохӯҷаи поиб ва одамони ӯ буда, аз калонтарони деҳа ягон кас ҳам иштирок надонд.

Ғайр аз меҳмонони ба мо маълум ду каси дигар дар он зиёфат иштирок донданд, ки пештар дар он ҷоҳо онҳо дида нашуда буданд: яке аз он ду кас як одами тахминан чилсолаи миёнақадӣ сабзичаҳра буд, ки рӯиаш бар хилофи расми мардуми Бухоро як қадар кӯтоҳ қарда шуда буд ва мӯйлабаи ҳам аз мӯйлабҳои одамони Бухоро дарозтар ва ғулитар буда лабонашро пӯшонда меистод.

Ҷомаи рӯйпӯшии ин одам синоҳиёна, нақшқалону зеҳқалон буда, саллааш монанди амалдорони Бухоро сафеду шалғамӣ баста шуда буд, аммо либоси таҳлиқинаш монанди либоси русҳо буда, ба пояш мӯзаи хироми бухороидӯхт дод.

Дигаре аз ин ду одам зардчаранг, рӯшу мӯйлабаи тамомаи тарошида, мӯйсараш дароз гузошташуда буда, пӯшокаш тағу рӯй авруноӣ буд. Қомати ин одам баланд бошад ҳам, баданаш камгӯшт ва миёнаш борик менамуд.

Тартиби зиёфати онрӯза ҳам аз зиёфатҳои пештара фарқнок буд, дар миёнаҳои хоҷа як чорпои баландиаш ниморшинӣ гузошта шуда буд ва бар рӯи ин чорпоя як дастархони сафед паҳн қарда, бар рӯи вай хӯрданиҳоро батартиб ниҳода буданд.

Таоми ин зиёфат аз зиёфати пештара кам фарқ дошт: дар

пеши Қоришкамба, ноиб ва одамони ӯ монанди пештара гуштбирён, мурғбирён, баррабирён, палави сергӯшту равған ва монанди инҳо хӯрданиҳои маҳаллӣ буд, аммо дар пеши он ду меҳмони нав монанди катлет, жаркуб ва дигар таомҳои гуногуни авруноӣ буд. Ин меҳмонон монанди одамҳои маҳаллӣ таомро бо даст нахӯрда, бо корд бурида бо чапҷа гирифта мехӯрданд, инчунин дар пеши ин ду меҳмон ду қадаҳи булӯрин бо ду шиша шароб меистод. Ба шиками ин шишаҳои шароб қоғазҳои зарҳалдоре часпондашуда буда, бар он қоғазҳо нақши панҷ ситораи заррин ва дар зери он ситораҳо бо ҳарфҳои заррин навиштае менамуд, ки ба ҳарфҳои арабӣ монандӣ надошт.

Қоришкамба бо вучуди он ки аз ҳама пештар ба таом даст бурда кӯшиш дошт, ки аз дигарон бештар хӯрад, чашмонашро аз он шишаҳо намеканд. Вақте ки меҳмони нимааврупоиёӣ яке аз он шишаҳоро ба даст гирифта навиштаи вайро аз назар мегузаронид, Қоришкамба аз ӯ:

– Вай чист? – гуфта нурсид.

– Ин коняк аст, – гуфт он меҳмон.

– Коняк чист? – Қоришкамба боз нурсид.

– Ин дору аст, ин доруст, ки ба одамони нир кувват медиҳад ва иштиҳои монанди шумо қасонеро, ки ба хӯрдан ҳавас доранд, мекушояд, – гуфт ӯ ва даҳони шишаҳо кушода, дар ду қадах барои худ ва шарикаш* шароб қашида аз Қорӣ нурсид, – агар хоҳед, барои шумо ҳам як пиёла аз ин дору қашида диҳам?

– Барои кушода шудани иштиҳои ман дору даркорӣ надорад ва агар руҳсат диҳед, ба таоми повурии шумо шарик мешавам! – гуфт Қоришкамба. Аммо ба ҷавоби он меҳмон мунтазир нашуда нимаи таомҳои ба пеши инҳо истодаро ба рӯи табақи палав бо дастӣ ополудӣ худ гардонида дигар ба касе ҳарф назада хӯрдан гирифт...

* * *

Баъд аз ба поён расидани хӯрохӯр ва нӯшонӯш, ноиб ба меҳмонони нави аврупоиёлибос:

– Акнун корро сар кардан даркор аст! – гуфт.

– Сар кардан даркор аст, вақт ҳам рафт! – Он меҳмон сухани ноибро таъкид карда ҷавоб дод.

– Мӯҳсин, Сафаралӣ, Пулод, Темур ва дигар қарздоронро ҷеғ зада биёред! – гуфта ноиб ба одамони худ фармон дод.

Меҳмони нави нимаврӯи пуш портфели худро кушода аз даруни вай, ки пур аз векселҳои таҳ ба таҳ гузонташуда буд, якчанд векселро ҷудо карда бароварда дар зерини зонуи худ ниҳод.

Одамони ноиб қарздоронро ба рӯи суфа бароварда ба пеши даре, ки ноиб дар даруни вай нишаста буд, қатор карданд. Ин ҳолро дида одами нимаврӯи пуш ба одамони ноиб:

– Ин ҷо қозихона ё ин ки ноибхона нест, онҳоро дар меҳмонхона ба пеши мо гирифта дароред!* – гуфт.

Баъд аз он ки одамони ноиб қарздоронро ба меҳмонхона дароварда дар рӯ ба рӯи меҳмонони нав қатор шинонданд, одами нимаврӯи пуш як векселро ба даст гирифта, баъди аз назар гузаронидани вай, ба қарздорон нигоҳ карда пурсид:

– Мӯҳсин кист?

– Ман! – Мӯҳсин ҷавоб дод.

– Ту аз ҷаноби Қориисматулло сесаду шаст сӯм пул гирифта будӣ, ҳозир Қорӣ пули худро талаб мекунам. Қарзтро дарҳол адо карданат зарур аст.

– Ман, – гуфт Мӯҳсин аз ҷаноби Қорӣ дусаду даҳ сӯм пули нақд гирифта будам, фоидаи яксолаи ин маблағро бо харҷи векселдихӣ, ки ҷамъ яксаду панҷоҳ сӯм шуда буд, ба болои он пули нақд зам карда ба сесаду шаст сӯм вексел дода будам. Қарзро, ки ба вай* фоидаи яксолааш зам шудааст, ман ҷӣ нава дар ду моҳ адо мекунам?

– Суҳанро бисёр дароз накум! – гуфт одами нимаврӯи пуш, – сесаду шаст сӯми дар ин вексел навишташударо дарҳол медиҳӣ ё не? Бо як калима ҷавоб деҳ!

– Қарзро, ки яксола фоидааш ба вай зам шудааст, ман ҷӣ гуна дар ду моҳ медиҳам? – Мӯҳсин ҷавоби аввалии худро тақрор кард.

– Дар вақте ки ту векселро даст монда дода будӣ, дар вай мӯҳлати дар қадом вақт адо кардани қарз навишта нашуда будааст, бо ин вексел ҷаноби Қорӣ ҳақ доштанд, ки дар

ҳамон рӯз ё баъд аз як рӯзи векселро имзо карданат қарзи худро талаб кунанд. Ҳоло ки то ду моҳ ин маблағро аз ту талаб карда нагирифтаанд, дар ҳаққи ту марҳамати калон аст, акнун ки талаб кардаанд, бояд дарҳол адо кунӣ!

– Охир, ман магар дар ду моҳ фоидаи яксола медиҳам? – Мӯҳсин боз ҷавоби худро такрор кард.

– Дар ду моҳ фоидаи яксола медиҳӣ ё намедиҳӣ – ин ба мо дахл надорад, мо бояд сесаду шаст сӯми дар ҳамин вексел навишташударо ҳамин рӯз аз ту рӯёнда гирем. Зақун ҳамин аст.

– Ин зақуни⁷⁰ ҳазрати имперотур⁷¹ – подшоҳи Русия аст, ин ҳукми шариат ва васиқаи қозикалон нест, ки ту ба муфтиҳо пора дода маҳзари дафъ гирифта моли мардумро хӯрӣ! – суханони одами пимаврӯишро арбоб Рӯзӣ бо оҳанги аз Мӯҳсин ниқоргирӣ кувват дод.

– Вексели ҳазрати имперотур ривояти уламо он сӯ истад, сангро ҳам сӯроҳ карда мегузарад, – ноиб ба сухани арбоб Рӯзӣ илова кард.

– Ин чӣ гуна бедодӣ аст, чӣ тавр ноинсофӣ аст, ки...

– Дахонатро пӯш, ки забонат бурида мешавад! Ту зақуни ҳазрати имперотурро «бедодӣ ва ноинсофӣ» меғӯӣ, ҳозир мефармоям, ки забонатро аз комат кашида менартоянд! – гуфт ноиб ғазаболудона.

– Вақтро нагузаронда молу мулки ин қарздорро бо торги (бо музояда – савдои «кӣ зиёд мекунад») фурӯхта даркор аст, – гуфт меҳмони аврупоиш.

Баъд аз он ки молу мулки Мӯҳсинро бо савдои «кӣ зиёд мекунад» фурӯхта сесаду шаст сӯм рӯёндани шуданд, Сафаралӣ, Пӯлод ва дигар қарздоронро ҳам, ки бо маблағҳои гуногун қарздор шуда, фоидаи яксолаи он маблағҳоро зам карда вексели сафед дода буданд, пеш хонда, баъд аз суолу ҷавоб ба тарзи боло фурӯхтани молу мулки онҳоро ҳам қарор доданд.

Аз ҳама охир навбати пурсиши Темур расид. Темур як ҳафта пештар аз он рӯз, аз Қоришкамба як ҳазор тапга қарз гирифта ба вай фоидаи дусолаи он маблағро зам карда ба ду ҳазору дусад тапга, яъне ба сесаду сӣ сӯм вексел дода буд.

Темур дар нурсии девонавор фарёду фиғон кард, «ман дар як ҳафта фоидаи дусола намедихам, агар замини маро ба фуруши монед, ҳам харидорро мекушам ва ҳам худро» гӯён дод мезад.

– Ман тарчимони қозикалон дар даъвоҳои векселӣ мебошам, – гуфт ба Темур одами нимаврӯниш ва шахси авруноилибосро нишон дода, – ин шарикӣ ман иҷроқунандаи ҳукми суди Қогон мебошанд, – ба монанди ту ваҳшӣ на бо зақуни маданӣ, балки муомилаи ваҳшиёна қардан лозим аст! – гӯён Темурро дар зер зарбаҳои тозиёна гирифт ва баъд аз он ба одамони ноиб фармуд, ки ўро дар ҳабе нигоҳ доранд...

Баъд аз ба ноён расидани нурсиши қарздорон, ки ҳеҷ қадоме онҳо пули нақд дода натавонистанд, иҷроқунандаи ҳукми суд, тарчимони қозикалон, ноиб бо одамонаш, арбоб Рӯзӣ ва Қоришқамба – ҳамагӣ ба саҳро ба сари заминҳои қарздорон баромаданд, ки он заминҳоро бо савдои «кӣ зиёд мекунад» фурухта маблағҳои қарзи дар вексел навишташударо рӯёнданд.

Ба сари савдои «кӣ зиёд мекунад» бисёр қасон чамъ шуда бошанд ҳам, ғайр аз арбоб Рӯзӣ ба музояда қасе иштирок накард, бинобар ин заминҳоро, ки ҳар танобашон аз ду ҳазор, то ду-дуву ним ҳазор танга арзиш доштанд, бо нархи чорсад-панҷсад тангагӣ ба арбоб Рӯзӣ фурухта қарзи Қоришқамбаро рӯёнданд.

Баъд аз тамошудани музояда тарчимон ба ноиб нигоҳ карда:

– Мо ҳозир ба деҳаи Харғӯш рафта қорҳои векселии он чоро баробар қарда дар бозғашт боз дар ҳавлии арбоб меҳмон мешавем, то он вақт инҳо ҳисобҳои байнихудиро баробар қарда ба мо нигарон шуда истанд, – гуфт ва бо иҷроқунандаи ҳукми суд ҳар ду дар фойтун нишаста ба тарафи Харғӯш раҳсипор гардиданд.

Баъд аз гусел қардани тарчимон ва иҷроқунандаи ҳукми суд Қоришқамба ба арбоб Рӯзӣ:

– Ақнун ҳисоби байнихудиро баробар қарданамон дарқор аст – гуфт.

– Дар байни мо боз чӣ гуна ҳисоби баробар ношуда ҳаст?
– Гуфт арбоб, – шумо ба воситаи вексел пулҳои дирӯз ба қарз додагонро имрӯз бо фоиди яқсола ва дусолашон рӯёнда гирифтед, ман бошам заминҳосро, ки умре ба онҳо соҳиб шуданро орзу дондам, ба даст даровардам. «Нома тамом, вассалом!», дар ин ҷо боз чӣ гуна ҳисоб нобаробар шуда монд?

– Охир, шумо ба воситаи векселбозии ман заминҳосро, ки сӣ ҳазор танга арзии донданд, бо дувоздах ҳазор танга ба даст даровардед. Ман аз шумо ҳисоби ана ҳамин ҳаҷдах ҳазор тангари мепурсам.

– Он маблағ ҳаққи ҳаҷоли ман аст! – гуфт арбоб.

– Ҳаргиз ин тавр нест, – гуфт Қоришқамба, – магар шумо ба ман дар ҳузури ноиб ваъда надода будед, ки фоиди аз векселбозӣ рӯидаро бо ман баробар тақсим кунед? Шумо, арбоб, чунонки худатон гуфта будед, дар муомила сағ нашавед!

– Магар шумо хароҷотҳои дигарро ба назар намегиред? – гуфт арбоб.

– Чӣ гуна хароҷот? – Қоришқамба, гӯё ки аз ҳеч хароҷот хабар надошта бошад, бо тааҷҷуб пурсид.

– Ман, – гуфт арбоб Рӯзӣ, – хароҷоти зиёфатро ба ҳисоб намегирам. Аммо ба ҷаноби ноиб, ки бо одамонанон омада ба болои қори мо истодаанд, магар хизматона намедихем?

Ноиб бо шунидани ин сухан сар ҷунбонда ба суоли арбоб ҷавоби эҷобӣ дод. Қоришқамба бошад, дар ҳузури ноиб инкор қардани хизматҳои ӯро муносиб надида соқит монд.

Ноиб ба сухан ҳамроҳ шуда:

– Ба тарҷимон ва иҷроқунандаи ҳукми суд ҳам пули арак додан лозим аст.

– Магар барои онҳо қоняке, ки дар ин ҷо нушиданд, қифоя намекунад? – Қоришқамба пурсид.

– Қифоя намекунад, – гуфт ноиб ва илова қард, – онҳо ки «мо дар бозгашт боз дар ҳавлии арбоб меҳмон мешавем, ҳисоби байнихудиро баробар қарда монанд» гуфтанд, маъниаш «барои мо пули нақд тайёр қарда монанд» мебошад.

– Шумо забони онҳоро мефаҳмидед-а? – гуфт Қорӣ.

— Албатта, мефаҳмам! — гуфт ноиб. — Магар «забони гургонро гургон мефаҳмаанд» нагуфтаанд?

— Хуб ба ин харочотҳо ҳам як ҳазор танга сарф мешавад гуём, ҳафдаҳ ҳазор тангаи боқимонда чӣ мешавад...

Ноиб дид, ки ин ду судхӯр дар талоши фоида низои байни худро шиддат дода истодаанд, фоидаи Қоришқамба ва фоидаи арбобро якҷоя ҳисоб карда, харочотҳоро бароварда, фоидаи холисро дар байни онҳо баробар тақсим намуда, он ду судхӯри сағшудаистодаро «гургоншӣ» кунонд.

* * *

Дар рӯзҳои харбузаназӣ як шарикдарси Шӯркӯлиамон, ки леҳконнисар буд, моро ба сайри харбуза даъват карда бурд. Яке аз даъватшудагон як асп, дигаре як ароба ёфт, то ки мо ба сахро ба ароба савор шуда равем. Аммо барои бастанӣ ароба ба асп асбоб надоштем. Яке аз шариконамон як чомаи кӯхнаро ёфта оварда ба асп гарданбанд карда як арғамчинро ба ҷои тиркишу таҳкаи кор фармуда аспро ба ароба баст ва вазифаи аробакаширо ба ӯҳдаи худ гирифта бар зини асп ҷой гирифт, панҷ нафари дигарамон ба ароба савор шуда роҳи саҳро ро пеш гирифтем.

Дар вақти рондани ароба маълум шуд, ки аробакаши мо ба ин кор ҳеҷ таҷриба надоштааст, бо ҳамаи ин ӯ дар кӯчаҳои танги қачу килеби шаҳри Бухоро аробаро гоҳ ба дарҳо ва гоҳ ба деворҳо зада аз шаҳр баровард, чун дар он кӯчаҳои нурпечу тоб ӯ ба идора кардани асп қадаре таҷриба пайдо кард, баъд аз баромадан аз шаҳр дар роҳи васеи рост аробаро як дараҷа ба хубӣ рондан гирифт.

Чун аз тарафи шарқи майдони Машқи сарбоз, ки дар беруни дарвозаи Самарқанд⁷² воқеъ буд, ба роҳи Шӯркӯл даромадем, аробакашамон боз ҳам озодонатар аробаронӣ карду аз «тахассус» пайдо карданиш ба аробакашӣ ба шавқ омада, монанди аробакашони сертаҷриба бар зин якшахлӯ нишаста ба мо нигоҳ карда ширинкориҳо мекард ва гоҳо аспро тозиёна зада бо суръат ба ҳаракат дароварда худ сурудхонӣ менамуд.

Тарафи ғарбии роҳи мо майдони Машқи сарбоз буда дар

байни роҳ ва майдон захкаши пуробс буд, ки якуним метр бар ва ҳамин қадар ҳам чуқурӣ дошт, тарафи шарқии роҳ Дилқушо ном чорбоғи подшоҳӣ буд.

Дар даруни он чорбоғ бар болои дарахти олу боғбондухтарс олу мечидааст, ки бо шунидани садои суруди аробакаши мо ба шавқ омада ё ин ки худ ба худ байтҳои зерини халқиро суруд:

Олу, олу, олу

Олу, олу, олу

Олу сиёҳ шуд, биё дар боги ман!

Рузам сиёҳ шуд, биё!

Аробакаши мо суруди духтаракро бо ҷавоб нагузошт: саллаи худро якшоха карда, лаҷоми аспро ба гарданаш гузошта, худ бар болои зин нимхез шуда, ҷашмонашро ба тарафи шохҳои дарахти олу, ки боғбондухтар дар байни онҳо буд, духта ба сурудгӯии ҷавобӣ даромад:

Ҷашми сиёҳи зоги ту!

Модар набинад доғи ту!

Рузат чаро сиёҳ шавад?

Ман омадам ба боги ту!

Ба боғбондухтар шояд ин суруди ҷавобӣ бисёр форида бошад, ки бо ишваву ғамзаи нозанинона олуеро аз шохи дарахт ҷанда ба тарафи аробакаши сурудхони мо ҳаво дод, аммо олу аз нишон хато хӯрда, бар рӯи ростии асп, ба наздикии ҷашман расид. Аз ин ҳол асп рамид ва лаҷомаш, ки ба гарданаш гузошта шуда буд, аробаро бардошта ба тарафи ҷан ҳам хӯрд ва дар ҷастухезии аввалини асп ҷархи ҷани ароба ба даруни захкаш фурумада, ароба бо асп якҷағӯ шуда ба захкаш ғелид.

Ман, ки дар мавридҳои хавфнок ҳамеша хушгӯрона ҳаракт карданро одат намулда будам, бо аспии ноозмуд ва аробакаши бетачриба аробасавориро яке аз он мавридҳои хавфнок менумурдам, бо расидани ҷархи ароба бо лаби захкаш бо

хавли чои худро ба он тарафи захкаи ҳаво додам ва пеш аз якҷарха шудани ароба худро ба он сӯи захкаи ба хушкӣ гирифтам, аммо шарикони дигар бо аспу ароба ва аробакаи дар захкаи афтоланд.

Асп якнаҳлӯ шуда дар даруни захкаи хобида бо ноҳи пешу кафои худ канои захиширо лағадкорӣ мекард, аммо ин кӯшиши он ҷонвар барои раҳояи ҳеҷ ёрӣ намедод, билғакс, ин таниши аз ҳад зиёди вай гарданбанд, таҳкаи ва тиркиширо ба гардан ва шикамаи саҳттар пешонда бими ҳалокро ба назараш наздиктар мекард.

Шарикон аз об баромада либосҳоиашро аз тан кашиданд тоб дода дар фикри хушконидаани онҳо бошанд ҳам, касе дар наи ҳалос кардани асп набуд ва роҳи ҳалос кардани ӯро ҳам касе намедонист. Танҳо он шарикамон, ки аспро аз касе талабида оварда буд, «агар асп ҳалок шавад, товонашро аз кучо ёфта медиҳам» гуфта ғам меҳурд.

Дар ҳамиш вақт сарбозбачас аз тарафи шаҳр расида омад ва бо дидани ин ҳол либосҳои низомиашро аз тан бароварда дар канои роҳ гузошту аз мо:

Корд доредон? – гуфта нурсид.

Аробакаши мо, ки ба нияти дар саҳро харбуза бурида хӯрдан кордери бо худ гирифта дар вақти аробакаширо ба ӯҳдаи гирифтани он кордро бо банду ғилоф монанди аробакашон аз рӯй ба миёнаи овехта буд:

Ман корд дорам! – гуён вайро аз ғилофаш кашиданд ба сарбозбача дод.

Сарбозбача он кордро ба даст гирифта ба захикаи даромад ва бо вай гарданбанд, таҳкаи ва тиркиши аробаро бурида ариши аробаро⁷³ ба ҳаво бардонг. Асп, ки аз банду баст раҳой ёфта буд, озодона ҳаракат карда дар даруни захикаи рост бархост ва бо як частан худро аз даруни захикаи ба канои роҳ гирифт ва худро ҷунбонда қатраҳои оби ба даруни гӯшаи даромада ва ба ёлу думаш часнидаро аз худ дур карда сокиту ором истод.

Сарбозбача ҷойҳои буридашудаи гарданбанд ва аргамчишро ба ҳам найванд дода аспро дубора ба ароба баста ба савории мо тайёр кард. Мо дар идораи аробакаши худ

рахсипор шудем, сарбозбача ҳам либосҳои низомианро пӯшида аз дунболи ароба ба роҳ даромад.

– Додар, бие, ба ароба савор шав! – гуфтам ман ба сарбозбача.

Ӯ бо табассуми истехзоомезе ба ман нигоҳ карда бо як частан худро ба болои ароба гирифт. Аммо ман аз истехзои ӯ дар шубҳа монда, «чаро ин чавон ба ман механдида бошад» гуфта андешидам, лекин сабаби хандашавандас дар худ наёфтам ва хомӯшии андешамандона ҳам ба дилам зада аз он чавон пурсидам:

– Додар, кучо рафтан мехоҳӣ?

Сарбозбача ба ин суоли ман боз хандас карда ҷавоб дод:

– Ба деҳаи Шанбеи Қозикалон меравам!

Ман аз ин хандаи бемавқеъ ва бесабаб боз зиёдатар дар шубҳа афтода, охир бо оҳанги тааҷҷуб аз вай пурсидам:

– Чаро ба ман механдӣ?

Сарбозбача боз табассуме карда ҷавоб дод:

– Ман бояд дар синну соли ба шумо додар будан набонам, чунки ман шуморо бисту панҷ-бисту шапсола тахмин мекунам, аммо ман чилсолагии худро нур карда ба чилу яксолағӣ қадам мондаам. Ҷояташ ин аст, ки тақдир маро бе рини бе мӯйлаб, хурдҷусса ва насткомат офаридааст.

– Ман чӣ медонистам, ки шумо чилсола будасд (ақнуи дар хитоб ба ҷои «ту» «шумо» кор фармудам), ба намуди зохириятон нигоҳ карда, шуморо ҳафдах-ҳаждахсола гумон карда будам.

– Албатта, ба намуди зохирии ман нигоҳ карда, маро хурдсол гумон кардани шумо ҷои тааҷҷуб нест, – гуфт сарбоз бо оҳанги узрхоҳона, – аммо аз «додар» гуфтани шумо як воқиае, ки аз ин даҳ сол пеш дар бобати синну соли ман рӯй дода буд, ба ёдам омада хандам гирифт.

– Он воқеа чӣ гуна буд? – ман пурсидам.

– Дар вақти сисола буданам, ки қуввату гайратам аз ҳозира хеле зиёд буд, хӯҷаинам барои ба ман ҳаққи хизмати панҷсолаамро надодан, дидаю дониста истода маро ба поинби қозикалон «ин бачаи хурдсол аст, аз дасташ чӣ хизмат меояд» гуфта буд. Вақте ки ман сисола будани худро ба по-

иб арз карда будам, Қоришкамба ном як шахрӣ, ки дар он ҷо ҳозир буд, гуфтаи хӯчаини маро қувват дода ба ман «аз даҳони ту ханӯз бӯи шир меояду ту худро сисола меғӯй?» гуфта маро масхара дошта буд.

Ман, ки ҳамеша дар паи донишони тамоми аҳволи Қоришкамба мегаштам, номи ӯро аз сарбоз шунида ба нурсуков даромадам. Сарбоз дар ҷавоб он воқеаҳосро, ки дар боло дар бораи алокаи Қоришкамба ба деҳот гузашт, бо тафсил гуфта дод ва инчунин аз гуфтаҳои сарбоз маълум шуд, ки ин ҳамон Тӯрамурад будааст, ки арбоб Рӯзӣ барои ӯро ба хизмати худ маҷбур кардан ба воситаи ноиби қозикалон ҳабе кунонда буд. Аммо ӯ ба ҳамаи азоб ва уқубатҳои ҳабсхонаи қозикалон ва шиканҷаи миршаб тоб оварда хизмати арбоб Рӯзиро ба гардан нагирифта будааст.

Азбаски Тӯрамурад барои аз дасти миршаб ҳалос шудан ба ӯ пул ёфта дода нагавоништааст, одамони миршаб ӯро ба хеши як сарбози гуреза, ки ба одам харида додан маҷбур шуда будааст, ба сарбозӣ фурухта пули аз ин фуруш ба даст даромадаро байни худ тақсим карда гирифта ӯро сарбоз карда буданд.

– Ҳоло ҳам Қоришкамба бо хӯчаини пештараи шумо арбоб Рӯзӣ рафтуой дорад? – ман аз сарбоз нурсидам.

– Не! – гуфт ӯ дар ҷавоб, – дар ҳамон вақтҳо ҳодисае рӯй дода арбоб Рӯзӣ талаф шуд ва Қоришкамба на танҳо аз омаду рафт ба деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмаҳӯрон, балки умуман аз саҳро баромадан тарсида монд. Чун ман аз сарбоз ҷӣ будани он ҳодисаро нурсидам, ӯ маълумоти зеринро ба ман дод:

– Дар зимистони ҳамон тирамоҳе, ки арбоб Рӯзӣ бо Қоришкамба забон як карда бо векселбозӣ заминҳои деҳқононро бо зӯру зулм аз дасташон зада гирифта буд, деҳқонони ба ҷопрасида дар як шаби торик ҳавлии ӯро зер карданд, арбобро куштанд, чизҳои қиматбаҳояшро тороч карданд ва ҳавлиашро оташ зада қасоси худро гирифтанд...

Дар ин вақт аробаи мо аз роҳи калон ба дасти чаи баргашта бо роҳҳои хурди киштзоре ба тарафи Шӯркӯл раҳсинор шуд ва Тӯрамуради сарбоз аз ароба фуromaда бо

мо хушбонӣ карда бо роҳи калон ба тарафи деҳаи Шанбеи Қозикалон рафт.

XVI

Дар Сессӯи шаҳри Бухоро, дар долоне, ки ба тарафи растаи чинифурӯшӣ бармегашт, ба тарафи дасти рост саройчас бино ёфта буд. Рӯзе дар пешии дарвозаи он саройча мардуми бисёр гирд омада ҳар кадоми онҳо мехостанд, ки ба даруни саройча дароянд. Аммо саройбони кавихайкале, ки чӯбдасти ғафсу дарозеро ба даст донд, пушт ба паҳлӯдари дарвоза дода як нӯги он чӯбдастро ба тарзи ғав ба паҳлӯдари дигар тир карда касеро барои даромадан ба он ҷо намегузонт.

Дар рӯи хавлии саройча, ки аз дарвоза тамоман намоён буд, одамони миршаб, шогирдшешағони қӯшбегӣ, мулозимони қозикалон ва маъмурони раиси шаҳр менамуданд ва онҳо дар байни худ бо гармӣ дар гуфтугузор буданд. Дар миёнаи давраи одамони ҳокимони шаҳр Қоришқамба дар ҳолате ки саллаи калонаш каловавор ба гарданаш фуromaдагӣ буд, монанди навҳагарон ба ҳар тараф ҳам хӯрда торҳои риши худро бо ангуштонаш канда «вой, хонаам сӯхт, вой чонам ба лаб омад, вой, чонаки азизам аз даст рафт!» гӯён фарёд мекашид; гоҳо бо нохунҳои худ рӯяшро харошида хушвор мекард; гоҳо гиря гулӯгираш гардида, бе он ки чӣ гуфтаниш маълум шавад, монанди саге, ки дар обмӯрии боғ дармонда, ба наси худ аз боғбон зарбаҳои ҷонкоҳ мехӯрда бошад, нӯла мекашид...

Аз гуфтугузори одамони кӯча маълум шуд, ки он шаб боми хучраи Қоришқамбаро, ки дар он саройча будааст, сӯроҳ карда сандуқашро шикаста пулҳои дар вай нишони гузошташро бурдаанд. Назар ба қавли худаш ӯ он шаб дар он ҷо «даҳ ҳазор тангаи нуқраи сараи ҳар даҳтоаш ҳафт мискол вазидоштаи зарби Бухорои шарифро ниҳода будааст, агар он маблағро бо ҳисоби тиллои имперотурӣ, ки дар Петербург зарб шудааст, ҳисоб кунам, як ҳазору панҷсад сӯм мешудааст».

Одамони миршаб дар бом нақши нои се касро ёфтаанд,

ки онҳо аз боми сарои «Кавказ» аз сари зина омада, аз болои боми долони раста ба боми ин саройча гузашта то боми хучраи Қоришкамба расидаанд ва онҳо аз он ҷо бозгашта бо роҳи омадаи худ ба боми сарои «Кавказ» гузашта то ба сари зина расидаанд. Он зина зинас буд, ки аз даруни сарои «Кавказ» ба бом барояндагон бо вай мебароманд ва дари вай ҳамеша қуфл буда, калидаш дар дасти саройбони сарои «Кавказ» меистодааст.

Бо ин далел одамони ҳокимон ва тамошобинон ҳукм мекарданд, ки « аз ин кор саройбони сарои «Кавказ» хабардор аст, ҳатто ӯ бояд сардори он дастас бошад, ки ин дуздиро ба амал овардааст. Қоришкамба ба болои ин далел як далели дигар зам карда мегуфт:

— Дар ин хучра ва дар ҳамин сайдуқ пул гузоштани маро гайр аз саройбони сарои «Кавказ» дигар касе наметавонист ва хусусан дишаб, ки ман он маблағи ба ҷон баробарам, балки аз ҷон азизтарамро оварда дар ин ҷо пинҳон кардам, ин саройбон ҳамроҳи ман буд ва пулро ҳам ӯ бардошта оварда буд.

Қоришкамба бо ин далелҳо дузди худро муайян карда рӯйканону мӯйканон пешни қўпбегӣ ва қозикалон рафта воксаро ба онҳо арз карда, аз онҳо шогирдпеша ва мулозимии махсус гирифта барои ба маҳкама кашидан ба сари саройбони сарои «Кавказ» расид.

Саройбон бе он ки хунашро вайрон карда оташин шавад, ё ин ки саросема гардад, фиристодагони ҳокимонро бо табассуми истехзоомез пешвоз гирифта:

— Ман тайёрам, ки ба пешни ҳокимон рафта гўҳмат будани даъвои ин судхўри хуни мардумхўрро исбот намоям. Аммо аз он ҷо, ки ин сарой бо ҳамаи борҳояш аз тарафи ширкати нақлиёти «Кавказ – Меркурий» ба дасти ман сунурда шудааст, бе иҷозати мудири ширкат ва бе сунурданам саройро ба касе, ки хўчаин нишон медиҳад, ба ҷос рафта наметавонам, гуфт ва онҳоро гирифта пешни мудири ширкат бурда воксаро баён намуд.

Мудири ширкат ба одамони ҳокимони Бухоро хитоб карда гуфт:

Аввал он ки саройбони ман дузд нест, бинобар ин ман

ба ӯ бовар карда ин саройро бо ҳамаи молҳои тичоратӣ, ки дар ин ҷо ҳастанд, ба дасти ӯ суғурдаам ва чандин сол аст, ки ӯ дар ин ҷо хизмат мекунад, чизе гум нашудааст ва ягон ҳас ҳам аз ҷои худ бечӯ нашудааст, дуввум он ки саройбони ман раияи давлати Руссия аст ва дар дасти худ паспорти имперотурӣ дорад, шумо ҳақ надоред, ки вайро ба маҳкамаи ҳокимони Бухоро кашед. Шумо ба неши ҷанобони қўшбегӣ ва қозикалон рафта ба онҳо саломи дўстонаи маро расонда, аз забони ман ин маъниро ҳикоя кунед!

Саройбони сарои «Кавказ» аз мардуми аслии шаҳри Бухоро буда, дар ҳамон шаҳр зоида шуда буд, аммо он рӯз маълум шуд, ки ӯ ҳам монанди баъзе мардуми Бухоро барои дар ин гуна мавридҳо тақяғоҳ ёфтаи раияи давлати Русия шуда будааст. Чунки ҳокимони Бухоро раияи Русияро (ҳарчанд ӯ яке аз раияҳои Бухоро ғайба бошад ҳам) ҳақ надонштаанд, ки ба маҳкама кашанд, даъвои Қоришқамба ба саройбони сарои «Кавказ» худ ба худ маҷбонан (бе ҳеч тавон ва ҷазо) тамом шуд.

Қоришқамба баъд аз ин воқеа дер вақт дар кўчаҳо девонавор мегашт ва ба ҳар кас, ки мерасид, он ҳолисаи ба сари худаш омадаро нақл намуда саройбон, мудири ширкат, қозикалон, қўшбегӣ ва одамони онҳоро дуои бад мекард ва дар охир худро дашном меод, ки чаро ба он саройбон бовар карда ӯро ба худ сирдон, ҳамрозу дамсоз кардааст.

Сабаб ҳамин буд, ки эътимоди Қоришқамба аз саройбони сарои «Кавказ» ҳам, ки назар ба ақидаи ӯ ягона одами муътамад ва худотарс буд, барҳам хўрд ва он вақт, назар ба қавли ӯ, «дар дунё касе намонд, ки аз ҳаққи кас тарсад ва ба шули ӯ ҷанм надўхта бошад...»

* * *

Заҳме, ки саройбони «Кавказ» ба синаи Қоришқамба зада буд, ҳанўз беҳ нашуда ва ба ҳам наёмада замона заҳми ҷонқоҳе ба қигарғоҳи ӯ зад, ки дигар тобу тавон дар пайкаран ва ақлу ҳуш дар сараш намонд. Ин заҳро ба ӯ мирзои сари сандуки (ҳазинадори) бос зад, ки ӯ аз он бой ва аз он

мирзо ҳеч гоҳ ин гумонро надонит. Инчунин ин захм ба ӯ ба воситаи вексел зада шуд, ки назар ба ақидаи ӯ, ин ягона хуччати боамният ва барои пӯст кандани қарздорони беса-вод дар дасташ корди буррои қассобӣ буд.

Мирзо Абдулло ном мирзои сари сандуқи як бои мил-лионерии Бухоро, ки дар ҳар гуна доду гирифт аз хӯчаини худ ваколат дошт, рӯзе аз рӯзҳои гармии бозори хариди пӯсти қароқӯлӣ аз номи хӯчаини худ аз Қоришкамба сад ҳазор тангаи Бухоро (понздаҳ ҳазор сӯми русӣ) қарз пурсид ва ба маблағи мазкур моҳе ду ҳазор танга фоида доданро ваъда намуд ва шарт кард, ки фоидаи думоҳаро ба тани пул зам карда ба ӯ вексели мӯҳлатии ду моҳа диҳад ва бо гузаштани ду моҳ тани пулро бо фоидааш адо намуда, векселро гардонда гирад.

Қоришкамба бо шунидани ин пешниҳод чунон шодӣ кард, ки аз хурсандӣ дар пӯшташ намеғунҷид, сари синааш бо шикамаш дамида баромада аз пештарааш ду баробар калонтар шуд ва барои овардани пул шитобкорона ба тарафи бонк нигоҳ карда давид, ӯ дар роҳ чунон метохт, ки ба ода-мони раста нигоҳ намекард, ба саломи касе ҷавоб намедод, ҳатто ба пону ҷои сари дӯкони одамони раста ҳам, ки пеш-тар ба хӯрдани онҳо шарик шуданро ҳеч фуруғузонит наме-кард, назар намеандоخت, чашми ӯ аз ҳаяҷон чунон сиёҳ раф-та буд, ки ояндаю равандагонро намедид ва дар роҳ рафтани ба онҳо пешниҳоди хӯрда, наҳлӯ ва бозу зада, сабаби дашном додан ва нафрин кардани онҳо мегардид. Аммо, аз он ҷо ки ҳамаи ҳушу ҳавосаш ба як нукта – ба нуктаи ба бонк тезтар расида рафта, зудтар пул гирифта овардан банд буд, он дашном ва нафринҳоро наменшунавид.

Қоришкамба бо шунидани пешниҳоди Мирзо Абдулло ба он ҳама шодӣ кардан ҳақ дошт, зеро он фоидае, ки аз он муомила ба он маблағ дар ду моҳ мегирефт, аз бонк қариб дар як сол ба дасташ мебаромад...

Қоришкамба аз бонк пулро гирифта бо ҳамон суръати аввалиаш ба пеши Мирзо Абдулло баргашта пулро ба рӯи кори ӯ ниҳода:

– Эй, эй, ана ин пу, пу, пулро шу, шу, шумурда ги, ги, ги-

ред, ве, век, векселро ди, ди, дихед! — гуфт забонаш аз хаяҷон гирифта ва лакнат хӯрда.

Мирзо Абдулло нулро шумурда дида:

— Ин кам аст ин наваду шап ҳазор танга аст! — гуфт.

— Чаро кам? Наваду шап ҳазор танга бо фоидаи думоҳааш сад ҳазор танга мешавад. Шумо ба сад ҳазор танга вексели думоҳа медиҳед, «нома тамом — вассалом» — гуфт Қорӣ.

— Не!.. — гуфт Мирзо Абдулло мад кашида, — шумо ин қоратонро ба деҳқонони бесавад кунед! Аммо маро фиреб дода наместавонед!

— Дар кучои ин муомила фиреб хаст? — Қорӣ худро ба подонӣ ва соддагӣ зада нурсид.

— Охир, ман ба шумо ба сад ҳазор тангаатон моҳе ду ҳазор тангагӣ фоида доданро таклиф кардам, ки дар ду моҳ чор ҳазор танга мешавад, — гӯён Мирзо Абдулло аз сандук вексели яксаду чор ҳазорсӯмии думоҳаро бароварда ба Қоришкамба нишон дода давом кард: — Мувофиқи ваъдаам ана ҳамин векселро тайёр карда мондам. Аммо шумо мехоҳед, ки аз ман ба наваду шап ҳазор танга ҳар моҳ ду ҳазор танга фоида гиред. Ин бозиатон ба ман намегузарад. Агар ба ҳамин муомила толиб бошед, боз чор ҳазор танга биёред ва вексели яксаду чаҳорҳазориро гиред, агар толиб набошед, ин пулатонро бардошта баред ва маро беҳуда аз қорам намононед.

Қоришкамба бо шунидани ин ҷавоб бо суръати аз аввала ҳам баландтар ба тарафи бонк давид ва чор ҳазор тангаи дигар гирифта ба пеши Мирзо омада:

— Ана, ин маблағро ҳам гиред, вексели тайёр кардаатонро ба ман диҳед, — гуфт.

— Ин чӣ нул, қадом вексел? Ман намефаҳмам, — гуфт Мирзо тааҷубқунон.

— Ҳазл накумед! — гуфт Қоришкамба, — Ҳозир вақти масҳарабозӣ нест. Зудтар нулро гирифта векселро диҳед, аз давидан чонам баромад, як чой ҳам фармосед, ки як пиёла нушида нафасамро рост гирам.

— Ҳозир қорам бисёр аст, ба чойфармой ва чойнушӣ фур-

сат надорам. Дар ягон вақти камкориам бисед, ман шуморо бо қайдҷой зиёфат хоҳам кард. Ҳозир аз неши ман равед, ки ҳисобхоро гум пакунам.

– Охир, векселро диҳед, ки ман биравам! – гуфт Қорӣ бо чилдият.

– Чӣ гуна вексел? Ин пулатонро бардошта баред, ки ба ман даркор нест. Ман на пул қарз мегирам ва на вексел медиҳам.

– Хуб, қарз, ки намегирифта бошед, наваду шап ҳазор тапшаи дафъаи аввал додаамро диҳед, ки ман биравам.

– Шӯҳӣ пакунад, Қориамак! Вақт надорам, равед, ки ман қорамро кунам.

– Шумо шӯҳӣ карда истодаед! Лекин шӯҳӣ ҳам бошад, дилам қариб ба кафидан расид. Ё зудтар пулавро диҳед ё векселро!

– Девонагӣ бас аст, Қорӣ! Зуд барсед, ки қори зарурам бисёр аст! – гӯён Мирзо аз чояш бархост ва Қориро ба тарафи дар тела дода, – чои девонагон хонаи эшонӣ Хоҷаубонӣ аст, на тичоратхона! – гуфт.

Қорӣ «вой, хонаам сӯхт» гӯён фарёд мекашид ва монанди бачас, ки бозичаашро аз дасташ ба зӯрӣ гирифта бошад, хунгосзанон гирия кардан гирифт.

Мирзо ходимони худро ҷег зада ба онҳо фармуд, ки он «демона»-ро аз он ҷо бароранд. Хизматгорон ўро аз неши Мирзо бароварданд шуданд, аммо ў рафта намехост. Капила карданд, ў худро ба замин партофта:

– Ҷони ман ин ҷо монд, ман чӣ гуна меравам, магар танаи бечон роҳ рафта метавонад? – гӯён фарёд мекашид.

Хизматорҳо ҳам яқин карданд, ки ў девица шудааст ва аз дасту пойи ў гирифта мурдавор капила карда, на танҳо аз неши мирзо, ҳатто аз сари сарой ҳам берунаш карданд ва ба саройбон фармуданд, ки диғар ўро дар он ҷо роҳ надиҳад.

Қоришқамба монанди саге, ки аз дари соҳибаш берун карда бошанд, фарёдқунон баргашта ба сарой даромадан

* Дар Бухоро эшонони Хоҷаубонӣ буданд, ки девонагонро ба умеди ши-
фо ёфта ба хонаи онҳо бурда мебастанд.

мехост, аммо саройбони шертавон ўро гурбасон бардоншта ба тарафи кўча ҳаво меод.

Чун Қоришкамба аз даромадан ба сарой маҳрум монд, саллаширо аз сараш кушода ба гарданаш андохта:

— Ин чӣ бедодист? Мусулмонӣ тамом бархам хўрдааст, вой дод, эй!.. — гуён ба тарафи арки амир давид. Акнун ўро ҳар касе, ки ба ин ҳол дар роҳ меид, дар девона шудани ў шубҳа намескард...

Он вақт амир ба Русия рафта буд, дар дарвозаи арк⁷⁴ козикалон ва кўнбегӣ бо ҳам нишаста шаҳру мамлакатро идора мескардаид.

Қоришкамба рост ба пеши онҳо рафта худро ба замин партофт, фарёдкшон воқсари ҳикоят карда аз онҳо талаб кард, ки ҳаққи онро аз он Мирзо Абдуллои молимардумхўр ситонда диҳанд ва илова кард ки:

— Ман фарзанд надорам ва меросхўри дигар ҳам надорам, танҳо ду зан дорам, ки агар онҳо то мурдани ман зида бошанд, аз ман чоряки моламо мерос мегиранд, бақияи молам баъд аз сарам аз они подшоҳист. Ҳатто, агар шумоҳо лозим донестон, занҳоямо ҳам талоқ медахам, ки дар он сурат баъд аз мурданиам ҳамаи молам подшоҳӣ мешавад. Бинобар ин шумо ҳокимони шаръи шариф ва ноибони чаноби олий нули маро нули чаноби олий дониста аз он худобешабар рўёнда диҳестон ва дуои маро гирестон!

Аммо ҳокимҳо ба ин суханони Қоришкамба танҳо мешавадиданд. Азбаски обрӯи хўчаини он мирзо ба пеши ҳукумати амир аз обрӯи Қоришкамба зиёдтар буд, илтимоси ўро рад карданд ва ҳамин қадар гуфтаид, ки:

— Даъвои шумо даъвои муқаррарӣ нест, ки мо пурсем. Шумоҳо корвонбонӣ⁷⁵ доред, калону хурд доред ва ҳамаи муомилаи байни худро дар ҳузури онҳо бо вексел мекунед. Мо чаро бе гувоҳии корвонбонӣ ва калонтарини савдогарон ва бе нишон додани вексел ба як одами баобрӯй дарди сар диҳем.

Қоришкамба боз фарёд кашида девонагӣ мескард, аммо ўро ясовулон⁷⁶ зада-зада аз арк фуруварда пеш кардаид.

Қоришкамба тамоман девонаи шаққа шуда аз арк бар-

гашт ва ба ҳар кас, ки вомехӯрд, хоҳ шинос бошад, хоҳ но-
шинос, ўро нигоҳ дошта воқеаро нақл мекард ва аз ӯ
маслиҳат менурсид:

Шунавандагон ўро «тасаллӣ» меоданд, ки:

– Хайр, Қориамак, зарар надорад, дар асл пули шумо
мурдор буд. Чунонки «оби ганда ба хандак» гуфтаанд,
чоянро ёфта рафтааст...

Бо шунидани ин гуна «тасаллӣ» алами ӯ дучандон мешуд
ва «ба болои сӯхта намақоб» рехтагӣ бариш фарёд мекашид
ва шунавандагонро дашном дода барои ёфтани шунаванда-
гони дигар ба роҳаш давом мекард. Мардум механдиданд.

Дар ҳамон вақтҳо Қоришқамба як рӯз дар роҳ ба маи
вохӯрда ва сари роҳи маро гирифта ҳикояи худро гуфт ва аз
маи маслиҳат ҳуст. Маи, ҳарчанд тамоми ҳикояти ўро пеш-
тар шунида бошам ҳам, худро чунон вонамудам, ки гӯё ак-
нун шунида истода бошам. Афсӯс хӯрдам ва дар боби
маслиҳат гуфтам, ки:

Дар ин «кори бузург» ва «мусибати саҳт» мо хурдон чӣ
машварат дода метавонем, шумо рафта аз ҳокимон, аз кало-
нони шаҳр маслиҳат пурсед.

Ой, бар падари калонон лаънат, хошаи калонон сӯзал,
бачаи калонон мурад, ки арзи маро ҳеч нашуниданд, – гӯён
дашном ва дуои бади калононро сар кард.

Аз ин ҳолати Қоришқамба беихтиёр ба хошири маи
ҳикояти бибӣ Даҳбонӣ омад, ки дар ин ҷо менависам:

Дар Бухоро дар гузари Говқунон, дар пешни масҷиди
Хоча, дар лаби рӯд, ки он тарафи он роҳи калон буд, галоён
ва сарсарӣён менишастанд.

Дар катори онҳо чанд гоҳ дар он ҷо бибӣ Даҳбонӣ ном
як занакӣ девоиа пайдо шуд.

Бачагон, чунонки одати онҳост, ҳамеша ба девоиагон ме-
часанд, ба бибӣ Даҳбонӣ ҳам бисёр мечаккиданд: ба сару
рӯяш хок менишиданд, кафшу фаранҷиашро гирифта ме-
гурехтанд, сарандозашро аз сараш бардошта ба оби рӯд ме-
нартофтанд ва монанди инҳо шӯҳихои шӯрапуштона мекар-
данд.

Бибӣ Даҳбонӣ ҳам ба муқобили ин гуна ҳуҷуми бачагон

ором наменишаст, онхоро бо санг зада пеш мекард, дуои бад менамуд ва дашном метод.

Як рӯз ман дар сари пули Пушаймон, дар пешни масҷиди Хоҷа дар офтобрӯя нишаста будам, ки боз бачагон ба сари бибӣ Дахбонӣ гуи шуданд ва ўро азоб додан гирифтанд.

Ў сарлучу пойлуч дар миёнаи гурӯҳи бачагони сарсарӣ монда буд. Доманапро пури сангу кулӯх карда якҷанд бачаро ба як тараф пеш мекард, лекин ҷанд бачаи дигар аз пуштани расида омада аз либосаш кашида ўро пуштнокӣ меғалтониданд. Ў аз ҷояш бархоста ин бачагонро пеш мекард, боз аз пуштани бачагони дигар мерасиданду ўро меғалтонданд...

Оқибат бибӣ Дахбонии бечора монда шуд ва доманапро пури санг карда ба девори масҷид така карда нишаст, бачагонро дуои бад мекард ва наздик омадагонанро бо сангу кулӯх мезад.

Дар ҳамин вақт якҷанд бойҳои калони Ёухоро бо ҷанд нафар муллоҳои калон гузарони роҳ шуда аз тарафи гузари Поччокулҳочӣ -- аз тарафи ғарб намудор шуданд. Бояд онҳо аз ягон тӯй омада истода бошанд, ки либосҳои бисёр олишон дар танашон буд. Ҳар кадомашон аз таҳ ҷомаҳои сагини гулкалон, аз рӯй ҷомаҳои шохии қаршиғӣ ва ҳисории зеҳкалон ва остаршохӣ пӯшида буданд, бар сарашон саллаҳои мисқоӣ⁷⁷ ва кулоҳҳои заррин, кимхобу кундаи⁷⁸, дар пояшон кафшу масҳҳои локӣ буд.

Онҳо бояд барои ба мардум нишон додани ҳама ҷои либосҳои ҷуршаъну шавкаташон бошад, ки бари ҷомашонро қадре ҷаппа карда роҳ мерафтанд. Оянда ва равадагон шохӣ будани остари ҷомашонро ҳам меиданд.

Онҳо бо дандонхилолҳои тилло ва нуқра дандоншонро кофта-кофта бо камоли виқору тамкин оҳиста-оҳиста бо ҳам сӯхбаткунон қадам менартофтанд.

Бибӣ Дахбонӣ, ки хучуми бачагон ба ҷонаш расонида буд, аз дасти онҳо ба калонон ба арзу ниёз даромад ва бо зорӣ илтиҷо кард:

– Аз сарҳотон гардам, калонҳо, балои бачаҳотонро гирам, калонҳо, тӯйҳои фарзандҳотонро бинестон, калонҳо, ин

чомаву салпахотон ба худхотон насиб кунад, калонхо, пулу молхотон ба рӯзи некагон сарф шавад, калонхо! Маро аз дасти ин бачагони шум халос кунетон, калонхо!..

Ба сухани як девона, хусусан, ки ӯ зан бошад, гӯш додан, ҳатто ба тарафи вай нигоҳ кардан ба шаъну шавкат ва савлату ҳашамати калонон, албатта, рост намасомад. Бинобар ин онҳо фарёду фиғони ӯро пошунанда ангишта, бо ҳамон викору тамкини аввалиашон ба роҳашон давом карданд.

Бибӣ Даҳбонӣ дид, ки аз калонон ҳеч мурод ҳосил нашуд, ҳатто онҳо ба тарафи ӯ нигоҳе ҳам накарданд, ба ҷои бачагон калононро монда ба дашном додан ва дуои бад кардан даромад:

— Ба фаровези чомаҳотон фалон кунам, калонхо! Илоҳӣ ин чомаҳотонро мурдашӯй барад, калонхо! Илоҳӣ пулу молхотон насиби дуздону роҳзанон шавад, калонхо!..

Калонон, ки ба он ҳама дуо ва илтимоси бибӣ Даҳбонӣ гӯшашонро ба карӣ зада буданд, наметавонистанд, ки ба ин ҳама дашному дуоҳои бадаш ҳам худхоншонро ба подонӣ зананд ва ҳамин тарз нишон диҳанд, ки гӯё онҳоро напунданд. Зеро агар онҳо худашонро пошунанда нишон диҳанд ҳам, дигарон мешунданд, ки як занакӣ девона калонони шаҳро чигуна масҳара карда истодааст.

Лекин бо ҳамаи ин калонон дар ҳаққи як занакӣ девона ҷӣ кор карда метавонистанд. Қоре, ки аз дасташон омад, танҳо ҳамин шуд, ки азамат ва викорро ба як сӯ гузошта, бо он чомаҳои фохир, монанди бачагон, ки онҳоро девонагон пеш карда бошанд, ба гурехтан даромаданд ва шитобкорона медаванд, ки ҳар ҷӣ зудтар аз назарҳо ҷинҳон гарданд, то ки камтар қасон донад, ки бибӣ Даҳбонӣ онҳоро бо сару либоси пуршаъну шавкаташон аз ҳасрӯбадон гирифта ба лойдон зада истодааст.

Аммо ҷандин рӯзҳо вирди забони бибӣ Даҳбонӣ дашному нафрини калонон буд, бачагон ӯро озору азият диҳанд ҳам, ӯ калононро ҳақорат мекард ва то вақте ки бибӣ Даҳбонӣ зинда буд, калонон аз он кӯча намегузаштанд.

Аҳволи Қоришқамба ҳам, ки барои рӯсидани нули ба дасти Мирзо Абдулло рафтааш аз калонони шаҳр ёрмандӣ

надида буд, ба аҳволи бибӣ Дахбошӣ монандии қавӣ дошт, ӯ ҳам монанди он занакӣ девоиа шабу рӯз онҳоро дашном меод ва дуои бад мекард.

Баъд аз ин ҳодиса на танҳо ба аҳволи рӯхияи Қоришкамба дигаргунӣ рӯй дода аз эътидол баромад, балки вазъияти ҷисмониаш ҳам дигар шудан гирифт: ӯ рӯз го рӯз аз гӯшт мефуромад, лоғар мешуд, пусти баданаш ба халтаи холӣ монандӣ пайдо мекард.

XVII

Қоришкамба баъд аз ду-се моҳи воқсаи Мирзо Абдулло кам-кам ҳолати девоиагиро аз сар гузаронида мизочаш ба эътидол наздик шудан гирифт. Акнун ӯ дар кӯчаҳо ба ҳар кас, ки вомехӯрд, баъд аз ҳикояи дарду аламҳои худ, дашном додани Мирзо Абдулло ва дуои бад кардани калонон меғуфт:

— Ҳар чӣ буд, гузашт, чист, ки нагузарал? «Бар сари фарзанди одам ҳар чӣ ояд, бигзарал».

Аммо ӯ ҳолати девоиагиро гузаронида бошад ҳам, гӯшту равғани баданаш ба ҳолати аввалиаш наёмада буд, пусти баданаш монанди ишкамбаи аз мурдорихо холӣ кардашуда чинҳои дағали баҳамнечила пайдо карда буд, рангаш ҳам монанди ишкамбаи ҳайвоноти қуштануда сафедчатоби мори ба хокистарӣ мешамуд...

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ сар шуд, дар қатори савдогарон, ҳаннотон ва судхӯрони дигар қори Қоришкамба ҳам боло гирифтаи гирифт: савдогарон ва ҳаннотон имрӯз як чизро харанд, фардо он чизро ба дучанди тани хариданон мефурӯхтанд. Дар ин шароит ба фоидани сармоияи худ қаноат накарда ба дари судхӯрон медавиданд ва ба ҳар гуна фоизи барзиёд бошад ҳам, пул қарз мегирифтад ва чизҳои зарурии кам ёфташавандаро харида анбор мекарданд. Дар ин гуна мавридҳо судхӯри серпуле, ки кисаи ҳаннотонро пур карда тавонад, Қоришкамба буд. Табиист, ки аз ин гуна муомилаҳо кисаи худӣ Қоришкамба ҳам ба хубӣ пур мешуд ва аз он сергӯшту равғани ҳаннотон шиками худро ҳам то ба дараҷаи ба кафидан расидан пур мекард.

Дар соли дуввуми чанг нусти бадани Қоришкамба таранг, гӯшти зери занакаш овезон ва шикамаш ҳам аз пештарааш калонтар шуд; маблағҳояш ҳам аз ду миллион зиёдтар шуда, монанди мағасони гӯштхӯр, бачагони бешумор (фоидаи аз ҳад зиёд) мезоиданд.

Қоришкамба бо вучуди он ҳама фоидаҳо кори Мирзо Абдуллоро фаромӯш намекард ва дар сари ҳар оше, ки рӯзе чанд бор ба вай рост меомад, ўро дашном меод ва дуои бад менамуд.

Дар соли саввуми чанг – соли 1916 меҳнаткашон ва ғақирон чунон хонавайрон шуданд, ки барои «кути лоямут» эшон нони хушк намеёфтанд. Ба муқобили ин ҳол ҳаннотон чунон серпул ва сермол гардиданд, ки барои гузоштани молу пулашон ҷой ва барои харидан чиз кам меёфтанд.

Савдогарони Москварав бошанд, бо тилло ва бриллант бозӣ мекарданд. Дар ин вазъият савдогарон ва ҳаннотон ба судхӯрон мӯхтоҷ намешуданд. Бинобар ин дар соли саввуми чанги ҷаҳон ба кори Қоришкамба сустӣ омад. Ў маҷбур шуд, ки ҳамаи пулҳояшро ба бонк монад ва ба ғоизи ками он қаноат кунад.

Дуруст аст, ки аз он маблағи калон, ки аз ду миллион сӯм зиёд буд, ба ҳисоби бонк ҳам хеле фоида мерӯид. Лекин ин хумори ҳирси ўро шикаста ва даҳони ба тарафи фоидаи калон кушодашудаашро баста наметавонист. Ҳар қадар ки пулаш бисёр гардад, ҳамон қадар ҳам ба фоидахӯрӣ ҳирсаи зиёда мегардид.

Ў меҳост, ки аз он маблағи калон монанди пештара соли бисту панҷ-сӣ ғоиз фоида гирад. Аммо ин муяссараш намешуд, ба қавли ў: «он рӯзҳоро об бурда буд», «он сабӯ шикаста ва он паймона рехта буд».

Бар болои ин, дар соли 1916 хӯрданиҳои ў ҳам аз пештара камтар гардида буд. Зеро бойҳо, ки дигар аз вай қарз намегирифтанд, ўро ба сари табақи худ роҳ ҳам намедоданд.

* Кути лоямут – хӯрдании каме, ки одамро аз гуруснагӣ кашада мурдан нигоҳ меорад.

Бонкхое, ки ӯ дар он чо ҳисоби чорӣ дошт, танҳо ҳар рӯз соати даҳ ба ӯ қандҷой меоданд. Бинобар ин ӯ маҷбур буд, ки ба опи муқаррарии ҳуҷраишинонаш, ба ошҳои тӯйӣ ва худӣ, ки гоҳо рост меоманд ва ба чалпақҳои сари мазор қаноат кунад.

Ба ин сабабҳо аз соли 1916 сар карда Қоришқамба дубора аз ӯшт фуromaдан гирифт, рағбат захир шуд ва шикаман хурдтар гардид.

Дар он вақтҳо рӯзе ӯро дар чое дидам ва сабаби лоғар шуданиро пурсидам. Ӯ гуфт:

— Ман пештар дар ҳар шабонарӯз чандин бор қазиро налав, мағтуо чалав, тушбераю мургбирён, барракабобу боимҷон меҳӯрдам, акнун аз он хонадонҳое, ки ман пештар ин чизҳоро аз он чоҳо меҳӯрдам, ҳарчанд бойтар шуда бошанд ҳам, барақа паридааст. Дерест, ки ман аз он чойҳо лабтар накардам, «гову ӯсфанд ҳам бо хӯрдан фарбеҳ мешавад» гуфтаанд. Ман, ки чизи хӯрдани дуруст намасам, чӣ гуна лоғар нашавам?

Ӯ қадре хомӯш истода бо оҳанги миннатдорӣ илова кард:

— Худо хайрашро диҳад, хайрият, ки бонк будааст. Ҳамин ки ба вақти чояш расида меравам, ба пешни ман қанддонро пури қанд карда бо истакони нурҷой оварда меоманд. То нур шудани истакон қанд меандозам, ба ҳалде ки чояш рехта меравад, баъд аз об шудани қанд ба болояш чои гарм рехта нӯши чош мекунам. Агар рӯзе се истакон ҳам нӯшам, ба мудирӣ бонк малол намеояд, балки вақтан хуш мешавад.

— Акнун пули худатон ҳам аз ҳад афзун шудааст, — гуфтаман, — худатон пир ҳам шудааст, чӣ мешавад, ки ҳар шаб аз пули худатон яке аз таомҳои дилхоҳатонро назонда хӯред ва нафси ба нурхӯрӣ одатқардаатонро ором диҳед?

Ӯ дар ҷавоби ин сухани ман байтеро, ки яке аз шоирони он замон дар ҳаққи судхӯрон гуфта буд, хонд:

*Судхӯр аз пули худ нон шиканад гар, ба масал,
Шиса сандон шиканад, атола дандон шиканад.*

Дар охирҳои соли 1916 воқеас рӯй дод, ки он Қоришкамбаро тамоман аз қор бароварда саросема қард, ин шӯҳихои «бемавриди ширинқорони Бухоро буд.

Ин ширинқорон агар мепуниданд, ки Қоришкамба, масалан, пулҳояшро дар «Соединённый банк»⁹ мондааст, яке аз онҳо бо вазъияти дилсӯзӣ пешӣ Қоришкамба меомаду гӯшаки қарда ба ӯ мегуфт:

– Оё, пунидед, Қоришмак? Қори «Соединённый банк» бад шудааст, як маблағи қалонаш дар дасти аскарони душман афтадааст. «Имрӯз – фардо мешиканад» мегуянд. Ҷар чӣ бошад, эҳтиёт кунед!

Қоришкамба бо пунидани ин хабар дартоз ба бонки мазкур мерафту аз он ҷо пули худро дарҳол, масалан, ба «Русско-Китайский (Азиатский) банк» мегузаронид.

Албатта, ин воқеаи ба бонки дигар гузаронида шудани пули Қоришкамба аз ширинқорон пинҳон намононд. Боз яке аз онҳо пешӣ ӯ меомад, чизеро, ки рафиқан дируз дар ҳаққи «Соединённый банк» гуфта буд, вай имрӯз дар ҳаққи ин бонк мегуфт. Боз Қоришкамбаи сарсаҳт маҷбур мешуд, ки пули худро ба бонки дигар, ё боз ба ҳамон «Соединённый банк» гузаронад.

Ҷарчанд дӯстонаш ба ӯ маслиҳат меоданд, ки пули худро ба бонки подшоҳӣ гузаронад ва бонки подшоҳӣ то вақте ки давлати имперотурӣ барқарор аст, пойдор хоҳад буд, ӯ қабул намекард, зеро бонки подшоҳӣ аз бонқҳои дигар камтар фоида меод...

Оқибат бонқҳо ба ҷон омада пули ӯро қабул намекардагӣ шуданд. Ӯ маҷбур шуд, ки ҳамаи пулҳояшро ба бонки подшоҳӣ гузаронад.

Дере нагузашт, ки дар ҳаққи бонки подшоҳӣ ҳам хабарҳои шикастро баровардан гирифтанд. Ҷар гоҳ ки дар газетаҳо хабари шикасти аскарӣ подшоҳӣ навишта мешуд, ширинқорон ва хангоматалабон ҳар хабарро дучанд қалонгар қарда ба Қоришкамба мегуфтанд ва ба ӯ маслиҳат меоданд, ки аз бонк дар эҳтиёт бошад, аҷаб нест, ки он шикаста монад ва пулҳояш, ки «бо ҳазорон хуни ҷигар гундоштааст» сӯзанд.

Аммо ӯ чӣ гуна эҳтиёт карда метавонист? Агар бонк шиканад ҳам, чорааш чӣ буд? Пулро аз бими дуздон дар хона ва сарой монда нашавад, пас чора чист?..

Қоришкамба кам-кам пай бурд, ки ширинкорон қадре муболиға карда хабарҳоро аз будан зиёдтар намуда ба ӯ мерасонанд. Бо вучуди ин, ки пештар ба ҷое, ки газета хонда истода бошанд, ҳеҷ наздик наменшуд, аз газетаҳои хабарҳои ҷангро мефурсидагӣ шуд. Лекин хабарҳои забони гуфтаи онҳоро бовар намекард. Бинобар ин онҳоро газета мехонанд ва ҳудуд бевосита шунида муҳокима мекард.

Кам-кам дар газетаҳо хабарҳои шикаст чунон бисёр шуданд, ки бе шӯҳии ширинкорҳо ҳам аз онҳо дар воҳима афтодан гирифт. Ин ҳолро рафта ба мудир бонки подшоҳӣ гуфта аз вай маслиҳат пурсид:

– Агар Худо нахоста давлати имперотурӣ тамои шиканад, мову шумо чӣ кор мекунем? – гуфт.

Мудир ӯро тасалли дода:

– Давлати имперотурӣ аз санг ҳам саҳттар ва аз кӯҳ ҳам устувортар аст, чунки ин давлатро вазирони ҳазрати олий, ки донишмандтарин одамони дунё мебошанд, идора мекунанд. Бинобар ин, иншооллоҳ, ба давлати олий ҳеҷ офат нест. Газетаҳои туркию тоторӣ ба ҳазрати имперотур душман мебошанд ва ҳар гуна хабарҳои дурӯғро сохтаю бофта паҳн мекунанд. Хабарҳои ростро аз газетаҳои русӣ ёфтаи мумкин аст, – гуфт ва қадре хомӯш монда, илова намуд:

– Ба ҳар қадоме газетаҳои русӣ ҳам бовар қардан дуруст нест, дар байни онҳо ҳам душманони зоти муқаддаси имперотур кам нестанд, бинобар ин шумо хабарҳои кӯчагиро ва хабарҳои ҳар гуна газетаҳоро бовар накумед! Ва ҳар рӯз ба пеши ман оед! Ман ба шумо аз газетаҳои муътабари русӣ хабарҳои ростро хонда тарҷима карда медиҳам.

Баъд аз ин мусоҳиба Қоришкамба ҳар рӯз пештар аз ҷои ҷаштгоҳии бонк ба пеши мудире он мерафт. Мудир барои ӯ қадоме газетаи русӣ, ки рост ояд, ба овози баланд мехонд ва ба ҷои тарҷимаи хабарҳои он газета чизҳоро, ки худ сохтааст, ба ӯ мегуфт, ки ба гӯши вай бисёр мефориданд. Бо шунидани он «xabарҳо» Қоришкамба:

— Худо хоҳад, ба давлати имперотури муаззам, ки пушту паноҳи ин бонк ва ба воситаи ин пушту паноҳи ман ҳам мебошанд, ҳеҷ офат нест! Чашми душманонашон кӯр ва забони касоне, ки хабарҳои дурӯғ паҳн мекунанд, бурида бод! — гӯён аз пушти мудир мебаромад ва ба ҷойхонаи бонк рафта истаконро пури қанд карда ба боляш ҷои ҷӯшон рехта, осудадиллона нӯшида, ба кӯча мебаромад ва ба сари дӯконҳои газетаҳои нишаста ба муқобили хабарҳое, ки онҳо аз газетаҳо накл мекарданд, «xabарҳои» аз мудирӣ бонк шунидаашро яке бар даҳ муболиға карда гуфта, хабарҳои онҳоро рад мекард. Аммо газетаҳои барои тарсонидани ӯ мегуфтанд:

— Аҷаб нест, ки инқилоб шуда мамлакат зеру забар шавад, дар он вақт ба фармони подшоҳ ва вазирони ӯ касе гӯш нахоҳад дод ва бенавоён сар бардошта хонаи бойҳоро тороч хоҳанд кард. Дар он вақт вой ба ҳоли шумо!

Қоришқамба аз калимаи «инқилоб», ки дар натиҷаи он хонаи бойҳо тороч мешудааст, дар дили худ саҳт тарсад ҳам, бо оҳанги худтасаллидихӣ ба газетаҳои чавоб меод:

— Инқилоб шавад, шудан гирад, ба ман ҷӣ дахл дорад? Ман, ки дар хонаам чизе надорам, аз тороч шудани вай ҷӣ метарсам...

* * *

Дар соли 1917 инқилоби феврал⁸⁰ ба вучуд омад, подшоҳи Русия аз тахт фуруварда шуд. Он чизе, ки Қоришқамба дар дили худ аз вай метарсид, ба сараш омад. Ӯ донист, ки дуоҳои ӯ дар ҳаққи «имперотури муаззам» беасар рафтаанд. Аз тахт фуруварда шудани подшоҳро акнун мудирӣ бонки подшоҳӣ ҳам инкор намекард, лекин ӯ аз тасалли додани Қоришқамба ханӯз ҳам бознамеистод.

— Имперотури муаззам аз тахт фуруварда шуда бошанд ҳам, зарар надорад, — мегуфт ӯ, — дар сари ҳукумат касоне нишастаанд, ки ҳамаашон одамони бонкҳои мо, савдогарон ва заминдорони калон мебошанд. Онҳо роҳ намедиханд, ки бонки мо шиканад ва пули шумо барин хайрҳои давлатмандон сӯзад. Ҳатто аҷаб нест, ки ба ҷои ҳазрати имперотур амакшон Великий кинозро⁸¹ подшоҳ бардоранд...

Аммо Қоришкамба акнун бо ин гуна суханҳо тасаллиёб намешуд, зеро ӯ шунида истода буд, ки ин корхоро инқилоб, ки аз вай табиатан метарсид, карда истодааст: ӯ шунида буд, ки дар Русия мужикони дехот сар бардошта хавлӣ, замин, молу асбоби деҳқонии заминдорони калонро пахш карда гирифта истодаанд. Аҷаб набуд, ки ин ҳол дар шаҳрҳо ҳам роҳ ёбад ва пойбараҳнағони Петроград ва Москва бариш шаҳрҳои марказӣ ба ӯ хеста бонки подшоҳиро пахш карда гирад, дар он вақт, албатта, бонки подшоҳӣ, ки дар Бухоро хаст, низ мешикаст ва дар натиҷа пули ӯ ҳам ки аз ҷонаш азизтар аст, месӯхт. Ӯ бо ин андешаҳои пурдаҳшат ба фарёд омада полакашон мегуфт: «Омад ба сарам ҳар он чи метарсидам!»

Қоришкамба ҳарчанд фикр мекард, аз ин «қазои осмонӣ» роҳи ҳалосӣ намасёфт ва ғайр аз хун хӯрдан, алам кашидан, аз гӯшт фурумадан ва ишкамбаи худро торафт хурд кардан чораи дигаре надошт.

Ӯ чӣ кор ҳам карда метавонист? Ӯ аз тарси дуздон пулро бурда дар хонаи худ ё дар ягон сарой монда натавонад, бойҳо ба қарз нагиранд, агар ба ҳукумати амир супорад, ӯ рӯйрост пулҳои ӯро мехӯрад, пас ба ғайр аз он ки «то омадани табар кунда меосояд» гӯён пулҳояшро ба бонки подшоҳӣ мондан гирад, чораи дигаре надошт...

Қоришкамба дар он рӯзҳо ба кӯча камтар мебаромал ва дар вақти ба кӯча баромадан ҳам, бо тангкӯчаҳо ва паскӯчаҳо роҳ мерафт, то ки ба ягон одами «шумхабар» вохӯрда хабари бадеро шунида дилаш сиёҳ наппавад. Ӯ дар он рӯзҳо танҳо ба бонк рафта чой менӯшид, ба пешни ҳучранишинонаш рафта ош мехӯрд ва ба ҷанозаҳо рафта ертиш мегирифт, аммо ба раставу бозор намебаромал...

XVIII

Қоришкамба дар тирамоҳи соли 1917 шунид, ки «болшевик» ном «касе» ба сари ҳукумат омадааст. Ӯ ин номро аз он пеш нашунида буд. Дуруст аст, ки ӯ аз мудирӣ бонки подшоҳӣ эҳтимоли подшоҳ шудани... кинозро шунида буд, аммо ин ном ба он наме, ки ҳоло аз ёдаш баромадааст,

монандӣ надошт. Лекин ачаб набуд, ки ин ном номи дигари ҳамон... киноз бошад, ки мудири бонк хабар дода буд. Дар ҳар ҳол таҳқиқ кардани ин хабар ва муайян намудани кӣ будани «болшевик» лозим буд.

Қоришкамба барои ҳал кардани ин масъала рост ба бонк рафт, то ки мудирро, ки «ягона одами ростгӯй» аст, дида ҳақиқати ҳолро фаҳмад.

Аммо Қоришкамба вақте ба бинои бонк расид, ки ходимони он ҷо сандуқ ва халтаҳои нақдинашонро гирифта ба Когон рафта буданд. Ӯ аз ходимони бонк тапхо тарчумонро дид, ки аз ҳама охиртар аз бинои бонк баромада ба хонаи худ мерафт.

Тарчумон аз ҷумлаи ширинкорони Бухоро буд, ки чандин бор бо хабарҳои беасоси худ Қоришкамбаро тарсонда буд. Ӯ аввал хост, ки аз он «шумхабар» чизеро напурсад, то ки бо ҷавобҳои бардурӯғи ӯ дилаш сиёҳ нашавад. Аммо боз фикр кард, ки «то бад нагӯӣ, нек намеояд» гуфтаанд, ҳар чӣ бодо, бод, аз ӯ менурсам, пас аз бадгӯихое, ки ӯ, албатта, дар ҷавоби пурсиши ман хоҳад кард, шояд рӯзи неке неш ояд.

Қоришкамба бо ҳамин мулоҳиза аз тарчумон пурсид:

– «Ба сари ҳукумати Русия болшевик омадааст» мегӯянд, ин хабар рост аст ё дурӯғ?

– Рост аст! – тарчумон ҷавоб дод.

Қоришкамба ба ин ҷавоби эҷобии тарчумон як дараҷа хурсанд шуда, боз пурсид:

– Магар «болшевик» ҳамон «вел», ё «век», ё «велка княз» нест, ки мудиратон ба сари ҳукумати Русия омадани ӯро тахмин мекард?

– Шумо магар «Великий киноз» гуфтаи мехоҳед, ки мудир ба мо ҳам борҳо дар бораи ӯ фоли нек зада буд? – тарчумон эзоҳ пурсид.

– Бале, бале худашон «Великий киноз, Великий киноз», номи муборакшонро боз фаромӯш накунам «Великий киноз»... – Қоришкамба ин номро чандин бор такрор кард.

– Не... гуфт тарчумон мад кашида ва давом намуд, – «болшевик» дигар асту «Великий киноз» дигар! Болшевик линги кинозҳоро аз осмон меорад!

Қоришқамба бо шунидани ин ҷавоб аз тарс як қад шарида пурсид:

– Хуб, шӯхиро як тараф монед, ба ростӣ гӯед, ки болшевик аз инқилоб, ки чадин моҳ боз сар бардошта ҳамаро безобита кард ва Николай барин як подшоҳи позаниро аз тахт фурувард, бехтар аст ё не? Ва ӯ ба ҳоли мо барин касоне, ки нахӯрда, напӯшида, рост гуфта, дурӯғ гуфта нанҷ-шаш танга гундоштаем, раҳм карда ба ҳоламон мегузорад ё не?

Тарҷумон баъд аз қадре фикр карда истодан ба ҷавоб додан даромада гуфт:

– Он инқилобе, ки то ҳол шунидед ва аз вай монанди харе, ки аз шер тарсад, дар биму ҳарос афтодед, кори аввалини болшевикон буд. Болшевикон роҳ намедиханд, ки шумо барин судхӯрон миллионҳо сӯм пулашонро, ки аз хӯрдани хуни мардум чамъ кардаанд, дар бонк гузошта, аз ғоидаи он маблағ ҳар сол садҳо ҳазор сӯм даромад карда шикамашонро хорида нишинанду оммаи мардум аз гуруснагӣ бимиранд. Бинобар ин ман гумон надорам, ки онҳо ба шумо раҳм кунанд.

Ин ҷавобро шунида ранги Қоришқамба шарид, аъзои баданаш ба ларза афтод, худдорӣ кардан патавониста ба девор така карду бо тарзи худтасаллидиҳӣ гуфт:

– Хуб, бонки шумо, ки пули ман дар вай аст, ҳанӯз побарҷост, «то реша дар об аст, умеди самар аст» гуфтаанд. Аз марги наъмада ин қадар тарсида ҳар рӯз сад бор мурда, зинда шуда азоби чонканиро кашиданим барои чист?

– «Реша дар об нест!» – гуфт тарҷумон бо оҳанги қатъие, ки қариб буд дили Қоришқамбаро кафонад, – дар Петроград, дар Москва ва дар дигар шаҳрҳои калон болшевикон бонкхоро гирифтанд; фабрикҳо ва заводхоро гирифтанд; парохудҳои дарёхоро гирифтанд; роҳҳои оҳан ва вагонхоро гирифтанд; «ҳамаи заминҳои заминдорони калон бо асбоби деҳқониашон аз они деҳқонони хокшош» гуфта қонуни бароварданд... Пас дар ин ҳол чӣ гуна «реша дар об» мешавад. «Реша дар об нест, дар оташ аст»; реша месӯзад, балки сӯхта хокистар шуд, аммо шумо гумон мекунед, ки «реша дар об аст», «хона аз пойбанд вайрон аст», аммо шумо хурсандӣ мекунед, ки «бомаш саломат асту побарҷост»...

Қоришкамба гумон кард, ки рағи ширинкорию тарҷумон чунбида шӯҳихою навбатиаширо сар кард ва ӯ меҳоҳад, ба воситаю ин шӯҳихою бемаврид ӯро берачал кушад, вагарна ҳеч мумкин нест, ки «болшевик» ном як кас баромада ҳамин қадар сарвату дороие, ки аз он шахсою ҷудогона ва моли хусусию ширкатю одамони махсус будани онхоро ҳам қонуни шариат ва ҳам зақуни имперотурӯ ҳимоят мекунад, «аз он ман» гуфта нишинад ва ба ӯ касе чизе ҳам нагӯяд!».

Қоришкамба бо ин мулоҳиза оташинона ба тарҷумон гуфт:

– Дафъ шав, аз пешу назарам дур рав, шумхабари кӯрнамаки даҳон берафровез! Илоҳи забонат бурида бод! Фардо бин, туро чӣ кор мекунам! Фардо агар ин суҳаню ту кӯрнамакро ба мудир хабар дода, туро аз хизмати бонки подшоҳи пеш нақунонам, ман одам набонам!

Тарҷумон ба ин суҳаню Қоришкамба қаҳқосзанон хандид ва дар зимни ханда:

– Шумо аз ин пеш ҳам одам набудед! – гуфта хандақунон аз пешу ӯ дур шуд.

Қоришкамба аз хандаю тарҷумон ба гумони худ қозимтар шуд, ки ӯ шӯҳи карда будааст, бинабар ин қалре дилаш кушода шуд, аммо ҳамон лаҳза суҳаню пурдаҳшати ӯро ба ёдаш оварда «агар гуфтаю ӯ рост бошанд, ҳоли ман чӣ мешавад?» гӯён дар тарс афтод ва ҳамчунон монанди ҳайкали бечон ба девор тақя карда фурсате беҳиссе ҳаракат монд...

Қоришкамба баъд аз он ки чанд дақиқа ба девори биною бонк тақя карда истод, «акун дар ин чо истодан бераида аст, – гуфта ба худ андешид, – бонк баста шуда, мудираш ҳам ба Когон рафтааст, ман дар ин чо аз кӣ хабарю росто мефаҳмам?»

Ба ҳамин мулоҳиза ӯ низ ночор роҳи хонаю худро пешу гирифт...

Қоришкамба бо вучуди ин ки он рӯз аз рӯҳ афтода бисёр суст шуда буд ва мувофиқи одати рӯзю охиринаш бо паскӯчаю камодам мерафт, шитобқорона қадам менартофт, то ки ба ягон ширинкори шумхабар вохӯрда аз вай

хабарҳои нурдахшат шунида дилкаф нашавад ва пеш аз омадани ачали табиӣ мурда аз пулҳояш чудо нашавад.

Қоришкамба аз мурдан наметарсид, агар ӯ медонист, ки баъд аз мурданиш пулҳояшро ҳамроҳи мурдааш бурда дар гӯр дар як чой мегӯронанд, ин гуна маргро бо хурсандӣ пешвоз мегирифт. Аммо ӯ аз он гуна марг метарсид, ки бимираду ба сабаби мурдан аз пулҳояш чудо шавад. Ҳар гоҳ ки ба хоҳири ӯ ин гуна марги «нурдахшат» мерасид, афсӯсхӯрона байти зерини Мирзо Абдулқодири Бедилро, ки ба маҳбубааш хитобан гуфтааст, ӯ ба пулаш, ки назар ба ақидааш, аз ҳар гуна маҳбуба маҳбубтар аст, хитоб намуда замзама мекард:

*Дар дами мурдан маро бар зиндагӣ афсӯс нест,
Ҳайфи домонат, ки аз дастам раҳо хоҳад шудан.*

Назар ба фикри Қоришкамба ҳаёт иборат аз пул буд, ҳаёт ва лаззатҳои ҳаётисе, ки чудо аз пул бошад, ба чизе намерсид.

* * *

Қоришкамба ба хонааш рафта бо кӯфтагии рӯҳӣ зуд дар ҷойхобаш ёзид, аммо уро хоб намебурд, соате сад бор аз паҳлӯ ба паҳлӯ мағашт, чун мӯи дар оташ афтада ба худ ме-печид ва монанди мори саркӯфта талвоса мекард ва ҳарчанд орзу кунад ҳам, рӯи осудагиро намедид. Печор сахари барвакт аз ҷояш бархоста таҳорат кард ва Қуръонро, ки аз рӯзи хатми қуръони занонаш боз ба дасташ нагирифта буд, аз тоқча гирифта кушода ду-се оят тиловат кард. «Каломи шариф»-ро шафъ оварда «аз даргоҳи Худои карим» дубора бар тахт нишастани имнеротури муаззамро бо зорӣ нурсид...

Вай баъд аз шунидани азони бомдод, ки як соат пешгар аз баромадани офтоб гуфта мешуд, аз хавлиаш баромада ба масҷиди Мағок рафта намози бомдодро бо ҷамоат адо кард, аммо дар ҳалқаи маснавихонӣ, ки ҳар пагоҳ дар он ҷо баъд аз бомдод ташкил меёфт ва пешгар нишаста шунидани маснавии Мавлавии Румиро одат карда буд, он рӯз нишаст ва

зуд аз масҷид баромада ба пешни дари бинои бонки подшоҳӣ, ки дар тими нав (дар пассажи Бухоро) воқеъ шуда буд, шитобкорона рафта, дар он ҷо бар рӯи санги мрамор нишаста аз Когон омадани мудирӣ бонкро нигарон шуд, то ки аз вай «хабарҳои хуши пухта»ро шунида осуда гардад ва тарҷумони шумхабаре кӯрнамакро, ки дируз рӯйро ба давлати имперотури муаззам душмани худро нишон дода буд, аз хизмати бонк дур кунонад...

Соат ҳашт шуд, аммо мудирӣ бонк бар хилофи одати муқаррариаш то он вақт аз Когон наёмад... соат нӯх шуд, аммо аз ӯ ҳанӯз хабаре нест ва ходимони дигари бонк ҳам то ҳол наёмаданд... Дили Қоришқамба аз тангӣ ба кафидан расид, ӯ гумон мекард, сари синааш, ки чанд гоҳ боз аз гӯшт фуромада нӯсташ ба устухонаш часпида буд, дамида рафта истодааст ва дар ҳаёлаш чунин меомад, ки сандуқи синааш аз камоли дамидагӣ мекафад ва дилу шунаш аз он ҷо берун баромада мераванд. Ӯ сари синаашро бо кафу панҷаҳои ду дасташ нахш мекард, аммо дамидагии он ҷо зер намехӯрд, баръақс дақиқа ба дақиқа боз ҳам баландтар медамид...

Соат даҳ шуд... Ёздаҳ шуд, аммо ҳанӯз аз Когон касе наёмад... Акнун Қоришқамба дар дили худ мегуфт, ки «агар ҳамон тарҷумони шумхабар ҳам меомад, хуб мешуд: дурӯғ ҳам бошад, шӯхӣ ҳам бошад, ҳар чӣ бошад – бошад, ягон хабар мерасонд, қори ман яктарафа мешуд. Аз ин гуна каҳдудвор кӯр-кӯр сӯхтан, якбора даргирифта шӯълавар шудан бехтар аст!» Аммо ӯ ҳам наёмад...

Дили Қоришқамба бетартиб ва насту баланд задан гирифт, гоҳо дили ӯ чунон сует шуда мерафт, ки қариб аз ҳаракат бозмеистод, гоҳо ба дарачас баланд мезад, ки садон дукур-дуқури зарбаҳояшро худ мешунид...

Роҳи нафаси Қорӣ торафт тангтар мешуд, боре чунин ҳолате рӯй дод, ки ӯ нафас кашида натавонист ва аз тангии нафас наздик буд, ки ба замин ғалад. Ӯ бо умеди қадре ёзондани роҳи нафас аз ҷояш бархост, аммо сараш ғангта ва чапмонаш сиёҳ зада қариб буд, ки ба кӯча ғалтад, лекин ӯ пунтнокӣ ба девор тақя карда худро аз ғалтидан нигоҳ дошт...

Қоришқамба дар вазъияти рост ба девор така карда истодан ду-се нафаси дароз кашид, роҳи нафасаш қадре кушода шуд, ӯ ҳолати тангии дил ва ғалаёни хунро гузаронида буд... ӯ баъд аз қадре ором гирифта соаташро аз бағал бароварда кушода дид, мили соат ба дувоздах наздик расида буд. Ӯ ин дараҷа дер шудани вақтро бовар накард ё ин ки бовар қардан намехост, «ачаб нест ки мизони соатам⁸² тараши шуда пеш рафта бошад» гуфта дар дили худ худро тасаллӣ дод ва барои тасдиқ қунонидани ин умеди худ аз касе, ки дар он вақт аз пешии бинои бонк мегузашт, пурсид:

– Соат чанд?

Роҳгузар бе он ки аз роҳаш бозистад, аммо қадмашро қадре сустгар партофта, соаташро аз бағалаш бароварда кушода дида:

– Дувоздах, – гӯён бо суръати пештарааш гузашта рафт.

Қоришқамба пеш нарафта, балки пас мондани соати худашро фаҳмида дар ноумедӣ афтод, аммо дар ҳамон лаҳза дар дили ӯ суст ҳам бошад, партави умеди дигаре пайдо шуда худ ба худ гуфт: «ачаб нест, ки мудири бонк бемор шуда бошад ё пой аснани шикаста бошад, ё ин ки ба фойтунаш ягон шикаст пайдо шуда бошад бинобар ин имрӯз ба шаҳр омада нагавонида бошад, ё ин ки дер монда бошад...»

– Хуб, – гӯён аз дили худ гузаронид Қоришқамба – бархилофи ҳамаи умедҳои ман ин муайян аст, ки соат дувоздах шудааст, аммо то ҳол на аз мудири бонк ва на аз ходимони бонк асаре нест, вақти намози пешин ва ҷанозаи хонақоҳи Девонбегӣ ҳам расид. Акнун дар ин ҷо истодан ғолида надорам, балки зарар дорам, ки аз ҷанозаҳои худӣ ва ертишҳои онҳо маҳрум мемонам, «аз ин ҷо рондаю аз он ҷо монда» шудан қариб беақлона аст. Ҳамин қадар зарар бас аст, ки имрӯз аз охи пешанишини хучранишинам маҳрум мондам...

Қоришқамба бо ҳамин мулоҳиза аз роҳрави сементи пешии бонк ба тарафи лаби ҳавзи Девонбегӣ раҳсипор шуд, аммо баъд аз ду-се қадам партофта аз рафта бо роҳи рост бозистода фикр кард, ки «ба растан баззозӣ фуromaда бо кӯчаи қалон равам, беҳтар аст, чунки дар он раста ояндаго-

ни Когон аз дур намоен мешаванд, шояд дар он роҳ ба мудир ё ходимони аз Когон ояндаи бонк вохӯрда, аз онҳо ягон хабари тасаллибахше шунавам».

Вай бо ҳамин андешаю умед ба дасти рост барганта ба растаи баззозӣ поён фуромад ва аз он ҷо ба тарафи шарқ, ба рӯ ба рӯи аз Когон ояндагон нигоҳ карда қадам партофт ва дар ҳар қадам партофтани, то чашмаи кор мекард, ояндагони аз тарафи Когонро аз назараш мегузаронид. Роҳ пур аз аспу хару аробаву фойтун ва ниёда буд, аммо дар байни онҳо аробаи рессордори чорчархаи дарози сеасна, ки дар вай халтаҳои пури пулро бор карда, ходимони бонк ва нисбонони мусаллаҳ савор шуда бошанд, наменамуд ва инчунин фойтуни болонӯшидаи дуаснаи наълҳои поҳои аспонаш резинӣ, ки дар вай мудирони бонк менишаст, низ набуд...

Қоришкамба то пешни бинои доруфурӯшӣ, ки дар рӯ ба рӯи даромади аввалини ғарбичанубии хонақоҳи Девонбегӣ воқеъ шудааст, расид ва дар он ҷо лаҳзае рост истода боз як бори дигар (шояд бори садум бошад) роҳи ояндагони Когонро бодиккат аз назар гузаронид, аммо аз он касоне, ки мечуст, асаре надид.

Дар он ҷо растаи болонӯшида ба поён расида кӯчаи болокушодаи нурлой сар мешуд, бо вучуди ин Қоришкамба аз он ҷой ба сахни хонақоҳ даромаданро муносиб надид, ба умеди дар пештар рост овардани одамони матлуби худ то бозори собун пештар рафта, аз даромади охиринаи шаркичанубии лаби ҳавзи Девонбегӣ даромада, аз он ҷо лаб-лаби ҳавз пас гашта, ба сахни хонақоҳ баромаданро мувофиқи матлаб ёфта, бо кӯчаи нурлой қадам ба пеш гузашт...

Қоришкамба дар ин кӯча ҳар қадаме, ки мемонд, пояш бо кафшу масҳиаш то зону ба лой меғутид ва дар вақти қадам бардоштан масҳӣ бо пояш аз лой баромада кафш дар лойдон мемонд ва дар ҳар қадам ӯ маҷбур мешуд, ки кафшашро бо дасташ аз лой кашида бароварда дубора пӯшад...

Қоришкамба ба ҳамин ҳол ҳаш-ҳашкунон нафас кашид, афғону хезон қадам монда, дар зерини лойпошии аспҳо ва аробаҳои ояндаю равандагон то сари растаи собунфурӯшӣ, ки дар тарафи шарқи лаби ҳавзи Девонбегӣ воқеъ шуда буд,

расид. Ү дар он чо, ки ба бозори алаф наздик буд, калре рост истода, бозори алаф ва дуртар аз онро, ки ояндагони Когон аз он тараф меоманд, бо диққат аз назар гузаронид, аммо аз он касоне, ки ӯ мечуст, ҳанӯз асаре наменамуд.

Қоришкамба умедашро тамом канда, мехост ба лаби ҳавзи Девонбегӣ дарояд, аммо дар вақти даромадан боз як бор сарашро гардонда бори охирин ба тарафи бозори алаф нигарист, ӯ дар ин нигариш ба чашмони худ бовар накард, зеро ӯ, бархилофи чашмдошти худ дид, ки аз онсӯтари бозори алаф як аробаи дарози чорчарха омада дар бозори алаф ба аробаҳои сари роҳ банд шуда монд. Ү чашмонашро ба остини худ молида, равшантар карда, бори дигар бодикқаттар нигарист: ӯ бе ҳеч шакку шубҳа дид, ки аробаи дарози чорчарха дар бозори алаф банд шуда мондааст.

Қорӣ* бо дидани ин ҳол қариб буд аз хурсандӣ дилкаф шуда шодимарг шавад, чунки сохти он ароба аз аробаи бонк ҳеч фарқ надошт. Аспонаш ҳам монанди аспони аробаи бонк сиёҳ ва калон буданд. Фақат фарқ ҳамин буд, ки дар аробаи бонк се асп мебастанд, аммо ин аробаро ду асп мекашид, лекин ин фарқ ба шодии Қоришкамба ҳалал нарасонид: ӯ дарҳол фикр кард, ки «шояд як асп бонк бемор ё маъюб шуда бошад, ки имрӯз ба ароба ду асп бастаанд»...

Аммо он ароба ба зудӣ расида наомад, ки Қоришкамба дар вай ҳалтаҳои пул ва ходимони бонкро дид, дилаш ором гирад, чунки аробаҳои дучархаи баланди сербари боркашии Бухоро, ки онҳоро «қолиби кӯча» меномиданд, ба пеш омадани он аробаи чорчарха роҳ намедоданд, зеро онҳо рӯ ба рӯи ҳам омада роҳро баста буданд ва аробаҳои шӯранушти даҳанкалон бо ҳам ҷангида ва якдигарро дашном дода ҳеч кадомашон аробаҳои худро нас қашида ба якдигар роҳ намекушоданд...

Қоришкамба хост худ пештар рафта зудтар хабарҳои хушро шунавад, аммо лои тарафи бозори алаф ба пиёдагардӣ ҳеч роҳ намедод. Ночор, ӯ ҳарчанд душвор бошад ҳам, дандон ба дандон монда, сабр карда, расида омадани он аробаи дарозро мунтазир шуда истод...

Оқибат кушоиш рӯй дод: аробаҳои пешраванда, ки

бо аробакашони аробаҳои пешоянда мечангиданд, мағлуб гардида, маҷбур шуданд, ки аробаҳои худро пас кашида, ба растаи собунфурушӣ гиранд.

Бо кушода шудани роҳ аробаҳои пешоянда ягон-ягон омада аз пешни назари Қоришкамба гузаштаи гирифтанд ва дар навбати худ он аробаи дарози чорчархаи дуасна ҳам расида омад. Аммо, бар хилофи умеди Қоришкамба, дар он ароба халтаҳои пул ва ходимони бонк набуданд, балки ба ҷои онҳо дар вай як мурда менамуд, ки атрофашро ходимони тиббӣ гирифта нишаста буданд: он ароба аробаи беморхона будааст, ки мурдаи як аврупоии ногаҳонӣ мурдари ба рои тафтишоти тиббӣ ба беморхона мебурдааст.

Қоришкамба бо дидани ин ҳол байти зерини Абдурахмони Ҷомиро, ки дар хурдсолагиаш ёд гирифта буд, муносиби аҳволи худ ёфта хонд:

*Баски дар ҷои фигуро ҷаҳми бедорам туй!
Ҳар чи пайдо мешавад аз дур – пиндорам туй!*

Қоришкамба бо камоли навмедӣ, ки ба ғуссамарг шудан наздик расида буд, ба лаби ҳавзи Девонбегӣ даромада ба саҳни хонақоҳ баромад. Даруну беруни хонақоҳ бо намозхонон пур буд: ҳамаи намозхонони рӯи саҳн бар рӯи ҷойнамозҳои худ дузону нишаста мунтазири азон буданд, дар пешгоҳи саҳни ҷанубӣ се тобут менамуд, ки дар гирди яке аз онҳо суф, дар дуввум заррини насти кӯҳнаи рангнарида ва дар атрофи саввумӣ кимхоби сурхгули нав кашида шуда буданд.

Қоришкамба аз дидани ин ҳол хурсанд шуда ва дар дили худ орзу кард: «Худо мекард, ки ҳар сеи ин тобутҳоро ба як ғӯристон мебурданд, якбора ба се ертиш соҳиб мешудам, дар он вақт ҷои оши ҷоштгоҳии як ҳуҷраишинам, ки имрӯз аз вай маҷбуран маҳрум мондам, пур мешуд. Ҳеч набошад дуи ин мурдаҳоро ба як қабристон мебурданд, ба гирифтани ду ертиш комёб мешудам...»

Қоришкамба баъд аз қадре андеша карда истодан «хуб,

агар ҳар кадоми ин мурдаҳоро ба як мазори дигар баранд, чӣ бояд кард?» гӯён худ ба худ суол дод ва дар ҷавоб ба ин фикри қатъӣ омад, ки «дар он вақт аз паси тобуте, ки ба гирди вай кимхоби сурхгул кашидаанд, хоҳам рафт, зеро аз даври тобути он мурда маълум мешавад, ки вай ҳам ҷавон аст ва ҳам аз хонадонҳои бойхост, чунки барои марги ҷавон дили ҳар касе, хусусан дили падару модар ва хешовандонаш месӯзад ва дар натиҷаи ин дилсӯзӣ ертишро хубтар медиҳанд; бойҳо ҳам барои худро аз факирон болотар нишон додан дар мурдаҳои худ ертиши калонтар медиҳанд, ин мурда, ки ҳам ҷавон асту ҳам бойбача – ертиши ӯ, албатта, пуркиматтар хоҳад шуд...»

Қоришкамба баъд аз ба як қарор омадан дар бораи мурдаҳо ва ертиш дар сафи намоз ҷой гирифтаи хост, аммо ӯ ҷойнамоз надошт, бинобар ин байни сафҳои намозгузоронро гардида дар як ҷойнамози як тарафаш холимондае ҷой гирифт...

Бисёр дер нақшида муаззин барои намози пешин азон гуфт, баъд аз гуфта шудани азон мардум бархоста ба намоз шуруъ карданд. Қоришкамба ҳам дар қатори мардум аз ҷояш бархоста дастонашро баробари гӯшҳояш бардошта мехост ба намоз шуруъ кунад, як каси кӯтоҳқомате аз сафи ақиб пеш омада, аз тарафи дасти росташ ба ӯ наздик шуда, бо овози паст:

– Қориамак! – гуфт.

Қоришкамба дар ҳолате ки рӯҳои ду парангушти дастонаш ба нармиҳои ду гӯшаш расонидагӣ буданд, ба тарафи росташ яқруя гардида, барои хубтар шунидани суханони овоздиҳандаи кӯтоҳқомат хамтар шуда, гӯшашро ба даҳони ӯ наздиктар бурд.

– Магар нашунидед? – Овоздиҳанда пурсид.

– Чиро? – Қоришкамба дар ҷавоб аз вай пурсид.

– Болшевикон дар Когон ҳукуматро ба дасти худ гирифта бонқҳоро ва аз ин чумла бонки подшоҳиро бо ҳамаи пулҳои коғазӣ, тилло, нуқра ва коғазҳои қиматдорашон мусодира карда гирифтаанд!

Қоришкамба бо шунидани ин хабар:

– Ох, пулакам!.. – гӯён бо ҳамон вазъияте, ки ба гӯянда
гӯш меод, якнаҳлӯ ба замин ғалтид...

Намозхонон ба ин ҳодиса аҳамият надоданд ва барои ин
кор намозашонро вайрон накарданд. Аммо баъд аз адои на-
моз диданд, ки аз даҳони Қоришкамба қалре хуну зардоб
омада бар рӯи санги сахн рехтааст, як тарафи рӯй ва чоғаш
ба санг бархӯрда харошида шудааст, симояш ранги хоки-
стари тира пайдо кардааст ва ангуштони дастонаш ба
гӯшҳояш часнида шах шуда мондаанд...

Ҷ мурда буд!

مَرگِ سُوْدُوْر

من در سالهای ۱۳۵۳ برای آن مقامت از سره‌سای جانان جزویتم. هر چند که دو
کرد با من ۳ روزه عجز پیش نهاد. یکی از دوستان من باران مصلحت گفت.
— قاری اشکبه نام یک کس هست که چند عجز از خزیمه دارد. اگر از وی پرسى نشاء
از عجزه ما بیخ بنویسارست. (۱) بفرست.

نیز اندر

بچه رفتن با این مصلحت آن دو تن از عجزه دادن یا نه دادن آن آدم که به این نام او
حقیقتاً گفته شد. «قاری اشکبه» با حقیقتاً این نام ضلی غلط بود. من بیرونم که خطه
معه حیوانات را که در اینجا خوراکش نورد شده علی بن سوزر. اشکبه و شامینه. سبب می‌باشد که
آدم را اشکبه نامیده اند؟

این نویسم دوم گفت از وی ایضاً لقب کردم. دو تن در جواب گفت:

— نام آن آدم قاری عجزت است. لیکن او شک به رکن داد. با این نام

او را اولاً «قاری عجزت اشکبه» گفته. بعد رفته رفته بعضی شریفان رسا او اشکبه را
اشکبه ساخته «قاری عجزت اشکبه» گفته. بعد از آن بعضی کم حرفها بر اشکبه گفتن این
نام دراز خوشش استان شده و گفته‌اند که «قاری اشکبه» گفته باشند.
من به دو تنم گفت:

شکوه‌ای که در این باب است

— بچه باید از کسی که مردم بوی لقب «اشکبه» را می‌شنویدند و نه از غیر او

کرده نشود. با وجود این چه عجزه دارد او را نامش می‌شما ساند. «شود آنچه است و علی و کرم؟

از وی عجزه می‌رسد. اگر نه هر ۳ عجزه بودم «اشکبه» آدم را دیدم. میان خود همی یکبار می‌آید

— خودم شخصه‌ای نشاء که تو را با او می‌شناختم. گفت دو تنم — فقط که بودن

او را می‌دانم که در کوم بنوشان ده. بعد از آن خود سه راه باب، شامی و عجزه می‌ری.

من را می‌نوش...

(۱) عجزت — در کتاب «معارف» در باب «عجزت» آمده که عجزت از کسی است که در راه او عجزت می‌کنند.
موتها دادن است. در کتاب «معارف» در باب «عجزت» آمده که عجزت از کسی است که در راه او عجزت می‌کنند.

Варақи аввали мусаввадаи «Марғи судхӯр», ки дар бойғони С.Айнӣ таҳти №30 маҳфуз аст.

این دو هم در حلای بیابای غمگسای در پیش تو غمزه قاری انگیزاد و در بزمین ۵۰ هزار و ۵۰۰
مجموعه شده که مؤلف به معاشی را بیان کند پادشاهی قدرمانند ...

بسیار در پیشگذاشته که در حق بانگ پادشاه هم خبرهای شگفت را بر آوردن گرفته
هر باری که خبر شگفت حکم ای پراطوس مآبد و مشورتها را در معاشی خبرهای «نوم» شگفت
بانگ را بقاری میرسانند.

قادر انگیز پاشین این خبرها عیناً زانکه یک قیامت بود بر تاج چاره و بیزی شده
چکار کرده است و آنقدر بود را بای حاکم حق نیکینه از تری و زور و سرای و یا اینکه در خانه
بود مانده میشود. اگر بگویند بخار ببرد و اگر بگویند که مایه کوه خسته این است تا قایم
منه حدت بحسب نیست که روی برت ستمانی را خورده مانده بخوار از بیانگ پادشاهی مانده بود
چنانچه دیگری نیست ...

۴۴

گفته اند که بانگ پادشاهی در کلانان عهد شاه و یان شهنشاهی بانگ در پیکر کاف
بقدری که در رسیده اعلان او را از آنکه پدید بود که از کمالان بفرجه جارا رسانیده شگفتی
گفته اند که این پدیدگی کمال او میرفت ...

در سال ۱۹۵۴ هجری قمری در حق که در کوه خسته پادشاهی در کوه کلان

بسیار در پیشگذاشته و بجز خبرهای باز هم و برت در حق بانگ آواز بلند گرفته قاری بانگ
این خبرها است و در زنی خواهد بود و این خبرها از خواست خبرت بر بانگ میرفت. میرفت
بانگ می آید به قدری آواز میگرفت. به نای میزدند و او را و بر او نای را میزدند که همه سلام
در کوه را خود گرفته است. باز آواز از زمین بلند در بر گرفته است که گفته بود و جای
چنانچه گفته اند که این خبرها بعد از آنکه در زمینهای جای کوه بر سر آمد میرفت ...

نگاه میکرد، در وقت گلکند دوم را خابیده ستایش بازین
یک نگاه تیزنجا و آن کرده:

✓ — داد در! شما مگر بمبار دارید؟ — گفته از من پرسید.
من بجای آنکه در جواب او «بله شما کار دارم گویم» و برای

اظهار مطلب خود از وی جای ظنوت طلب گفتم و اگر او مقصد مرا
شنیدن قواعد مسلمة خود را به پیش او مانع، جوابی را که در سؤال
«شما چه در کار؟» گفتن عطار تیار کرده مانده بودم به او داد:

— من هیچ در کار! — گفتم. *در این جا کلامی که در این جا آمده است*

صفت کلامی که در این جا آمده است

این است این جواب من به سؤال قاری بیاری مناسب
افتاد و میدیدم که او مراست زده داشته زیر لب میخندید و من از غایت
سراسیمگی دست به جیب زدم، تا که قدری بلبل بر آورده مرچی خربزه از آن
در مدنه شرمندگی زودتر گریزیم. اما از بدی طالع همان وقت در
کیسه ام یگان بلبل نبود است. از این حال سرخ شده، سفید شده و در
زیر آب فرقی خفالت مانده به عطار نگاه کرده:

— حالا بلبل نبود است. من رفته بی آورده بعد از آن مرچی
میخورم — گویان از سرد در کار او دور شدیم و در وقت از پیش دو کمان
عطار رفته اشارت چشم به قاری آشکبه افتاد: او به عطار نگاه کرده

Намунаи нусхаи қалами «Марғи судхӯр», ки
соли 1952 китобат гардида, дар бойғони С. Айни
таҳти №34 маҳфуз аст.

سو عتی

مرگ سود خور

کتابخانهٔ پیم گان
و
نوسوادک پوزال

نشریات دولتی آذربایجان

Варақай унвони тозанависи «Марги судхӯр», ки соли 1937 китобат гардида, дар бойғони С.Айнӣ таҳти № 31 маҳфуз аст.

ЯК-ДУ СУХАН ДАР БОРАИ «МАРҒИ СУДХӢР»

Ман таҳрири «Марғи судхӢр»-ро дар соли 1936 тамом карда дар хониши умумӣ ва муҳокимаи Иттифоқи нависандагони советии Тоҷикистон гузошта будам. Дар омади суҳан ҳаминро ҳам қайд кардан даркор аст, ки «Марғи судхӢр» аввалин асарест, ки бо тақлифи муаллиф пеш аз ҷон шуданиаш дар Иттифоқи нависандагони советии Тоҷикистон муҳокима шуда буд.

Ман маслиҳатҳои дар хониши умумӣ аз тарафи коллективи нависандагон додасударо ба назар гирифта, асарро дубора таҳрир карда ба Нашриёт суғурда будам.

Ин асар дар ҷопҳои гуногуни тоҷикиаш ва инчунин дар ҷопҳои ҷандинборан тарҷимаи русиаш аз хонандагони советӣ хеле баҳои баланд гирифт ва мунаққидон ҳам дар танқидоти худ ба ин китоб камбудии ба назар намоенаро нисбат надованд.

Аммо баъд аз ҷони якуми тоҷикиаш, вақте ки бо назари худтанқидкунӣ хонда баромадам, дар ин китоб як камбудии муҳимро дарёфтам: ин камбудӣ асосан иборат аз ҳамин буд, ки дар воқеаҳои дар ин китоб нақлёфта халқ кам интирок мекард: дар асар образи Қоришқамба ба сифати як судхӢр пурра нишон дода шуда, хислатҳои умумии судхӢрон ва сифатҳои шахсии судхӢри мазкур акс кунанда шуда, муомилаи ӯ бо майдасавдогарон ва дӯкандорони шаҳр тасвир ёфта бошад ҳам, тарзи тороҷ кардани ӯ оммаи меҳнаткешро, хусусан деҳқононро, бо мисолҳои равшан нақл наёфтааст. Ва ҳол он ки дар вақтҳои ба вуқӯъ омадани амалиёти судхӢрии Қоришқамба судхӢрони шаҳр ва аз ин ҷумла Қоришқамба ҳам, ки як шахси реалии таърихӣ аст, баъзан худхошон ва бештарин ба воситаи судхӢрони заминдори деҳот, деҳқонони меҳнаткешро тороҷ мекарданд.

Ғайр аз ин дар вақтҳои болоравии амалиёти судхӯрии Коришкамба дар Осӣи Миёна ва аз ин ҷумла дар Бухоро аз тарафи буржуазияи молии Русияи подшоҳӣ бонкҳо кушода шуда, дар долугирифтӣ савдогарон ва судхӯрони калон ба сифати ҳуҷҷати қарздорӣ вексел чорӣ шуда, васикаи қозихонагӣ дар муомилаҳои пулӣ, ки бо васика ба амал меоманд, дар вақти қатъ кардани бештарини он муомилаҳо қор ба даъво ва хархаша оид мешуд. Ин гуна даъвоҳоро қозихо ва намояндагони онҳо ва муфтиҳо ривоч ва кашол меоданд, чунки ин гуруҳ аз он гуна даъвоҳо ва кашол ёфтани онҳо фоида мебарданд. Бештарини савдогарон ва судхӯрони калон барои давидан аз паси ин гуна даъвоҳо фурсат намеёфтанд. Бинобар ин инҳо дар муомилоти байни худ ва дигарон ба сифати як ҳуҷҷати қатъии молӣ векселро қабул карданд, ки ба муқобили вай дар маҳкамаҳои Бухоро даъвоеро бардоштан мумкин набуд.

Вексел ду навъ буд – мӯхлатнок ва бемӯхлат. Дар вексели мӯхлатнок рӯзи адои қарз муайян карда навишта мешуд ва қарздор маҷбур буд, ки дар ҳамон рӯзи муайян қардашуда қарзи худро адо намояд, вагарна молу мулкаш бо музояда (торгӣ) фурухта шуда маблағи қарз рӯёнда мешуд.

Дар вексели бемӯхлат рӯзи адои қарз навишта намешуд ва вақти адои ин гуна қарз ба талаби қарзхоҳ вобаста буд, қарзхоҳ кадом вақт ки хоҳад, маблағи дар вексел қайдшударо аз қарздор талаб карда гирифта метавонист.

Ана ҳамин хусусияти вексели бемӯхлат, ки онро вексели сафед ҳам мегуфтанд, барои нӯст кандани деҳқонони меҳнаткани бесавод дар дасти судхӯрон хизмати қорди буррои қассобиро ба ҷо меовард. Чунинчи, як судхӯр ба як деҳқон дусад сӯм пули нақд дода, фоидаи яқсолаашро, масалан сад сӯм ҳисоб карда, ин маблағро ба тани пул зам намуда, аз деҳқон вексели сафеди сесадсӯмиро даст монанда мегирифт.

Судхӯр ба деҳқон барои адои қарз забонӣ як сол мӯхлат дода бошад ҳам, азбаски ин мӯхлат дар вексел қайд намеёфт, баъд аз як ҳафта ё як моҳ, бисёр дер монад, баъд аз ду моҳ, векселро ба воситаи нотариус протест қунонда,

маблағи дар вай қайдшударо, яъне тани пулро бо фоидаи яксолааш аз деҳқон меситонд ва агар деҳқон надиҳад ё лода натавонад, ба воситаи иҷроқунандаи ҳукми суд ва мулозими қозӣ молу мулки ӯро бо музояда (савдои «кӣ зиёд?») фурӯшонда маблағи дар вексел қайдшударо мерӯёнид.

Ба бадӣ кор фармудани вексел дар ҳама ҷойи мустамликаҳои подшоҳӣ қорӣ бошад ҳам, бадтарин, бераҳмонатарин ва ғурӯҷиатарин ҷоҳои ба амал омадани ин кор Бухорои амирӣ ва музофотҳои он буд, чунки ҳукумати подшоҳии Русия идора қардани ин қисми мустамликаи худро ба амир ва амалдорони ӯ вогузошта буд ва инҳо дар дохили ҷои ҳукмронии худ ба иҷро қардани ҳар гуна қори бад ва ҷавру бедод «мустақил» буда, ба ҳеч гуна қоида ва қонун амал намекарданд (зотан дар идораи ҳукумати амирӣ ҳеч гуна қоида ва қонун ҳам набуд). Ба балои ин ҳокимони Бухорои амирӣ ба вексел на танҳо ба сифати як ҳуҷҷати молии қатъӣ будани он нигоҳ мекарданд, балки онро як «фармонномаи имперотурӣ» шумурда сазовори ҳурмат ҳам медонистанд. Бинобар ин агар деҳқон «дар як ҳафта ё дар як моҳ рӯёндаи фоидаи яксола»-ро ба асоси вексели сафед бедодгариӣ беҳаёёна шумурда долу фарёд қунад, баъд аз рӯёнда гирифтани пули дар вексел қайдшуда он деҳқонро ба сифати таҳқиққунандаи «фармони имперотури аъзам» мезаданд ва ба ҳабе мегирифтанд.

Ман дер боз дубора қор қарда баромадани «Марги судхӯр»-ро орзу доштам, аммо муяссарам намешуд. Ниҳоят имсол – соли 1952 маро фурсате даст дод, ки ин асарро дубора қор қарда баромадам ва дар вақти қори дубора чунон ки камбудии асосии ин китобро ислоҳ қардам, инҷунин муомилаҳои векселиро ҳам, ки ба судхӯрон вобастагӣ и қавӣ дошт, Қоришқамба ҳам ба ин қор машғул шуда буд ва дар таърихи иқтисодиёти Бухорои амирӣ як саҳифаи ғурӯҷиатро ташкил мекард, тасвир намуда ба ҷоҳои муносиби асар даровардам.

Дар вақти таҳрири ин парчаҳои нав қайд қардани рақобат ва зиддиятҳои байни судхӯрони шаҳр ва шаҳроро, бо ҳамаи ин дар мавриди торҷ қардани деҳқонони меҳнатқаш бо ҳам

созиш карда аз як гиребон сар баровардани онҳоро фаромӯш накардам ва инчунин дар рафти воқеаҳои саҳро як шахси рэалии намояндаи ҳукумати Бухороро иштирок кунанда дар торочи деҳқонон чӣ гуна ёрӣ додани онро, ҳатто дар вақти болю гирифтани зиддияти байни судхӯрон ба воқеаҳои ӯ ба созиш омадани онҳоро нишон додам (ин шахс Мирзохӯча ном ноиби қозикалон аст, ки амалиёти идоравӣ ва аҳволи хусусии ӯро хуб медонистам).

Ниҳоят боз як воқеаи ҳақиқӣ – чӣ навъ ба тарзи пинҳонӣ аз судхӯр интиқом гирифтани деҳқонони бачонрасидаро тасвир намудам.

Умедворам, ки хонандагони мӯхтарам дар бораи варианти азнавкоркардашудаи ин китоб мулоҳизаҳои худро баён хоҳанд кард.

Сентябри соли 1952.

Самарқанд.

С. Айни.

ТАЪРИХИ МАТНИ ҚИССАИ «МАРГИ СУДХҶР»

Дар адабиёти муосири тоҷик асареро пайдо кардан душвор аст, ки чун «Марги судхӯр»-и устод Садриддин Лайнӣ диққати мутахассисони ватанӣ ва хориҷиро ба ҷуни андозаи баланд ба худ ҷалб намуда бошад. Таърихи матни ин қисса низ як андоза тадқиқ шудааст. Агар баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла Г. Самандаров, В. Панкина, Н. Маъсумӣ, Иржи Бечка дар рафти суҳан таърихи эҷоди матнҳои ҷони «Марги судхӯр»-ро иҷмолан ёдовар шуда бошанд, пас М. Бозоров, Т. Бозоров, С. Салоҳ ва Н. Қаландаров тағйироти минбаъдаи қиссаро мавриди гуфтугӯи алоҳида қарор додаанд.

М. Бозоров ва Т. Бозоров ба нақли мазмуни бобҳои дар матни соли 1953 қисса иловагардида маҳлуд шуда, овардани асноду далелҳои муътамади муқоисавиро, ки асоси баҳси матншиносӣ мебошад, сарфи назар намудаанд. Ҳатто ягона санаи дар мақола ёдоваршуда ҳам тасҳехталаб аст: «Асосгузори адабиёти советии тоҷик, – менависанд муҳаққиқон, – ҳанӯз соли 1936 асари ҳаҷвии худ – «Марги судхӯр»-ро ба ҷои суғурда буд». Чи хеле ки баъдтар хоҳем дид, қиссаи «Марги судхӯр» соли 1936 ҳанӯз дар шакли мусаввада буд.

Яке аз маъхазҳои, ки дар он моҳияти тағйироти матни соли 1953 қисса, як андоза, муайян шудааст, «Ду таҳрири қиссаи «Марги судхӯр» ном мақолаи С. Салоҳ мебошад. Муҳаққиқ дар асоси татбиқи порчаҳои алоҳидаи ҷонҳои солҳои 1939 ва 1953 ба як қатор хулосаҳои ҷолиб омадааст. Вале кам будани маводи тадқиқ ба С. Салоҳ ва олимони номбурда имкон надидааст, ки онҳо ба коргоҳи эҷодии нависанда амиқтар дохил гардида, пояҳои таърихӣ, иҷтимоӣ ва эстетикӣ таҳриротӣ минбаъдаи қиссаро равшантар муайян намоянд. Хулосаҳои муҳаққиқон, ки дар асоси татбиқи ду матни тоҷикӣ (ҷонҳои 1939 ва 1953) асар пайдо шудаанд, баъзан баҳсноканд. Дар «Таърихи матнҳои қалами қиссаи «Марги судхӯр» ном асари олими ҷавон Н. Қаландаров бошад, се дастхати қиссаи мазкур ба таври муқоиса омӯхта мешавад.

Ҳамин тариқ таърихи таҳаввули «Марги судхӯр» танҳо дар сурати омӯзиши ҷиддии бойгонии нависандаи он, ба ҳам киёс намудани кулли дастхатҳову таҳрирҳои ҷони асар ва ба эътибор гирифтани матнҳои тоҷикиву ўзбекии қисса дуруст ва мувофиқи мақсад таҳлил меёбад.

«Кори С. Айнӣ аз болои матни «Марги судхӯр» гувоҳ бар он аст, ки – қайд кардааст В. Панкина, – ин асар ақлу дили нависандаро қариб бист сол ба худ банд карда буд»¹.

Дар ҳақиқат, ҳуччатҳои ба мо дастрас собит менамоянд, ки устод Айнӣ ҳанӯз тобистони соли 1935 ба эҷод кардани асаре дар ҳаққи судхӯрон омода будааст. «Дар хусуси номи ин повест дар хотири ман ин лаҳза нақш бастааст, – ёдовар шудааст Х. Айнӣ, – надарам тобистони соли 1935 дар дасти ман тарҷумаи тоҷикии ҳикояи «Марги чиновник»-и Чеховро дида гуфт: «Ман ҳам дар бораи шаҳсе, ки аз тарс мемирад, ҳикоя менависам. Ҳикоя «Марги судхӯр» ном хоҳад гирифт. Фақат ин одам аз тарси инкилоб мемирад».²

Вале моху рӯзи ба китобати қисса сар кардани устод Айнӣ маълум нест. Дар осорхонаи нависанда зери рақами 29 бо номи «Порчаҳо аз «Марги судхӯр» се пора аз қайдҳои муаллиф маҳфуз аст. Варақи аввал, ки бо сарлавҳаи «Марги судхӯр» оғоз мегардад, бо рақами «1» ва варақи дуввум бо рақами «12» ишора гардида, варақи сеюм саҳифа надорад.

Варақи аввал бо хатти настаълиқ (тамоми асарҳои устод Айнӣ бо ҳуруфи арабӣ китобат ёфтаанд), чунин оғоз меёбад: «Дар Бухоро як одами миёнақади сергӯшти гарданкӯтоҳ буд, ки ўро Қориисмат меномиданд. Азбаски шиками ў бисёр калон буд, баъзеҳо бо номи ў «шикамба»-ро ҳамроҳ карда ўро Қориисмати шикам мегуфтанд. Баъзеҳо кӯтоҳ, карда «Қоришкам» ва баъзеҳо шӯҳӣ карда «Қоришкамба» мегуфтанд. Шиносоии ман ба ин одам дар солҳои 1895 буд». Дар варақи дуввум воқеаи тоқияфурушии Қоришкамба ба талабаи мадраса дарҷ ёфта, вале навиштаготи варақаи сеюм ба воқеаҳои қиссаи «Марги судхӯр» муносибате надорад. Ҳуччатҳои номбурда гувоҳ бар онанд, ки рафти воқеа, бандубаст ва инкишофи хатти сужети нусхаи аввал ба нависанда писанд намеафтад ва устод навиштаи нахустинро дар шакли нимқора гузошта, ба эҷод кардани нусхаи нави қисса менамозад.

¹ Панкина В. Повесть «Смерть ростовщика» -- одно из высших достижений творчества С.Айни. Известия общественных наук АН ТССР. 1975, №15. -- С. 61.

² Айни Х. Жизнь Садриддина Айни. Душанбе: Дониш, 1982. -- С. 77.

Аввалин маълумот оид ба сабаи эҷоди «Марги судхӯр» дар мусаввадае, ки дар осорхонаи устод таҳти рақами 30 дар ҳашиғоду панҷ варақи ҳаҷман калони (25 см X 32 см) бехат сабт ёфтааст, ба назар мерасад. Ин дастхат ду таҳрири қиссаро дарбар кардааст. Таҳрири якум аз XIV боб иборат буда, дар 76 варақ китобат шудааст. Дар поёни саҳифаи 76 – ум нависанда чунин қайд дорад: «Таҳрири аввал 19 декабри соли 1936. Самарқанд. Айнӣ». Аммо дар ин нусха низ инкишофи воқеаҳо, симои шахси асосӣ, хосса, лаҳзаҳои охири ҳаёти Қоришқамба, ки ҳусни мақтаи қисса мебошад, муаллифро қонсӣ карда наметавонад.

Ин аст, ки нусхаи мазкур дар муддати 10 рӯз аз нав таҳрир мебинад. Ҳангоми таҳрир дар пушти саҳифаи 3 як сархат, дар қафои саҳифаҳои 39 ва 40 якуним варақ, дар пушти саҳифаи 42 ним варақ ва дар қафои саҳифаи 49 як варақ илова мешавад. Ҳамчунин, дуошум варақи охири боби XIV дар ҳаҷми нӯҳ саҳифа васеъ карда, он ба боби алоҳида табдил дода мешавад. Таҳрири мазкур ба такмили мундариҷаи ғоявӣ ва услуби ниғорину бадеияти асар саҳм гузашта, хусусиятҳои ҳаҷвӣ-мазҳакавии қиссаро пурратар таъмин менамояд.

Гуфтан бамаврид аст, ки намуди қоғази мусаввада зардча ва сифати он паст мебошад. Ин ҳолат ба он сабаб шудааст, ки ранги бунафш (дастхатҳои устод Айнӣ аксаран бо ранги бунафш китобат шудаанд) дар варақҳо, махсусан, баъди ислоҳ кардан ва дар пушти варақҳо навиштан, «лағжида» хондани калимаҳои таркибхоро душвор намояд. Вале китобати мусаввада ба дараҷасарех аст, ки дар ҳамин ҳолат ҳам чузъҳои ҳарфхоро ба хубӣ муайян кардан мумкин аст.

Ҳамин тариқ, устод Айнӣ 30 декабри соли 1936 таҳрири дуошуми матни қиссаро анҷом дода, дар пушти варақи охири чунин қайд кардааст: «Ин мусаввадаи дубора таҳрирёфтаи «Марги судхӯр» аст. Аммо баъд аз таҳрири саввум нусха ба ГИЗ фирисгода шуд ва он аз ин мусаввада бисёр фарқ дорад».

Нусхаи «аз мусаввада бисёр фарқдошта» тозанависест, ки бо хатти худ муаллиф дар ҳафт дафтари калонхати 12-варақа мувофиқи талаботи матбаа китобат гардида, дар бойгонии нависанда таҳти рақами 31 маҳфуз аст. Дар варақи ушвони ин дастхат баъди эпиграф:

*Судхӯр аз пули худ нон шиканад гар, ба масал,
Шуша сандон шиканад, атола дандон шиканад.*

«С. Айнӣ Марғи судхӯр Китобхонаи бачагон ва навсаводони калонсол. Нашриёти давлатии Тоҷикистон» навишта шудааст. Таърихи итмоми ин тозанавис кайд нагардида бошад ҳам, китобати он моҳҳои аввали соли 1937 анҷом пазируфта будааст. Зеро нусхаи дастхат баъди чони мошина ба маҷаллаи «Барои адабиёти сотсиалистӣ» пешниҳод шуда дар шумораҳои 3-4, 5 ва 6 маҷалла қисман дарҷ ёфтааст.

Чаро нусхаи мазкурро устод Айнӣ таҳрири саввум гуфтааст? Зеро он баробари рӯбардор шудан, аз эпитаф сар карда, тағйир тақмил низ дидааст. Китобат бо ранги бунафш, тоза ва озода сурат гирифтааст. Барҳе калимаву таркиботи хатошуда эҳтиёткорона бо ништар пок гардида ислоҳ меёбанд. Дар радифи баъзе калимаҳои хонданишон дупвор бо қалами сиёҳ шакли навишти лотиниашон таъкид меёбад. Вале таҳрир, аксаран, бо усули муқаррарӣ – хат зада аз нав навиштан, иловаҳои камтарро дар ҳошия ва иловаҳои ҳаҷман калонро дар варақҳои алоҳидаи دفتر кайд карда, баъд саҳифаҳоро ба тартиб даровардан – идома меёбад.

Бо вучуди ин эҳтиёткорӣ, нусха аз саҳву хато пурра озод нагардидааст. Чанде аз он, мумкин гоҳи чони мошин, бо ҳусни хатти дигар ислоҳ шудаанд. Мусаҳҳеҳ дар зеро калима ё таркиби хато китобатшуда бо қалами сурх хат кашида, баъд бо ҳамон қалам шакли дурусти онро менависад. Мутаасифона, баъзе саҳву хатоҳои мағн ханӯз ислоҳ нашудаанд. Масалан, нависанда баъди китобати пурраи нусха воқеаҳои боби XI-ро аз нав тафсил дода, онро ба се боб (XI, XII, XIII) ҷудо мекунад. Бобҳои минбаъдаи XII, XIII, XIV мувофиқан бо рақамҳои XIV, XV, XVI ишора меёбанд. Вале боби XV, ки бояд бо рақами XVII ишора мегардид, бетағйир мондааст.

Дар ҳақиқат, тағйироти мазкур, ба дараҷасе ки боби XI-ро ба се боб ҷудо карда тавонад, муҳим аст. Иловаи дуоҷимсаҳифагӣ, ки дар он аввалин маротиба ба воқеаҳои барояш номақбул рӯ ба рӯ шудани Қориисмат ифода ёфтааст, дар ҳаёти ӯ як гардиши куллист. Ин воқеа, яъне аз тарафи дуздон ба ғорат бурдани пулҳои бонки русӣ-хитой (осиёсимиёнагӣ), ки сарватҳои Қорӣ ҳам он ҷо ҷамъ мегардид, барои ӯ зоҳиран безарар мегузарад: «Ҳамин ки бонк кушода шуд, аз ҳама пештар ӯ (Қоришқамба – А.К.) ба бонк рафта пулашро талаб кард. Бонк ҳам бегуфтугузор (пулашро) дод» (дастхати 31, в. 124/1 У). Вале ин лаҳза доираи иҷтимоии фаъолият ва ба пулу бонк, дуздони касбию ғоратгарони амири

пайваст будани тақдири минбаъдаи Қоришқамбаро муайян карда, бо ҳамин дар инкишофи воқеаҳои минбаъда заминаи мусоиде фароҳам меоварад.

Пас, ин саҳв, яъне то охир тағйир наёфтани шумораи бобҳо оё ба қонуноҳои мағшиносӣ мувофиқат дорад? Балес. Нависандаи аз қори эҷодӣ мошдагардида рақами XVI-ро дар як нигоҳ рақами XIV пиндошта, бо ҳамин рақами XV баъди он омадаро ислоҳ накардааст. Ва мошинанавис ҳам, зоҳиран бетағйир будани боби XV-ро дида, тағйироти дуввумбораи бобҳои пешинаро ба эътибор нагирифтааст. Ин аст, ки соли 1939 шӯъбаи адабиёти бачагонаи Нашриёти давлатии Тоҷикистон қиссаи «Марги судхӯр»-ро дар шумораи XV боб дастраси хонандагон намуд.

* * *

Тақдири минбаъдаи матни «Марги судхӯр» низ қолиби диққат аст. Баъди анҷоми матни тоҷикии қисса зарурати ба забони ўзбекӣ тајйр намудани он ба миён меояд: «Шӯъбаи адабиёти бачагона, - гуфта мешавад дар мактуби аз 28 феввали соли 1938 ба устод Айни фиристодаи Нашриёти давлатии Ўзбекистон, - аз соли 1938 сар карда ба қоли асарҳои оригиналӣ аҳамият медиҳад...

Ҳикояи «Судхӯрнинг ўлими»-ро ба мо фиристед. Ваъда медиҳем, ки тез қоли мекунем» (бойғонии нависанда, № 300/17).

Устод мувофиқи хошии Шоқир Сулаймон, ки яке аз масъулони Нашриёти давлатии Ўзбекистон буд, ба тајйр кардани матни ўзбекии қисса шуруъ мекунад. Мувофиқи нақшаи пешақии нависанда дастнависи «Судхӯрнинг ўлими» бояд моҳи сентябр, ё ҳеч набошад, моҳи октябри соли 1938 ба анҷом расида ба нашриёт фиристода мешуд.

Мувофиқи забонхати дар бойғонии нависанда маҳфуз «Судхӯрнинг ўлими» 29 август дар ҳаҷми 164 саҳифаи дастхат ба Тошқанд фиристода мешавад. Бо вучуди як қузъи қоли зиёд будан, таҳмин қардан мумкин аст, ки дастхати мазкур бандубаст ва хатти сужети матни тоҷикии қиссаро пурра нигоҳ дошта буд.

Аммо ба сабаби то ҳол ба мо қомаълум дастхати «Судхӯрнинг ўлими» боз ба муаллиф баргардонда мешавад. Аз мукотибаи устод Айни ва Шоқир Сулаймон ба хулоса омадан мумкин аст, ки чун дар ин давра қори шӯъбаи адабиёти бачагонаи Нашриёти давлатии Ўзбекистон қатъ қардида, қоли асарро шӯъбаи насрибадеи ба зимма меқирад, устод дастхатро барои аз нав қор қарда

ба таъбу завқи хонандаи калонсол мувофиқ намудан талаб карда мегирад. «Судхӯрнинг ӯлими» баъди таҳрири чиддӣ дар ҳаҷми 194 саҳифаи дастхат 11 январи соли 1939 дубора ба Нашриёти давлатии Ўзбекистон фиристода мешавад.

Матни ўзбекии қисса баъди таҳрири дуоим аз чопи тоҷикии соли 1939 ҳам аз ҷиҳати устуҳонбандӣ ва ҳам аз лиҳози мундариҷаву услуби баён чиддан фарқ мекунад. Маҳз дар ҳамин матн се боби нав (бобҳои X - XII), ки воқеаҳои ба деҳот сар даровардани Қориисматро дарбар кардаанд, илова мешавад. Инчунин, нависанда боберо, ки дар ҳаҷми 60 саҳифаи дастхат ба воқеаҳои бойбача, падари бойбача ва сафари талабаи мадраса ба Розмоз баҳшида шудааст, аз қисса бардошта, баъзе бобҳои ҳаҷман калони дигарро ба қисматҳо тақсим мекунад (таваҷҷӯҳ шавад ба ҷадвали тағйироти устуҳонбандии қисса).

Инчунин, дар таҳрири ўзбекӣ аксари порчаҳои шӯърии чопи тоҷикии соли 1939 аз дохили матн нартофта мешавад. Аз ҷумла, байти:

*Судхӯр аз нули худ нон шиканад гар, ба масал,
Шуша сандон шиканад, атола дандон шиканад, —*

ки дар матни тоҷикӣ ҳам ба сифати эпитаф ва ҳам аз забони Қоришкамба дар дохили асар истифода шудааст, дар матни ўзбекӣ ихтисор мешавад. Умуман, таҳрири матни ўзбекии «Марги судхӯр» тамоми зиддияту низоъҳои асарро ба симои марказӣ — Қоришкамба тобеъ намуда, боиси боз ҳам пурқувват гардидани мавзӯи асосии қисса гардидааст.

Устод Айни дар мактуби аз 30 апрели соли 1939 ба устод Лоҳутӣ навиштааш «Марги судхӯр», «Ҷаллодони Бухоро»-ро ўзбекон ба матбаа додаанд, ки дар ҳамин наздикӣ мебарояд» гуфта хабар додаст. Аммо шӯъбаи адабиёти нафисаи Нашриёти давлатии Ўзбекистон соли 1940 танҳо «Ҷаллодони Бухоро»-ро ба таъби мерасонаду халос. Матни ўзбекии «Марги судхӯр», ниҳоят, соли 1946 рӯи чопро мебинад, ки ин чопи аввалин ва охири «Судхӯрнинг ӯлимӣ» дар вақти зиндагии нависанда мебошад.

ТАҒЙИРОТИ УСТУХОЊБАНДИИ МАТНҲОИ
«МАРГИ СУДХҲР»

Мусав. 1	Мусав. 2 III	Тозанавис, чопҳои 1939 ва 1948	Чопи ӯзбекӣ	Чопи 1953
(сарсухан нест)	(сарсухан нест)	(сарсухан нест)	(сарсухан нест)	(сарсухан хаст)
(эпиграф нест)	(эпиграф нест)	(эпиграф хаст)	(эпиграф нест)	(эпиграф хаст) ¹
БОБҲО				
I	I	I	I	I
II	II	II	II	II
III	III	III	III	III
IV	IV	IV	IV	IV
V	V	V	V	V
VI	VI	VI	VI	VI
VII	VII	VII	VII	VII
VIII	VIII	VIII	VIII	VIII
IX	IX	IX	IX	IX
X	X	X		X
XI	XI	XI	XIII-XIV ²	XI
			X	XII
			XI	XIII-XIV
			XII	XV
нисфи XI-XII- XIII-XIV	нисфи XI XII-XIII- XIV XV		XV-XVI- XVII XVIII XIX	XIV XVII XVIII

* * *

Матни тоҷикии «Марги судхӯр» баъди соли 1939 ҳангоми дар қайди ҳаёт будани муаллиф боз ду бори дигар – соли 1948 дар дохили «Асарҳои мунтахаб» ва соли 1953 чун китоби алоҳида ба таъби мерасад. Баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла Н.Маъсумӣ ва Иржи Бечка бар онанд, ки ҳам матни соли 1948 ва ҳам матни соли 1953 қисса таҳрир дидаанд. «Қиссаи «Марги судхӯр» се чопи асосии

¹ Судхӯр аз пули худ нон шиканад гар, ба масал, Шиша сандон шиканад, атола дандон шиканад.

² Воқеаҳои боби XI дар матни ӯзбекӣ баъди ҳодисаҳои дар деҳот сар даровардани Қоришқамба дар бобҳои XIII – XIV тасвир ёфтааст.

китобиро аз сар гузаронидааст: соли 1939 чун китоби алоҳида, соли 1948 дар шакли аз нав кор кардашуда дар дохили «Асарҳои мунтахаб» ва дар охир бобҳои иловагардида дар маҷаллаи «Садои Шарқ» (1952, № 9 ва № 10) ва матни пурраи соли 1953 ба таъби мерасад».

Қисми дигари тадқиқотчиён, аз ҷумла Г. Самандаров, В. Папкина, С. Салоҳ ба сарсухани ба матни соли 1953 навиштаи устод Айни истинод карда, дар ин ақидаанд, ки асар баъди чопи нахустини китоби (1939) таъҳо як бор таҳрир дидааст. «Хусусан, «Марги судхӯр» - ин шоҳасари адабиёти тоҷик, - қайд кардааст. С. Салоҳ, - ки ду қарат аз тарафи муаллифи он таҳрир ва тасҳех шудааст ва байни ду чопи асосии он (нашрҳои солҳои 1939 ва 1953) тафовути калон вучуд дорад, қобили тадқиқи ҳамаҷонибаи муқоисавист».

Дар ҳақиқати ҳол, чопи соли 1948 қиссари А. Деҳотӣ аз рӯи матни соли 1939 таҳия намудааст ва ба чопи он нависанда, ғайр аз чанд маслиҳат ба муҳаррир оид ба ислоҳи баъзе хатоҳои техникӣ, даҳолат пакардааст. Вале дар матни соли 1953 «Марги судхӯр» муаллиф боз меҳнати зиёди эҷодиро ба ҳарч дода «асари дубора кор карда... камбудии асосии китобро ислоҳ карда» (С. Айни), бо ҳамин матни тоҷикии қиссари низ бо завқу салиқаи хонандаи калонсол мувофиқ менамояд. Таҳрир ва ба чоп ҳозир кардани матни мазкури «Марги судхӯр» ҳеле тез сурат мегирад, ки яке аз сабабҳои он, ҷунонки Н. Маъсумӣ ишора мекунад, барои форсизабонон ба чоп тайёр кардани матни қисса буд.³

Дар аввалҳои соли 1952 ба муносибати аз нав бунёд гардидани матбаа бо ҳуруфи арабӣ Нашриёти давлатии Тоҷикистон чопи як силсила асарҳоро бо ин ҳуруф ба нақша мегирад, ки дар қатори онҳо «Марги судхӯр» низ буд. «Ҳап дар он аст, ки – гуфта мешавад дар мактуби аз 26 феввали соли 1952 ба устод Айни навиштаи Нурмадов, - Комитети Марказӣ дируз аз мо рӯйхати китобҳоро, ки бояд ба алифбои арабӣ нашр шаванд, талаб кард. Мо он рӯйхати соли гузашта дар Маскав тасдиқшударо пешниҳод кардем, ки ҚМ, шахсан рафиқ Ғафуров, баъд аз муҳокимаи он рӯйхат ба чоп тайёр кардани фақат китоби Шуморо (яъне, «Марги судхӯр»-ро – А.К.) ба мо суғурданд» (бойгонии нависанда, 169-69).

¹ Бечка Иржи. К отражению реальности в повести Садриддина Айни «Марги судхӯр». – Известия ООН АН Тадж. ССР. 1966. № 4. С. 46.

² Салоҳ С. Ду таҳрири қиссаи «Марги судхӯр». – Ҷашнномаи Айни. – Ҷ. 5, Душанбе: Дониш, 1973. – С. 76.

³ Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод: ИДТ, 1959. – С. 223.

Устод Айни бо вучуди серкорӣ, мумкин аз моҳи март сар карда, дар байни се-чор моҳ қиссаро ҷиддан қалам мезанад ва аввалҳои моҳи август асарро дар таҳрири нав ба матбаа месунорад. Шояд, барои ҳарчи тезтар тайёр гардидани таҳрири нави қисса шўъбаи адабиёти бадсии Пашриёти давлатии Тоҷикистон низ ёрӣ расонда бошад. «Барои тезтар шудани кор, — қайд кардааст дар мактуби номбурдааш Нурмадов, — ман ҳатто мставонам ягон рафикро ба Самарқанд командировка кунам, ки ў ҳар рӯз як соат ё ду соат бо Шумо кор карда барои тахт кардани дастнавис ёрӣ мерасонад».

Дар ҳақиқат, 75 саҳифаи дастхати 268-саҳифагии «Марги судхӯр», ки таҳри рақами 34 дар осорхонаи нависанда маҳфуз аст, бо дасти шахси номаълум китобат шудааст ва ин саҳифаҳоро боз худ и устод аз назар гузаронида, баъзан, қалам задааст. «Марги судхӯр» дар асоси дастхати мазкур соли 1953 бо ҳуруфи кириллӣ ва соли 1956 бо ҳуруфи арабиасос ба таъб мерасад.

Устод Айни дар матни соли 1953 барои боз ҳам пурратар таъмин намудани пайдарнагии бандубасти асар воқсаҳои чор боби ба дехот бахшидаро баъди боби XI (дар матни ўзбекӣ воқсаҳои ба дехот мутааллиқ пеш аз боби XI аст) ҷой медиҳад. Ин тарзи ҷобачогузорӣ ба С.Айни имкон медиҳад костагии матни ўзбекиро, ки дар он хонанда ба фаъолияти симои асосӣ дар шаҳр дурусттар шинос нашуда шояд ба дехот рафтани ў мегардад, баргараф намуда, пайдарнагии мураттаби асарро аз соли 1895 то тирамоҳи соли 1917 таъмин намояд. Масалан, нависанда дар боби XI шиносии Қоришқамбаро ба саройбони сарои «Кавказ» ба тасвир гирифта инъикоси анҷоми муносибати дўстонаи онҳоро ба боби XVI ҳавола мекунад: «Мо воқсаи барҳам хӯрдани боварии Қоришқамбаро аз он саройбон дар поинтар бо тартиби таърихиаш дар ҷои худаш нақд хоҳем кард» (1953, 97).

Ғайр аз ин, ба воситаи азнавсозии тартиби бобҳо ҳодисаҳои шикастхӯрии пайдарнагии образи асосиро баъди воқсаҳои аз дехот дилмонда шудани ў тасвир намуда, бо ҳамин бобҳои иловаи асарро ба риштаи ягонаи сужет боз ҳам мустақкамтар пайваст медиҳад. Дар матни соли 1953 инчунин боби X аз нав дар шакли мукамалтар омада, бобҳои хурд-хурди ҷони ўзбекӣ боз якҷоя карда шудаанд. Ҳамаи ин таҳрирот ба пурра гардидани хусусиятҳои жанрии асар низ мусоидат намудаанд. «Марги судхӯр» аз тарафи нависанда гоҳо очерк, гоҳо ҳикоя ва гоҳо повест ном бурда мешавад. Ин асар ба жанри повест ё худ қисса мутааллиқ аст.

Аз ин рӯҷи иҷмолӣ ба коргоҳи эҷодии С.Айни бармеояд, ки эҷоди қиссаи «Марги судхӯр» аз соли 1935 то соли 1952 давом

ёфта, «ақлу дили нависандаро қариб бист сол ба худ банд карда бошад» (В. Панкина) ҳам, асоси устухонбандӣ ва мундариҷавии он дар байни солҳои 1936 – 1938 таҳаввул ёфта будааст.

* * *

Қиссаи «Марғи судхӯр» дар таҳрири охирии нисбат ба чопи соли 1939 «аз чихати ҳаҷм қариб ду баробар шуда аз чихати бадеият ва сатира пурратар гардида, аз чихати мундариҷа хеле маълумотҳои нави обнарасидаро дарбар мегирад» (бойгонии нависанда, 33). Табиист, ки чунин тағйирот ба тамоми соҳаҳои ғоявӣ бадеӣ ва услуби нигоришоти асар таъсири мусбат расонадааст.

Устод Лайи такмили мундариҷавию ғоявӣ қиссаро, пеш аз ҳама, ба воситаи таҳрири пайдарпайи симои асосии асар – Қоришқамба таъмин намудааст. Исту бист, фикру ақида ва рӯҳияи сарватпарастии Қоришқамба беш аз пеш такмил ёфта, боиси ҳамвора қувват гирифтани низову зиддияти бадеии асар мегардад.

Аввалан, таҳриротӣ минбаъда хонандаро водор мекунад, ки ба симои зоҳирӣ ва сурати хандаовари Қоришқамба дурусттар зеҳн монад. Масалан, барои тасдиқи « - Шумо ба мӯйсаргирӣ пули бисёр сарф намекунед... шумо дар ду моҳ як бор мӯйсар мегиред ва музди дастро ҳам баробари нимаи музди дигарон дода мегурезед» гуфта шикоят кардани саргарош минбаъд аз номи талабаи мадраса порчаи зерин илова мегардад: «Ман аз суханони саргарош огоҳӣ ёфта ба сари Қоришқамба бо диққат назар андохта дидам, ки дар ҳақиқат мӯйсараш монанди зиндониёни даври амирӣ баланд расида то пешонӣ ва буни гарданаш фаромадагӣ буда торҳои мӯйсараш ба торҳои ришаш монанди тору пуди дар дастгоҳи бофандагӣ бофташуда ба ҳам печида буданд ва бар хилофи сарҳои олдӣ дар тешпаи сараш ба кадри кафи даст як чойи бемуӣ ҳам менамуд» (1953, 12).

Инчунин, таҳриротӣ минбаъда то ҷӣ андоза мутаносиб афтодани зоҳири ботин ва сурату сирати образи асосии асарро боз ҳам тақвият медиҳад. Қоришқамба дар бозор на танҳо ба анвои хӯрокворӣ, нӯшоқӣ ва шираворихон аз исси роҳаш бароянда беихтиёр даст мезанад ва шиками чун ҷуссаи шутур бузургаширо пур мекунад, инчунин, барои ягон имконияти шикампуркуниро аз даст наодан тамоми панҷ узви ҳиссиашро ба қор медарорад. Ягон сокини бозор гоҳи тановул имкони аз иштиҳои қозгир ва чашми зогмонанди ӯ эмин монданро надорад: «Дар вақти гузаштанам аз пеши дӯкони сандуқфуруш ба гӯшаи чашми худ дидам, ки соҳиби дӯкон дар дарунтари дӯкони худ нишаста ва ҷути ҳисобро монанди

деворча рост гузошта ва дар наси вай кадом як чизи хӯрданиро монда аз назари роҳгузарон пинҳон карда мехӯрад. Аммо чапми тезбини зоғмонанди Қоришкамба он чизи хӯрданиро дида ба он чо нишастааст, ки фавран ба як паҳлӯ ёзида ва дасти худро ба наси чӯт ёзонда дар хӯрдани он чизи «пинҳон кардашуда» ба соҳиби дӯкон шарик шуд» (1953, 16).

Л. Бат ханӯз соли 1947 дар тақризаш ба шапри русии «Марги судхӯр» дараҷаи мумсиқӣ ва хасисии Қоришкамбаро дар назар дошта навишта буд: «Вай (Қоришкамба – А. К.) ҳатто бо занҳои худ низ савдогарӣ мекунад. Тоқиҳои дӯхтаи онҳоро бо парҳи бисёр арзон харида, ба воситаи савдогарҳои бозор он тоқиҳоро се баробар қимат мефурушад».¹

Дар ҳақиқат, ин банди пул аз хурдтарин шароити мусоиди маблағчамъкушӣ ҳатто аз камтарин имконияти сарфакорӣ, бигуздор ба ивази маҳрумиятҳои зиёд бошад ҳам, истифода мекунад. Ин одати Қоришкамба тавассути таҳриротӣ пай дар пай боз ҳам кавитар зоҳир мегардад. Чунин иловаҳо ба дараҷаи баланд расидани қувваи ҳаҷвнигории устод Айниро, ки дар «Анҷоми кори як шайхи ҳилагар», «Одина», «Дохунда», «Ғуломон» ва «Ёлдоштҳо» барин асарҳои мушоҳида мешуд, ошкор месозад:

(Қорӣ) оташи лампаро
кадре паст карда шиша-
ашро ба остинаш гирифта
та ба даруни хона гу-
зошт(1939, 41).

Қорӣ... лампаро... баъд аз қадре
пасттар қардани пилтааш шишаашро
бо дасташ гирифта ба замин гузошт.
Магар шишаи лампа бисёр тафсон
буда, дасташро саҳт сӯзонд, ки воҳ,
воҳ дастакам! – гӯён ӯ панҷаашро ба
пеши даҳонаш бурда, «пуф-пуф»
гӯён барои таскин додани сӯзиши
сари ангуштонаш кӯшиш мекард.

– На ин ки шишаи тафсонро бо
дастатон гиред, – гуфтам ман ба ӯ бо
оҳанги афсӯсхӯрӣ, бояд бо остин ё
ин ки бо рӯймолчаатон мегирифтед.

– Хайрият, ки бо остин ё ин ки бо
рӯймолчаам нагирифта будаам, –
гуфт Қорӣ дар ҳолате ки ханӯз сари
ангуштонаашро «пуф-пуф» мекард, –
дар он вақт остин ё рӯймолча парт
шуда нобуд мегардид, ки товони

¹ Батъ Л. Садриддин Айни. «Смерть ростовщика». – Знамя. 1947, № 2. – С. 182.

вайро ҳеч кас намедод ва ба ман зарари калон мерасид. Даст сӯзад, ямоқаш аз худаш аст, худ ба худ дурӯст мешаваду меравад ва маро ҳеч бало намезанад ва зарар ҳам намерасад... (1953, 51)

Устод Айни минбаъд дар асар чун тарҷумон, Мӯҳсин, Ҳамроҳрафиқ, Шодмон, Тӯрамурад, ноиб Мирзохӯча, Арбобҳамид, Арбобрӯзи боз якчанд образҳои эҷобӣ ва манфии дигар ҳамроҳ карда, симои Қоришқамбаро дар муносибат ба гуруҳҳои гуногуни иҷтимоӣ ба тасвир мегирад.

Яке аз симоҳос, ки ханӯз дар таҳрири дуҷоми мусаввада пайдо шуда боиси авҷи аълои зиддияту низоъҳои асар ва тақони ҷиддӣи ҳолатҳои рӯҳии Қоришқамба гардидааст, тарҷумон аст. Маҳз ба тавассути ӯ калимаи болшевик дар дили Қоришқамба тарсу харос ҷой карда оқибат сабаби ҳалокати ин банди пул мегардад:

Қоришқамба аз тарҷумон пурсид:

– «Ба сари ҳукумати Русия болшевик омадааст» мегуянд, рост аст, ё дурӯғ?

– Рост аст.

– Қоришқамба боз як дараҷа хурсанд шуда пурсид:

– Магар ин ҳамон вел ё век ё велкан, ҷӣ буд, сабилмондари фаромӯш кардам, кинозе, ки управлиштон мегуфт, нест?

– Не-е, – гуфт тарҷумон мад кашида, – болшевик линги кинозоро аз осмон мсорад:...(бойгонии нависанда, 30, в. 11)

Ҳабари тарҷумон воситаи гардидааст, ки нависанда ба ботини образи асосии асар пураттар дохил гардида, изтиробу ҳаяҷони қалбии ӯро бо тамоми инъикоси ҳолати интизории Қорӣ дар роҳи мудирӣ бонки Бухоро қувват пайдо кардааст: «Дили Қоришқамба ба кафидан расид, ӯ гумон мекард, ки сари синааш, ки ҷанд гоҳ боз аз гушг фуromaда лоғар шуда ба устухон часпида рафта буд, дамида истодааст. Дар ҳаёлаш чунин меомад, ки ҳамин замон он ҷояш кафида дилу шушааш аз он ҷо парида меравад. Сари синаашро бо ду дасташ нахш мекард, аммо дамидагии он ҷо зер намехурд, балки дақиқа ба дақиқа боз ҳам баландтар медамид» (бойгонии нависанда, 30, в. IV).

Дар таҳрири аввали мусаввада низ баъди навмедии ҷонқоҳона дар масҷид бо дидани тобутҳо аз фикри ба даст даровардани ертиш як андоза беҳ гардидани ҳолати рӯҳии Қоришқамба тасвир ёфтааст. Вале таҳрири минбаъдаи як ҷузъи бадеӣ (ба тобутҳои гуногунбизоат иваз кардани тобутҳои зарҷӯш) боиси амиқрафти андешаҳои ин ғуломи ҳалқабаргӯши сарвату боигарӣ гардидааст:

(Қоришкамба) почор ба лаби ҳавзи Девонбегӣ даромад ва ба рӯи саҳн баромад. Ҳамаи намозхонаи саф кашида нишаста буданд. Дар пешгоҳи саҳн се чанозаи тобути зарғӯш ҳам менамуд.

Қоришкамба як дараҷа хурсанд шуд ва орзу кард, ки «Илоҳӣ ҳар се ин мурдаҳо ба як пушга равад, то ки аз ҳар кадомашон иртиш гирам, ҳеч набонад, дуяш дар як пушга равад, то ки ба иртиш гирифташ комёб шавам. Агар Худо накарда ҳар кадоми ин мурдаҳоро ба пушгаҳои ҷудогона барад, маҷбур мешавам, ки ба як иртиш қаноат кунам...» (бойгонии нависанда, 30, в. 75)

Қоришкамба почор ба лаби Ҳавзи Девонбегӣ даромад ба саҳни хонақоҳ баромад. Даруну беруни хонақоҳ бо намозхонаи пур буд. Ҳама дузону зада нишаста буданд.

Дар пешгоҳи сафи чанубии хонақоҳ се тобут менамуд, ки дар гирди яке аз онҳо суф, ба атрофи дигаре зарринҷит ва ба даври саввумӣ кимхоби нави сурхранг кашида буданд.

Қоришкамба қадре подмон шуд. Ӯ дар дили худ орзу кард, ки «Илоҳӣ ҳар се ин мурдаҳоро ба як пушга – қабристон барад, ки ба се иртиш соҳиб шавам, ҳеч набонад, дуяшонро ба як пушга мсбурданд, ба гирифтани ду иртиш комёб мегардидам ва ҷои оше, ки аз ҳуҷранишиноам, ки имрӯз аз вай маҷбур маҳрум мондам, пур мешуд...»

«Хуб, агар ҳар кадомашонро ба як пушгаи дигар барад, ҷӣ кор мекунам?» – гӯён ӯ худ ба худ савол дод ва дар ҷавоб ба ин фикри қатъӣ омад:

«Дар ин сурат аз паси тобуте, ки ба гирди он кимхоб кашидаанд, меравам. Зеро аз гирди тобут маълум мешавад, ки ин мурда ҳам ҷавон аст ва ҳам аз хонадони боён. Албатта ба ин мурда иртиши калонгар ва нуркиматгар хоҳанд дод» (бойгонии нависанда, 30, VIII).

Агар гасвири мазкур дар ҳаёти Қоришкамба масали «хонаравшанқунии бемор»-ро ба хотир оварад, пас, таркиби дар таҳрири дуҷуми мусаввада ҳамроҳшудаи «Ох, болшесвик!» аз забони ӯ чун нидои охирини ҳасрат садо медиҳад.

Хислатҳои Қоришқамба ба тавассути бобҳои иловашудаи XII – XV дар муносибату муомилааш ба сокинони деҳот боз ҳам возехтару равшантар ба назар мерасад. Дар ин бобҳо мавқеи иҷтимоӣ ва табиати ӯро Арбобрӯзӣ, Арбобхамид ва Мирзохӯча барин «шағолони кишлоқӣ» таквият медиҳанд. Аз ин лиҳоз илова гардидани симои Мирзохӯча ном судхӯри шаклану маънан ҳампояи Қоришқамба ҷолиби диққат аст. Нависанда ҳангоми пешвозгирии Қоришқамба сурати Мирзохӯчаро чунин ба қалам додааст: «Лекин давидани ноиб аз давидани сангпушт ҳеҷ фарқ надошт, чунки ӯ ҳам монанди Қоришқамба шикамқалон ва фарбеҳ буда, гӯшти зерӣ зақан ва пушти сари ӯ дамида баромада, гарданаширо бо шикам ва тахтапушташ ҳамрӯй карда буд. Фарқе, ки ӯ аз Қоришқамба дошт, ҳамин буд, ки сараш хурд, ришаш кам ва поҳояш аз поҳои ӯ кӯтоҳ буда, аз фарбеҳӣ ӯ аз вараҷ монанди зерсутун гафс менамуданд.

Ба ин шаклу шамоил намуди зоҳирии ноиб ба ҳувули пури гандум монанд буд, ки даҳони вайро як қабза карда бо даҳонбанде баста бошанд» (1953, 105).

Нависанда ҳақиқати ба деҳқонони деҳот «дилсӯзӣ» ва «дастгири» карданҳои Қоришо дар поёни мурофиас, ки ба тавассути векселбозиҳои ӯ дар кишлоқ баргузор гардида буд, бомуваффақият фолл кардааст:

– Акнун ҳисоби байнихудиро баробар карданамон даркор аст, – гуфт (Қоришқамба).

• – Дар байни мо боз чӣ гуна ҳисоби баробарношуда ҳаст? – гуфт Арбоб, – шумо ба воситаи вексел пулҳои дирӯз ба қарздодаатонро имрӯз ба фоидаи яксола ва дусолашон рӯнда гирифтед, ман бошам, заминҳосро, ки умре ба онҳо соҳиб шуданро орзу доштам, ба даст даровардам. «Нома тамом вассалом!» Дар ин ҷо боз чӣ гуна ҳисоб набаробар шуда монд?

– Охир шумо ба воситаи векселбозии маҷ заминҳосро, ки сӣ ҳазор танга арзиш доштанд, бо дувоздаҳ ҳазор танга ба даст даровардед. Ман аз шумо ҳисоби ана ҳамин ҳаҷдаҳ ҳазор танга ро менурсам.

– Он маблағ ҳаққи ҳалоли ман аст! – гуфт Арбоб.

– Ҳаргиз ин тавр нест, – гуфт Қоришқамба – шумо, Арбоб, чунон ки худатон гуфта будед, дар муомила сағ нашавед (1953, 44).

Ҳамин тариқ, дар таҳриротӣ минбаъда хусусиятҳои ҳаҷвии асар боз ҳам афзуда воқеаҳо моҳияти баланди иҷтимоӣ касб мекунанд. Аз ҷумла, порчаи зерин бо обуранги баланди бадеӣ ва рӯҳи амиқӣ фолклории худ хусусияти миллӣ ва фардияти симои асосиро дучанд таъмин намулдааст:

Дар миёнаи онҳо (одамони миршаб ва даҳбошии чиреб) Қоришкамба шахд рафта фарёд мекашид, «во хонем сӯхт» гӯён риши худро меканд ва рӯи худро медарид (1939, 85).

Дар миёнаи давраи одамони хокимони шахр Қоришкамба, дар ҳолате, ки саллаи калонаш каловавор ба гарданаш фуромадагӣ буд, монанди навҳагарон ба ҳар тараф ҳам хӯрда торҳои риши худро бо ангиштонани канда «вой хонем сӯхт, вой чонам ба лаб омад, вой чономи азизам аз даст рафт!» -- гӯён фарёд мекашид; гоҳо ба нохунҳои худ рӯяшро харошида хушнор мекард; гоҳо гирия гулӯгираш гардида, бе он ки чӣ гуфтаниш маълум шавад, монанди саге, ки дар обмӯрии боғ дармонда, ба наси худ аз боғбон зарбаҳои қонқоҳ ме-хӯрда бошад, нӯла мекашид (1953, 151).

Як қатор иловаҳои хурду калони минбаъда, зоҳиран, ба ҳатти сужети қисса алоқаи мустақкам надоранд, вале онҳо масъалаҳои дар асар бардоштаро аз ягон ҷиҳат тақвият дода, боиси ифодаи возеҳи мавқеи гоҷавию иҷтимоии баён мегарданд. Аз ин ҷиҳат, иловаи якушимсаҳифагии аввали боби IX, ки шаб дар роҳ ҳангоми бурдани пули қарзи Қоришкамба ба талабаи мадраса ва бойбача руҳ додааст, қолиби диққат аст: «Одатан, миршабҳои Бухоро аз дузд тарсида шабона ба ӯ наздик наменуданд ва одами ростро дастгир карда ё пул мегирифтанд ва ё ҳабс мекарданд. Бинобар ин, аҳволи мо душвор буд: мо гурехта наметавонистем, чунки дар он сурат одамони миршаб рост будани моро дониста моро таъқиб карда дастгир мекарданд ва рӯйрост ҳам ба миршаб рӯ ба рӯ шуда наметавонистем, зеро дар он сурат онҳо моро мешинохтанд ва медонистанд, ки мо дузд нестем ва ба ӯи худ ба даст меафтадем» (1953, 46-47).

Нависанда дар ин порча шаммас аз ҳаёти миршабони Бухоро накл карда, худ ба бетартибӣ ва дуздию ҳанногӣ боис гардидани позирони тартиботи ҷамъиятро фош менамояд ва ин воқеаҳоро бо услуби пинҳонқоронаи қарздиҳию қарзситонии Қоришмак пайваст намуда маҳсули даври замон будани ҳаннотии чунин махлуқони сарватпарастро таъкид менамояд.

Баъзе мунаққидони «Марги судхӯр» чун Г. Самандаров ва Ё. Гуломов дар ин фикранд, ки дар қисса, ҳатто дар бобҳои иловашудаи он ҳам , ба фаъолият ва эътирози деҳқонон баҳои дарқорӣ дода нашудааст. «Вале... ҳатто дар варианти нав ҳам...

як камбудии муҳим ислоҳ напшуда мондааст. Муаллиф эътирози ғаёлонаи оммаи деҳқононро бар зидди зулмунадагон нишон намедиҳанд».¹

Бояд дар назар дошт, ки мундариҷаи асосии «Марги судхӯр» нишон додани роҳҳои бойшавии Қоришқамба ва вақте ки инқилоби Октябр бонқоро миллӣ мекунад, ба сабаби аз даст додани пулҳояш ба фоҷиа анҷом ёфтани зиндагии ӯ мебошад. Бинобар ин, тамоми тағйироту иловаҳои минбаъда низ ба мазмуни асосии асар тобест буда, пеш аз ҳама, барои инкишофи бадсӣ, хислат ва муносибату муомилаи образи асосӣ равона шудаанд.

* * *

Тахрирот ва такомули чандинбора ба забону услуб ва бадсӣ-ти қисса ғаъсири мусбат расонда, рӯҳи ҳаёлангезӣ ва хиссиётпарварии матнро дучанд таъмин намудаанд.

Дар матнҳои аввалаи «Марги судхӯр» **линг, исқит, мурданӣ, ука, дунбол, харина, шакка** барин калимаҳо истифода шудаанд, ки баъзеи онҳо дар тахрироти минбаъда ба муродифҳои адабиёти иваз гардидаанд: **ука** – **додар, хонем** – **хонаам** ва **гайра**.

– **Ука**, дар қиссаи ман пули майда набудааст (1939, 10). – **Бародар**, пули майдаам набудааст (1953, 15).

Аксари калимаҳои ҳақӣ-гуфтугӯӣ, ки тобишҳои услубиёти напурқувват буда, барои ифодаи равшанӣ возеҳи симоҳои қисса ва мақсадҳои ғоявии нависанда мусоидат доранд, дар тахриротҳои охириин низ мавқеаҳои нигоҳ доштаанд. Аммо ҳиссаҳои дар матнҳои аввалаи қисса фаровони **-ку, -дия, -канӣ, -мӣ** дар тахрири охириин аз истеъмоли бароварда шудаанд:

– **Хонда диҳам-мӣ?** – гуфта мепурсидам (1939, 47). – **Хонда диҳам?** – гуфта мепурсидам (1953, 59).

– **Канӣ**, марҳамат кунед, асп тайёр шуд, – гуфт (1939, 53). – **Марҳамат кунед, асп тайёр шуд**, – гуфт (1953, 65).

– **Пои бойбачаҳо нозук мешудааст-дия** (1939, 42). – **Ниҳоятдараҷа нозук будани пои бойбачагонро акнун фаҳмидам** (1953, 52).

¹ Самандаров Г. Повести сатиравии Садриддин Айни «Марги судхӯр». – Адабиёти советии тоҷик. – Сталинобод: НДТ, 1954. – С. 182.

Носирҷон Маъсумӣ дар хусуси мавқеи истеъмолии ҳиссаҷаи – мӣ дар қиссаи «Марғи судхӯр» сухан ронда дар поварақ қайд мекунад: «Дар таҳрири охиринаи «Марғи судхӯр» С.Айнӣ ин ҳиссаҷаро қор намсфармояд, ки сабаби асосии он барои форсизабонон ба ҷои тайёр қарда шудани асари мазкур мебошад».

Ихтисори ҳиссаҷаҳои боло сабаби дигар ҳам дорад. Устод Айниро ҳолати аз воридоти бемайлоии калимаҳои халқӣ-ғуфтуғӣ торафт дурушту дағал гардидани таркиби луғавии забони адабӣ ба таъвиш оварда буд ва ин таралдул дар қисматҳои дигари фаъолияти нависанда низ эҳсос мегардад. Устод Айнӣ хангоми аз назар гузаронидани ҳикояи «Аз Маскав ҷӣ овардӣ»-и Ҷалол Иқромӣ дар зерӣ ҷумлаҳои «Ҷамту, дар шаҳр қорам аст», «Пул доретон-мӣ?» хат қашида, дар ҳошия чунин қайд мекунад: «Аз забони табелҷӣ ин гуна таъбири вайрон дуруст нест. Ҷағто аз забони бачагон ҳам. Бояд ба бача забон ёд дод, на ин ки ба забони вайрони ӯ тобсӯ шуд» (бойгонии нависанда, 747).

Дар нимаи дууми солҳои 30-юм бо баҳонаи ба мундариҷаи сиёсӣ ва инқилобии ҳаёти мо мувофиқат накардан шакли навишти арабии мафҳумҳои сиёсӣ-иҷтимоиро аз истеъмоли бароварда, ба ҷои он дар матбуот, ҳуҷжатҳои ҳизбию давлатӣ, мактаб ва маориф, китобҳои дарсӣ ва адабиёти илмию бадеӣ шакли навишти русии истилоҳҳои сиёсӣ-иҷтимоиро дохил карданд. Ва табиист, ки ин ҳаракати номатлуб ба таркиби луғавии қиссаи «Марғи судхӯр» низ, ки дар авҷи ин ҷунбиш эҷод гардида буд, бетасир намонд. Умуман, дар таркиби луғавии таҳририҳои аввалии қисса калимаҳои револютсия, револютсионер, упрвленияющий, закон, протсент, компания, агтск, адрес... мушоҳида мешавад. Вале нависанда баъдтар ба забони миллии мувофиқ набудани калимаҳои болоро ҳис қарда, дар таҳрири охирии онҳоро ба муродифҳои тоҷикиашон (**инқилоб, инқилобҷӣ, мудир, қонун, фонд, ҷамъият, бинои доруворӣ, унвон ё нишона**) иваз менамояд.

Упрвленияющий ўро тасалли дод (1939, 97).

Револютсия феврал рӯй дод (1939, 98).

Мудир ўро тасалли дод (1953, 165).

Дар соли 1917 инқилоби феврал ба вучуд омад (1953, 165).

Ҷамчунин, агар ба калимаи **ширинқор** иваз шудани калимаи **шутқарӣ** аз муборизаи доимии С. Айнӣ дар роҳи тозагии забони адабии тоҷик дарак диҳад, ба калимаҳои **тоқия, узангу** иваз на-

¹ Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик, – С. 41.

мудани калимаҳои **каллланӯш**, **рикоб** ба он далолат дорад, ки хусусиятҳои таърихӣ, тобишҳои маъноӣ ва мавқеи услубии калимаву таркибҳо ҳамеша дар мадди назари нависанда будааст.

Устод барои ҳарчи амиқтар ва бо тамоми паҳлӯҳои услубӣ манзури хонанда намудани фикр як қатор ҷумлаҳои содара минбаъд тафсил дода шаклҳои гуногуни ҷумлаҳои мураккабро истифода мекунад:

ӯ ҳам хеста ба қояш нишаста ба чашмони гирён ва ангуштгони ларзон қадре ба тор нохун зад (1939, 19).

Раҳими Қанд баъд аз «хармурд» ба чашмони гирён ва панҷаҳои ларзон боз қадре торҳои танбурро тинг-тинг кунонид, аммо ин садо аз садои танбур зиёдтар ба гушӯси мағассе, ки дар торҳои тортанак дармондааст, монанд буд (1953, 25).

Маҳз дар матни соли 1953 тафсил ёфтани як қатор ҷумлаҳои таркибҳо боиси андешиҳои ҷиддии С. Салоҳ гардида, ӯ минбаъд ба сифати матни аслии қабул кардани таҳрири охирини қиссара ба зери шубҳа гузоштааст: «Аз ин қабил мисолҳо пай бурдан мумкин аст, ки таҳрири сониро (муаллиф таҳрири 1953-ро дар назар дорад - А. К.) ба сифати нусхаи охирини қабул кардан на ҳамеша ва на ҳамаҷониба саҳеҳ хоҳад буд».¹

Муҳаққиқ барои исботи бартариҳои матни 1939, аз ҷумла порчаҳои зеринро ба ҳам қиёс намуда, ба чунин хулоса омадааст, ки порчаи аввал «басо фасеҳ, мӯъҷаз, образнок ва бисёр сода, мисли як лавҳаи саҳнавӣ бе тафсилоти барзиёд аёнӣ нигошта шудааст. Аммо дар наشري соён ин порча тарзе таҳрир шудааст, ки ба як хондан дарк кардани он маҳол аст ва ба эътибори ҳусни баён низ салис намебошад».

Охир лулчи Қорӣ аз ҷунбидан бозмонд, нон аз гулӯяш пагузашт, лекин даҳонаш ҳамчунон пур буд ва ба гап задан имкон наёфта бо дасти худ ба чинифуруш чойнакро ни-

Чинифуруш пиёлаи чойро **ханӯз** холи **накарда** Қорӣ даҳони худро аз нон чунон пур кард, ки акнун на поиро хоида метавонист ва на ҳарф зада ва **ӯ** дар **хамин** **ҳолат** аз **гарси** он ки **чинифуруш** нони **бокимондаро** **хӯрда** **намо-**

¹ Салоҳ С. Ду таҳрири қиссаи «Марги судхӯр». – Ҷашномаи Айни – Ҷ. IV. – Душанбе: Дониш, 1971. – С. 84.

шон дода бо ишора аз ӯ
чой талаб кард (1939, 11).

над, як дасти худро ба бурдаи
охирини нон, ки ба рӯи бодбезак
буд, гузонга ба дасти дигараш ба
чишифуруш ишора кард, ки зултар
пиёларо холи карда ба ӯ чой кашид
да диҳад, то ки вай нонҳои ним-
ҳоидаи дар лунҷаш бударо бо ёр-
мандии чой фуру бурда тавонад
(1953, 15).

Дуруст, порчаи боло хеле васеъ шудааст, лекин ин тафсилот
чумларо, ба андозасе ки «дар як хондан дарк кардани он маҳол
бошад», ғализ нагардондааст. Чанд чузъи иловашуда бошад,
ҳарисӣ, чашмгуруснағӣ ва вазъияти хандахариши ин симои
булачабро боз ҳам таквият додааст. Дар чумлаи тахририда на-
висанда муносибати ҳарисонаи Қориисматро ба бурдаи охирини
пони ба рӯи бодбезак буда низ нишон дода, ба воситаи иловаҳо
тамоми кӯшишҳои ӯро барои аз даст наодани ин бурдаи охи-
рини нон таъкид кардааст ва ин лавҳаи балсӣ низ бори муайяни
ғоявию эстетикӣ ба дӯш дорад.

Ҳар як тағйироти хурдтарин ҳам, агар он беихтиёр рух наод-
да бошад, чувтуҷӯҳои муайяни эҷодии нависандаро ифода ме-
кунад. Аз чумла, калимаи **гулҳан** низ, ки дар таҳрири соли 1953
«Марги судхӯр» ҷои калимаи «гӯлах»-ро гирифтааст, натиҷаи
андешаи муайяни муаллиф мебошад. Калимаи **гӯлах** писбат ба
муродифи худ – **гулҳан** ба забони адабӣ баъдтар дохил гардида,
дар забони зиндаи халқ ба маънои маҷозии **бад**, **нохуб** (гӯлахӣ –
шахси гунаҳгор, дӯзахӣ) низ истифода мешавад. Мумкин, навис-
анда ҳамин нозуктарин тобишҳои услубии гӯлахро дар назар
дошта, онро ба муродифи якмаънодораш – **гулҳан** иваз карда-
аст. Ин аст, ки ҳаҷми ба ҷои тайёр кардани қисса истифодаи
калимаи **гӯлах** маънои даҳолати берунаро ба матни нависанда
дошта, хилофи қоидаҳои матнининосӣ мебошад.

Тағйироти забониву услубии «Марги судхӯр», аз чумла, дар
матҳои минбаъда беш аз пеш мавқеъ пайдо кардани чумлаҳои
мураккаби сертаркиба сабабҳои воқеӣ дорад: чунонки қайд гар-
дид, ин қисса дар аввал чун асари бачагона эҷод гардида буд ва
табиист, ки дар матни соли 1939 аксари чумлаҳо сода ва баёни
мазмун рехтаву мухтасар аст. Вале он ба сифати асари бачагона
танҳо ба забони тоҷикӣ ба таъъ расиду халос.

Шӯъбаи адабиёти бачагонаи Нанриёти давлатии Ёзбекистон
ба сабаби кори худро қатъ намудан ва Нанриёти адабиёти бача-
гонаи назди КМ ВЛКСМ мувофиқи тақризи Г. Птитсин (бойго-

нии нависанда, 251 – 1) аз чони қисса хуздорӣ намуданд. Ин аст, ки асар дар таҳрирҳои минбаъда ба завқу салиқа ва ҷаҳонбинии хонандагони калонсол мувофиқ карда шуда, баъзе лаҳзаҳои ба ҳаёти ҷурҷӯшу хуруши бачагон бахшидаи матни соли 1939 (с. 35 – 36) тамоман ихтисор шудаанд. Бо вучуди ин, услуби ба табиати бачагон наздики қисса ҷурра барҳам нахӯрдааст.

Носирҷон Маъсумӣ дар сохти синтаксисии қиссаи «Марги судхӯр» ду равияи тасвир – аз як тараф, равияи ба повест ва ҳикояҳои «Ҷаллодони Бухоро», «Аҳмади девбанд» ва «Мақтаби кӯҳна» мувофиқаткунанда ва, аз тарафи дигар, равияи ба асарҳои «Одина», «Доҳунда» ва «Ғуломон» наздикро мушоҳида намудааст. Муҳаққиқ ба равияи дуҷум асосан бобҳои баъд ба қисса дохилгардидаҳо мансуб медонад: «Сохти синтаксисии бобҳои иловашудаи «Марги судхӯр» (таҳрири соли 1952) аз сохти синтаксисии таҳрири пешини ин повест фарқ мекунад. Забони бобҳои иловагӣ бо мураккабии синтаксисии худ аз принсипи умумии забони повест дур рафта, ба равияи яқуми забонӣ ва услубии нависанда (яъне, ба равияи забони «Одина», «Доҳунда» ва «Ғуломон» – А.К.) наздик мешавад».¹

Ба фикри мо, ба мураккабии сохти синтаксисӣ майл кардани забони асар, ки дар тамоми рафти ҳагги сюжетӣ наспрҳои минбаъда мушоҳида мешавад, ба баъси фасеҳи мундариҷаи ҳаҷвии қисса ҳалал нарасонидааст, балки боиси боло гирифтани мавқеи иҷтимоии ҳаҷв ва амиқрафти хусусиятҳои ғоявӣ бадеии асар гардидааст. Ҷумлаҳои мураккаб, баъзан, нарасоноҳои ҷумлаҳои содаи матнҳои аввалро, ки бо сабаби муҳтасарӣ характери ҳаҷвии персонажи асосиро дуруст кӯшода натавоноистаанд, барҳам доданд:

Сар бардошта нигоҳ кардам,
ки Қоришқамба аст. Ба дасташ
дандонхилол дандон-
ҳояшро мековад (1939, 29).

Ман сар бардошта ба
саломдиханда нигоҳ кардам,
ин Қоришқамба буд ва ӯ бо
дандонхилоли аз ҷӯби газ та-
рошида дандонҳояшро мекоф-
ту резаҳои хӯроки аз байни
дандонҳояш ба нӯги дандон-
хилол банд шуда баромадаро
бо дасташ гирифта ба тарафи
вай як нигоҳ мекард ва баъд он
резаро дубора ба даҳонаш ан-
дохта меҳӯрд (1953, 37).

¹ Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – С. 230.

Ҳангоми муқоисаи матнҳои гуногун беш аз пеш зоҳир гардида-ни хусусиятҳои муассирии симоҳои қиссаи «Марги судхӯр» равшан ба назар мерасад. Нависанда барои ба завқӣ бадеӣ ва талаботи маънавии хонанда қомилан созгор намудани асар аз ганҷинаи бебаҳои адабиёти классикӣ ва эҷодиёти ганин мардуми тоҷик сабақгирона истифода мекунад. Қисми қуллӣ порчаҳои шеърӣ ва афоризмҳои асар маҳсули таҳриротӣ минбаъда мебошанд.

Порчаҳои шеърӣ, одатан, дар лаҳзаҳои пуршиддати қисса барои чамъбасти муносибтари бахшҳои алоҳидаи ҳатти сюжет истифода мешаванд. Қуллӣ байтҳои аз мутафаккирони барҷаста чун Саъдӣ, Ҷалолӣдини Балхӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Мирзо Абдулқодири Бедил иқтибосшуда барои боз ҳам амиқтару равшантар хувайдо сохтани ҳолатҳои рӯҳӣ, фикру андеша ва дунёи ботинии шахси асосӣ равона шудаанд. Аз ҷумла, нависанда дар матни соли 1953 дараҷаи баланди муҳаббат ва эътиқоду самимияти ба сарват доштаи Қоришқамбаро аз забони ҳуди ӯ бо ин байти Бедил хулоса кардааст:

**Дар дами мурдан маро бар зиндагӣ афсӯс нест,
Ҳайфи домонат, ки аз дастам раҳо хоҳад шудан (с. 171).**

Истифодаи адабиёти классикӣ дар таҳрирҳои минбаъдаи қисса ба таври гуногун сураг ёфтааст. Масалан, порчаи зерин бо тағйири андаке ифоданокӣ ва рӯҳи ғошқунандагии қаломӣ Саъдиро дучанд афзуда, онро ба ҳислати персонажи асосӣ қомилан мувофиқ намудааст:

Раҳими Қанд... илова намуд:

– Ин одам (Қоришқамбар – А.К.) бой бошад ҳам, бисёр ҷанми-гурӯсна будааст, барои ситонидани ягон чиз аз ҳеч қор ибто ҳам намекунанду ор ҳам, бо вучуди ин, ҷанми сар намешавад.

Ман дар ҷавоби ӯ гуфтаам:

– Ҳарчанд Саъдии Шерозӣ гуфтааст, ки «ҷанми танги дунёдорро ё қаноат пур қунд, ё хоки гӯр», ман меӯям, ки «ҷанми танги дунёдорро на қаноат пур қунд, на хоки гӯр» (1953, 33).

Чунин майлҳои сухан дар иловаи мақолаи зарбулмасалиҳои ҳалқӣ низ ба мушоҳида мерасад. Аз ҷумла, зарбулмасали «забони мургонро мургон медонанд» дар шакли «забони гургонро гургон медонанд» истифода шудааст:

– Шумо забони онҳоро мефаҳмед-а? – гуфт Қоришқамбар.

Албатта, мефаҳмам! – гуфт ноиб. – Магар «забони гургонро гургон медонанд» нагуфтаанд? (1953, 145)

Рӯҳи ғошқунандагии зарбулмасалии мазкур, махсусан, вақте ки аз забони ҳуди симоҳои манфӣ баён гардидааст, қувват ёфта, табиати ҳақиқатан гургонаи онҳоро нисбат ба деҳқонон чун дар

ойина акс намудааст. Умуман, мақолу зарбулмасалҳои иловашуда чун «ғумон аз имон ҷудо мекунад», «одамро одам вайрон мекунад, заминро об», «санъатро сангшикан ҳам будааст», «на сик сӯзад, на кабоб», «то омадани табар кунда меосояд» ба мазмуну мундариҷаи қисса пурра мувофиқат карда, боиси ғасеҳӣ ва ҷилои дучанди забону ҳусни баён гардидаанд.

Устод Айни ҳангоми таҳрири пайдарнаи матн ба маънои маҷозии воҳидҳои забонӣ ҳарчи бештар диққат дода, аз ҳисоби истифодаи бамавриди таркибҳои фразеологӣ ва санъатҳои гуногуни бадеӣ низ ифоданокӣ, ҷозибанокӣ, боигарии маънавии баён ва рӯҳи халқии қиссаи «Марги судхӯр»-ро дучанд афзун гардондааст. Аз ҷумла, воҳидҳои фразеологӣ ҳангоми таҳрирҳои минбаъда иловашуда чун **ба замин ҷанм дӯхтан, дар оташи хирсу ҳасад сӯхтан, дил нур будан, аз даҳон бӯи шир омадан, гулӯи касеро равшан кардан, линро аз осмон овардан** ва ғайра баёнро реҳта, мӯъҷаз намудаанд. Дар порҷаи зерин таркибҳои **дар сина дил доштан** ва **хун гиристан** хусусияти деҳқонони тоҷикро, ки ҳамеша шарикӣ ғаму шодии якдигаранд, барҷаста тасвир намудааст:

– Касоне, ки **дар сина дил доранд**, аз маҳбус шудани ту **хун мегирианд**, ту чаро дар ин аҳвол механдӣ? – гуён Ҷамроҳрафик аз Тӯрамурад пурсид (1953, 122).

Ифоданокӣ ва маънирасии таркибҳои фразеологӣ иловашуда, махсусан, дар алоқа ба дигар воҳидҳои ифодакунандаи маъноҳои маҷозӣ боз ҳам барҷаста ба назар мерасад. Аз ин ҷиҳат, ҷумлаи зерин, ки қариб ҳамаи аъзои онро воҳидҳои фразеологӣ оро додаанд, ҷолиби диққат аст: Қоришқамба ин «ғусфанди фарбеҳи ба нойи худ омадаро» дида, оби даҳонаш рафта гулӯяш хориш кардан гирифт (1953, 101).

Аксари тапбехшавандаҳо воқеӣ, комил ва ба ҳаёти мардуми тоҷик саҳт марбут буда, бо сифатҳои умдаи худ тапбехшавандаҳоро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳанд. Тапбехи зерин ҳарисӣ, ҷанмгурӯснагӣ ва ҳайвонтабиатии Қоришқамбаю Мирзохӯҷаро вобаста ба якдигар тасвир намуда, манзараи ҳадаовар ва нафратовареро пешни назари хонанда ҷилва медиҳад: «Дар ин вақт (вақти хӯрокхӯрӣ – А. К.) ин ду дӯст ба ду барзагови ҳамроғ ва ҳамкор монандӣ пайдо кардаанд, ҷунонки барзаговон ба сабаби ҳамкорӣ бо ҳам унс ва улфат пайдо карда дар як охӯр хӯрок мехӯрданд ва дар вақти кунҷорахӯрӣ ҳарчанд якдигарро шохзанӣ накунанд ҳам, бо сари худ сари ҳарифи худро фишор дода, аз охӯр дуртар карда, худ бисёртар хӯрдан мехоҳанд, инҳо ҳам ба сару гардани худ ба табақ наздиктар рафта, ҳамтабақи худро танг карда наволаҳои калонгарро аз онҳо худ кардан мехоҳанд» (1953, 107).

Дар тахриротӣ минбаъда нависанда бадсияти асарро аз ҳисоби муболиғаҳо низ афзун гардондааст. Дар иловаи поён, аз як тараф, баднафсӣ, ишқампарастӣ ва аз тарафи дигар, беномусию бефаросатии Қоришқамба таъкид ёфтааст:

– Хуб, барои абсрааш нею барои Худо боз як хӯрок диҳед, дуо мекунам. Илоҳӣ тӯи фарзандонатонро бинед (1939, 15).

– Хуб, ба ҳисоби абсрааш нею барои Худо боз як белча гулқанд диҳед, ки мӯздаам хунук шуда рафта аз иштиҳо мондаам. Дуо мекунам: Илоҳӣ тӯи фарзандонатро бинед!

– Хайрият, ки мӯздаатон хунук шуда аз иштиҳо монда будаед, вагарна тамоми дунёро паҳолида фуру мсбурдед, -- гуфт атгор бо оҳанги нимшӯхию нимчиддӣ... (1953, 20)

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи истифодаи бемайлоии гули эҷодиёти халқ, воситаҳои гуногуни тасвири бадеӣ, забони қисса мунтазам сайқал ёфта ва пуробурангтар гардида, мазмуну мундариҷаи қисса боз ҳам сахттар шудаанд.

Шояд матнҳои чопии «Марги судхӯр» аз ҳама напирҳои асарҳои дигари устод Айний як андоза бехатотар бошад. Дар ин қор, пеш аз ҳама, хизмати Абдусалом Деҳотӣ, ки муҳаррири сс чопи қиссаро (соли 1948 – Асарҳои мунтахаб, соли 1953 – китоби алоҳида ва соли 1961– Куллиёт) ба ўҳда дошт ва бачопхозиркунандагии матни Куллиёт – К. Айний ва Х. Айниро қадр қардан зарур аст.

Фаъолияти муҳарририи А. Деҳотӣ дар матни соли 1953 «Марги судхӯр» намуна аст. Дар матни соли 1953 ҷои баъзе аъзои ҷумла тағйир дода, барҳс аз таркибҳо ба дигаргунии андаке аз қавсайн озод мешаванд, гуруҳи калимаҳо ба муродифҳояшон иваз мегарданд ва ғайра. Чунин таҷдиди матн бо розигии муаллиф ба вуқӯъ пайваста, боиси равшании маъно ва мустаҳкамии услуби баён гардидааст:

Як-ду бистар дорам, ки аз чиркинӣ ва даридагӣ аз арақчини зери полони хар фарқ надорад (д. 48).

Як-ду бистари чиркину дарида дорам, ки аз арақчини зери полони хар фарқ надорад (1953, 36).

ойина акс намудааст. Умуман, мақолу зарбулмасалҳои иловашуда чун «тумон аз имон ҷудо мекунанд», «одамро одам вайрон мекунанд, заминро об», «сангзанро сангшикан ҳам будааст», «на сик сӯзад, на кабоб», «го омадани табар кунда месояд» ба мазмуну мундариҷаи қисса нурра мувофиқат карда, боиси ғасбҳои ва ҷилои дучанди забону хусни баён гардидаанд.

Устод Айни ҳангоми таҳрири пайдарнаии матн ба маънои маҷозии воҳидҳои забонӣ ҳарчи бештар диққат дода, аз ҳисоби истифодаи бамавриди таркибҳои фразеологӣ ва санъатҳои гуногуни бадеӣ низ ифоданокӣ, ҷозибанокӣ, боигарии маънавии баён ва рӯҳи халқии қиссаи «Марги судхӯр»-ро дучанд афзун гардондааст. Аз ҷумла, воҳидҳои фразеологӣ ҳангоми таҳрирҳои минбаъда иловашуда чун **ба замин чашм дӯхтан, дар оғаш хирсу ҳасад сӯхтан, дил нур будан, аз даҳон бӯи шир омадан, гулӯи касеро равған кардан, лингро аз осмон овардан** ва ғайра баёнро реҳта, муъҷаз намудаанд. Дар порчаи зерин таркибҳои **дар сина дил доштан** ва **хун гиристан** хусусияти деҳқонони тоҷикро, ки ҳамеша шарикӣ ғаму шодии якдигаранд, барҷаста тасвир намудааст:

– Қасоне, ки **дар сина дил доранд**, аз маҳбус шудани ту **хун мегирянд**, ту чаро дар ин аҳвол механдӣ? – гуён Ҳамроҳрафик аз Турамурад нурсид (1953, 122).

Ифоданокӣ ва маънирасии таркибҳои фразеологӣ иловашуда, махсусан, дар алоқа ба дигар воҳидҳои ифодакунандаи маъноҳои маҷозӣ боз ҳам барҷаста ба назар мерасад. Аз ин ҷиҳат, ҷумлаи зерин, ки қариб ҳамаи аъзои онро воҳидҳои фразеологӣ оро додаанд, ҷолиби диққат аст: Қоришқамба ин «гулӯи фарбеҳи ба нойи худ омадаро» дида, оби даҳонаш рафта гулӯяш хориш кардан гирифт (1953, 101).

Аксари ташбеҳшавандаҳо воқеӣ, комил ва ба ҳаёти мардуми тоҷик саҳт марбут буда, бо сифатҳои умдаи худ ташбеҳшавандаҳоро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳанд. Ташбеҳи зерин ҳарисӣ, ҷашмигуруснагӣ ва ҳайвонтабиатии Қоришқамбаю Мирзохӯчаро вобаста ба якдигар тасвир намуда, манзараи хандаовар ва нафратовареро неши назари хонанда ҷилва медиҳад: «Дар ин вақт (вақти хӯрокхӯрӣ – А. К.) ин ду дӯст ба ду барзагови ҳамроғ ва ҳамкор монандӣ пайдо кардаанд, ҷунонки барзаговон ба сабаби ҳамкорӣ бо ҳам унс ва улфат пайдо карда дар як охӯр хӯрок мехӯрданд ва дар вақти кунҷорахӯрӣ ҳарчанд якдигарро шохзанӣ накунанд ҳам, бо сари худ сари ҳарифи худро фишор дода, аз охӯр дуртар карда, худ бисёртар хӯрдан мехоҳанд, инҳо ҳам ба сару гардани худ ба табак наздиктар рафта, ҳамтабақи худро танг карда иволаҳои қалонтарро аз онҳо худ кардан мехостанд» (1953, 107).

Дар таҳриротӣ минбаъда нависанда бадсияти асарро аз ҳисоби муболиғаҳо низ афзун гардондааст. Дар иловаи поён, аз як тараф, баднафсӣ, ишқамнарастӣ ва аз тарафи дигар, бепомусию бефаросатии Қоришқамба таъкид ёфтааст:

– Хуб, барои абсрааш нею барои Худо боз як хӯрок диҳед, дуо мекунам. Илоҳӣ тӯи фарзандонатро бинед (1939, 15).

– Хуб, ба ҳисоби абсрааш нею барои Худо боз як белча гулқанд диҳед, ки меъдаам хунук шуда рафта аз иштиҳо мондаам. Дуо мекунам: Илоҳӣ тӯи фарзандонатро бинед!

– Хайрият, ки меъдаатон хунук шуда аз иштиҳо монда будасд, вагарна тамоми дунёро нахоида фуру мебуред, – гуфт агтор бо оҳанги нимшӯхию нимчидӣ... (1953, 20)

Ҳамин тарик, дар натиҷаи истифодаи бемайлоии гули эҷодиёти халқ, воситаҳои гуногуни тасвири бадсӣ, забони қисса мунтазам сайқал ёфта ва пуробурантар гардида, мазмуну мундариҷаи қисса боз ҳам саҳсхтар шудаанд.

* * *

Шояд матнҳои чопии «Марги судхӯр» аз ҳама нашрҳои асарҳои дигари устод Айни як андоза бехатотар бошад. Дар ин қор, пеш аз ҳама, хизмати Абдусалом Дехотӣ, ки муҳарририи се чопи қиссаро (соли 1948 – Асарҳои мунтахаб, соли 1953 – китоби алоҳида ва соли 1961 – Куллиёт) ба ўҳда дошт ва бачопхозиркунадагони матни Куллиёт – К. Айни ва Х. Айниро қадр қардан зарур аст.

Фаъолияти муҳарририи А. Дехотӣ дар матни соли 1953 «Марги судхӯр» намуна аст. Дар матни соли 1953 ҷои баъзе аъзои ҷумла тағйир дода, бархе аз таркибҳо ба дигаргунии андаке аз қавсайн озод мешаванд, гуруҳи калимаҳо ба муродифхояшон иваз мегарданд ва ғайра. Чунин таҷдиди матн бо розигии муаллиф ба вуқӯъ пайваста, боиси равшании маъно ва мустаҳкамии услуби баён гардидааст:

Як-ду бистар дорам, ки аз чиркинӣ ва даридагӣ аз арақчини зери полони хар фарқ надорад (д. 48).

Як-ду бистари чиркину дарида дорам, ки аз арақчини зери полони хар фарқ надорад (1953, 36).

Вале як катор тағйироти чоғи соли 1953 ба матн таъсири манфӣ расонидааст. Бархе аз хатоҳо аз бсэйтиборӣ нисбат ба ҳуруфи арабӣ сар задааст. Масалан, талабаи мадраса илтимоси бойро оид ба сафари Розмоз:

– **Хуб, ин як кӯчароҳи ошноӣ аст**, ҳарчӣ шавад, меравам (д., 87) – гӯён қабул мекунад. Дар матни соли 1953 ин ҷумла дар шакли:

– **Хуб, ин як кӯча роҳи ошноист**, ҳарчӣ шавад, меравам (с. 64) – омадааст. Албатта, аз ҳам ҷудо навиштани ҷузъҳои калимаи мураккаб ва дар шакли **ошноист** омадани хабари **ошноист** маънои матро бағамом халалдор кардааст.

Ё худ дар вараки 10 дастхат ба таркиби **ғӯзаҳо шукуфта** дучор мешавем. Вале он дар сах. 125 чоғи соли 1953 тамоман бсмавқеъ дар шакли **ғӯзаҳо ва пахтаҳо шукуфта** истифода шудааст. Маълум аст, ки дар матн сухан дар бораи пахтаи маҳаллӣ мсравад, ки ин маъноро калимаи **ғӯза** пурра ифода менамояд. Агар ба ин маънои луғавии **ғӯзаро** (пӯчоки пахта бо пахтааш, дар ҳолате ки пахтаашро ҳағӯз аз вай ҷудо карда нағирифта бошанд) илова намоем, дар матн тамоман зарурат надонгтани иловаи калимаи **пахта** аён мегардад.

Ҳағто баъзе пораҳои яқлухти дастхат, ки ба мундариҷаи минбаъдаи матн таъсири муайян дорад, аз матни соли 1953 ағтидаанд. Масалан, порҷаи зерини дастхати № 34 ба воқеаҳои ба деҳот сар даровардани Қоришқамба комилан марбут буда, ба хусусиятҳои мазҳакавии ҷанд лаҳзаи минбаъдаи қисса низ рӯшноӣ мсандозад: «**Ҷ** (Қоришқамба – А. Қ.), ки ҳар бомдод ба масҷиди Мағоки Бухоро рафта маснавии Ҷалолуддини Румиро мсшунид ва ҳар гоҳ, ки ҳирси судхӯриаш боло гирифта шавқӣ ба деҳот рафта дар дилаш ҷӯш запад, байти зерини маснавии мазкурро, ки:

**Дех марав, дех мардро аҳмақ кунад,
Ақро бенуру беравнақ кунад –**

мебошад, зери лаб такрор карда ба худ тасаллӣ меод ва «ман аҳмақ нестам, ки ба умеди ғӯдаи калон ба деҳот рафта ҳам чоғи худро ва ҳам пули худро, ки аз чоғи ҳам ширинтар аст, дар зери хавфи талағ шудан гузорам» мегуфт» (в. 152).

Ихтисори порҷаи боло тасодуфан рух надодааст. Шаҳсони масъули чоғи, мумкин, аз хавфи ба мазмуни байт хурдағирӣ кардани сисатбозон, аз порҷаи боло тағҳо ҷумлаи оғирро истифода карда, барои барқарор намудани робита дар поёни ҷумла таркиби

худ ба худро илова намудаанд: «Ман аҳмақ нестам, ки бо умеди фоидаи калон ба дехот рафта, ҳам чони худро ва ҳам пули худро... дар зери хавфи талаф шудан гузорам» мегуфт худ ба худ (1953, 98).

Дар чоии куллиётии қисса (сах. 103) матни ихтисоршудаи фавқ пура барқарор гардида, вале таркиби худ ба худ аз ҷумла бардошта нашудааст.

Ҳамин тариқ, дар чоии соли 1953 аз дохили матн афтидани калимаҳои паси вай, ки... ва ба калимаҳои замиш, фурӯмада... иваз гардидани калимаҳои зимн, фур варда... қимати асарро ҳамчун охири матни давраиҳаёгӣ кам кардааст:

... дар ҳамин зимн роҳи ... дар ҳамин замиш роҳи
пиносой ва омӯзиш ҳам купшо- линосой ва омӯзиш ҳам купшо-
да мешавад (д. 25). да мешавад (1953, 22).

Нисбат ба матни охири давраиҳаёгӣ матни куллиётии «Марги судхӯр» (1961) нурратар ва мукамалтар мебошад. Ба ҷои ҳозиркунандагон зими татбиқи матнҳои ҷои ва дастхати қисса, ҷунонки қайд гардид, бисёр хатоҳои дар матни соли 1953 руҳодоро ислоҳ намудаанд. Масалан, калимаи равғанхӯрӣ (д., 141), ки дар матни соли 1953 (с. 92) дар шакли равғанхарӣ омадааст, дар матни Куллиёт ислоҳ гардидааст: «Қориисмат баъд аз муомилаи худро ба савдогарони калон сар кардан аз хумори гӯшту равғанхӯрӣ баромад» (сах. 97). Инчунин, қимати матни куллиётии қиссаро тавзеҳоти он, ки боиси дарки боз ҳам амиқтари мундариҷаи ғоявӣ бадеии асар гардидааст, афзудааст.

Бо вучуди ин, матни Куллиёт ба дараҷаи баланди илмӣ тайёр нагардидааст. Зеро, аввалан, дар он як қатор саҳу хатоҳои матни соли 1953 ислоҳ нашудааст. Масалан, дар ҷараҳи 104 дастхат ҷунин ҷумла ҳаст: Ин роҳ он қадар бад набуд, ях бастагӣ бошад ҳам, охурҷаҳои ҷарҳи ароба ҳам дошт, ки дар он ҷоҳо асп налағжида қадам мегузошт. Калимаи налағжида дар матни соли 1953 саҳван ба шакли наранҷида (с. 73) омада, ин носоҳеҳӣ дар матни Куллиёт низ (с. 78) ислоҳ нагардидааст.

Сониан, дар матни Куллиёт як қатор хатоҳои хурду калони техникӣ ба мисли зиндонхона (ба ҷои зинхона), ҳаманро (ба ҷои ҳамаанро), гирифта (ба ҷои гирифтам), ҷӣ гуна (ба ҷои ҷӣ гуфта), гамом қунам (ба ҷои тамом қанам) ва (ба ҷои ба) низ сар зада, фасеҳии мундариҷаи асарро халалдор кардаанд.

Барои ба вучуд овардани матни илмӣ муайян намудани сар-чашмаи матни асосӣ, ки дараҷаи саҳеҳии ҳамаи нуسخаҳои дигар-

ри кисса дар муқоиса ба он санчида шавад, зарур аст. Чунин нусхаи пурқимати «Марғи судхӯр», ки бо дасти устод Айнӣ, бо назардошти тамоми таҳрирҳои минбаъда, китобат шудааст ва охириин матни давраиҳаёгии қисса низ аз рӯи он ба таъби расидааст, дастхати № 34 мебошад.

Вале дар ин дастхат низ, чи хеле ки дидем, баъзе саҳву хатоҳо роҳ ёфтаанд. Боз як мисол: - Дидӣ, ки вексел чӣ тавр ҳуччати бешташвиш будааст, барои вексел дода пул гирифтаи на ба қозикалон муҳрона, на ба мирзои ӯ қотибона, на ба мулозимаш хизматона, на ба ноиб ноибона ва на ба арбоб ва калонтарони деха **ширинкома** ва кӯтоҳ карда гӯсем: ҳеч як харчи барзиёд кардан лозим намеояд (д., 209). Чумла баъди калимаи **ширинкома** омадани ҳиссаи ёридиҳандаи доланро тақозо дорад. Вале ин қостагии чумлаи боло дар матнҳои минбаъда низ ислоҳ нашудааст. Чунин мисолҳоро боз овардан мумкин аст.

Ҳамин тариқ, ҳангоми ба вуҷуд овардани матни саҳси «Марғи судхӯр» лозим донистем, ки тамоми нусхаҳои дастнавису чонии асарро ҷиддан аз назар гузаронида, ба ягон нусха, ҳатто ба сарчашмаи матни асосӣ – дастхати № 34 низ аз будаи зиёд баҳо надиҳем.

Аламхон КУЧАРОВ

ТАВЗЕҲОТ

1. Эпиграф бори аввал дар дастхати № 31 оварда шудааст ва муаллифи он худи Айнӣ мебошад.
2. Соли 1312 ҳичрӣ баробари соли 1895 мелодӣ мебошад. Дар тамоми нусхаҳои қаламӣ калимаи солҳои омадааст.
3. Вакф – молу мулк, ки (дар асрҳои миёна) барои корҳои хайр вогузонида, даромади он ба ғоидаи талабаҳо, камбағалон ва дармондагон харч мешуд.
4. Фатво // Фатвӣ – ҳукми шаръ, ки дар мамлакатҳои мусулмонӣ аз тарафи муфтий, шайхулислом ё қозӣ доир ба ягон масъалаи динӣ бароварда мешавад.
5. Ҳучраи зархарид – ҳучрае, ки сохибаш онро ба сифати ичора истифода мекунад.
6. Поку – теғест, ки бо вай мӯйи сари одамонро тарошанд.
7. Панҷсер – андозаи вази, ки ба ду пуд (32 кг) баробар аст.
8. Мисқол – андозаи вази, ки аз 4 грамм зиёдтар аст.
9. Хонақоҳ – масҷиди калони гулбаздор. Хонақоҳи Девонбегӣ – масҷидест, ки аз тарафи Нодирдевинбегӣ ном хони сулолаи Аштархониён дар шаҳри Бухоро соли 1620 сохта шудааст.
10. Табаррук – баракатдор доништан ва муборак шумурдан.
11. Растаи баззозӣ – қатори газворфурушӣ.
12. Чаллондан – ба воситаи харидуфуруш пулро зиёд кардан.
13. Вофуруш – чаллоб, касе, ки маҳсулоти нешаварони дастӣ коркунандаро харида бо нархи зиёдтар мефурушад.
14. Тим – бозори сарпӯшидаи дару бастиноки мустаҳкам, ки дар он ҷо чизҳои қиматбаҳо фурушанд. Тимча – чунин бозори хурд.
15. Гулқанд – таркибест, ки гули хушбӯйи атриро бо қанд соида дар офтоб тайёр мекунанд.
16. Таркиби рехтаи «кас маҳару кас маёб» маънои чизи партов ва камистеъмолоро дорад.
17. Мадрасаи Кӯкалтош – яке аз калонтарин мадрасаҳои Бухоро, ки Қулбобо-Кӯкалтош дар вақтҳои дар Ҷирот ҳукумат доштаниаш соли 1578 бино кардааст.
18. Мағок – чуқурӣ, ғор. Масҷиди Мағок – яке аз масҷидҳои миёнаи Бухоро.
19. Раҳими Қанд – надари шоир Муҳаммадҷон Раҳимӣ (1901-1968).
20. Ифтидохона – зиёфат ва пешкаш ба муносибати шуруъ кардани дарс дар соли таҳсил дар аморати Бухоро.

21. Мударрис, муфти, аълам, охун, раис, қозӣ – мансабҳои гуногуни давлатӣ дар аморати Бухоро.
22. Обидандон – пириини саҳту часпаки дона-дона.
23. Пул – пули майдаи мсталлии Бухорои амирӣ, ки аз чоряки тин иборат буд.
24. Танбон – эзор, почома.
25. Амир Музаффар - амири сулолаи Манғития, ки солҳои 1860-1885 дар Бухоро ҳукмронӣ кардааст.
26. Навқарони галаботур – он дастаҳои сарбозони аморати Бухоро, ки аз байни мардум чамъ карда ба ҷанг андохта мешуданд.
27. Бӯй бурдан - аз ғон сирри пинҳонӣ андаке огоҳӣ ёфтан
28. Искит – хасис, мумсик, чашмгурусна. Искити мурданӣ – ниҳоят хасис.
29. Қсмухт– ҷармест донадор, ки аз пусти асп ва ҳар таёс мекунад.
30. Токи Хоча Мухаммади Паррон – ёдгориест, ки дар қисмати шарқии Бухоро ҷой гирифтааст.
31. Таваҳҳум – ба ваҳм афтодан, гумон, ҳаёл.
32. Ширбаланд – маконест ду километр дуртар аз шаҳри Бухоро дар тарафи шарқии он, ки дар он ҷо ҷорбоғи амир воқеъ буда, ҳар сол сайри наврӯзи барпо мегардид.
33. Мухамалсиллиқи Хайрат (1876-1902)– шоири равшанфикри тоҷик, ки ашъораш аз ғазал, рубоӣ ва мухаммас иборатанд.
34. Шайхгарош ва таквофурӯш– касе, ки зоҳираи одатҳои диниро бағамом иҷро менамояд.
35. Мазори Баҳоуддини Нақшбанд (1318-1389) яке аз калонтарин шайхҳои мутасаввиף аст, ки дар асоси таълимоти ӯ дар охири асри XIV дар тасаввуф шоҳас бо номи Нақшбандия пайдо шуда дар Бухоро, Самарқанд, шаҳрҳои Хурӯсон ва Ҳиндустон ҷаҳи шудааст.
36. Аробаи кӯтак – аробаи дучарҳаи баланд.
37. Санг – шакли кӯтоҳшудаи фарсанг ё фарсах. Тақрибан ба ҳангт км баробар аст.
38. Ба тумони Ғиждувони Бухоро нисбат доштани талабаи мадраса – Садриддин Айнӣ дар назар аст.
39. Дарвозаи Мазор ё Дарвозаи Мазори шариф – яке аз ёздаҳ дарвозаи Бухоро, ки дар тарафи ғарбии шаҳр ҷой гирифтааст.
40. Майдони машқи сарбоз дар байни ду роҳ- роҳи Вобқанду Ғиждувон ва роҳи Файзободу Дилқушо воқеъ буд.
41. Дош – оташдони калон, ки дар вай оташи бисёр афрӯзанд.
42. Қалами қариндош – қалами одии хатнависӣ.
43. Мурофия – муҳокимаи даъво дар қозихона. Даъво ва ҷавоб, ки дар маҳкама гузориш меёбад.

44. Мулозим – навкар, хизматгор. Каси ҳамеша дар хизмат ҳозир.
45. Маҳзари даъвои шаръӣ– санаде, ки барои муурофияи қозӣ дар хузури даъвогар ва ҷавобгар тартиб дода мешуд.
46. Ҳатти ибро – ҳуҷҷате, ки дар сурати байни худ созиш кардани даъвогар ва ҷавобгар аз номи онҳо тартиб дода мешуд.
47. Шариатпаноҳӣ– лақаби дабдабаноки қозӣ.
48. Бисту як ҷавоби фарзи айн – 21 фармоиши заруртарини шариат аз қабилӣ намоз хондан, рӯза доштан, закоти мол додан ва ҳоказо.
49. Раҳматulloҳиалайх– иборан арабӣ буда, маънояш «раҳмати Худо бод бар он кас» мебошад.
50. Чиккаву пукка– тарафҳои чуқурчадор ва барҷастагӣ доштаи бучул.
51. Чӯтал – пулест, ки шахси дар қимор бурида ба шахсони ғайри қиморбоз медиҳад.
52. Ҳапақ – тӯб, чизи гирдаи пурбод аст, ки бо вай бозӣ мекунанд.
53. Қӯшбегӣ – сарвазири амир, ки ба корҳои дохилӣ ва хориҷии аморат мутасаддӣ буд.
54. Маснавии баъд аз намоз хондашаванда – дар Бухорои амирӣ дар баъзе ҷойҳо баъд аз намози бомдод ва дар баъзе ҷойҳо баъд аз намози пешин қисме аз «Маснавии маънавий»-и Ҷалолуддини Румиро мехонданд.
55. Намози ишроқ – намози ғайри панҷвақға аст, ки шайхон пас аз баланд шудани офтоб мехонанд.
56. Вирду аврод – зикри дуоҳои ҳаррӯзаи аҳли дин.
57. Адои маҳраҷи ҳарфҳои арабӣ – бурро ва равшан талаффуз кардани ҳарфҳои махсуси забони арабӣ.
58. Маҷҷонан – муфт, ройгон.
59. Таноб – андозаи масоҳат, як таноб баробари чоряк гектар аст.
60. Маҳрам – хизматгори даргоҳ.
61. Ман – ченаки вази, ки дар Бухоро баробари 128 кг мебошад.
62. Гулавсор – нӯхтаи нозук ва нӯхтабандаш чармин.
63. Байъи шаръӣ – қавлу қарори мувофиқи қонунҳои шариат.
64. Зинхона – хонаест, ки дар даруни саиҳона меандозанд. Дар Бухорои амирӣ маҳбусони муваққатиरो дар зинхона ҳабс мекарданд.
65. Собот – пешайвони назди оғил, ки дар рӯзҳои офтобии зимистон ҳайвонотро аз оғил он ҷо мебароранд.
66. Тағалақ – думҷаи хӯшаи ҷуворӣ сафед.
67. Муддаиалайх – ҷавобгар, касе, ки ба вай даъво карда мешавад.

68. Рӯян – як навъ растанӣ, ки аз вай ранги сурх тайёр мекунанд.
69. Маҳзари дафъ – ҳуччате буд, ки дар Бухорои амири ҷавобгар барои рад кардани даъвои даъвогар менавишт.
70. Зақун – талаффузи вайрони калимаи русии закон (қонун) аст.
71. Имперотур (император) – унвони якқасардорон ва ҳокимони мутлақ дар давлатҳои гуногуни дунё.
72. Дарвозаи Самарқанд – яке аз ёздаҳ дарвозаи шаҳри Бухоро.
73. Ариши ароба – шоту (шоҳтир).
74. Арқ – боргоҳи амирони Бухоро буд.
75. Корвонбошӣ – сардори гурӯҳи савдогарон ва судхӯрон.
76. Ясовул – аз ходимони дарбори амир ё ҳоким, ки дар вақти сафар пеш-пешӣ онҳо ба сифати посбон мерафт.
77. Мисқоӣ – докаи нафис.
78. Кимхобу кундал – номҳои матоъҳои гаронбаҳои маҳаллӣ, ки ҳоло камистъмоланд.
79. «Сосдиненный банк», «Русско-Китайский банк» – бонкҳои хориҷӣ дар шаҳри Бухорои амири.
80. Инқилоби феврал – инқилоби буржуазӣ – демократии феввали соли 1917 дар Русия, ки дар натиҷаи он Ҳукумати подшоҳӣ сарнагун гардида, ҷумҳурии буржуазӣ – демократӣ барпо шуд.
81. Великий киноз – подшоҳи Русия Николаи II, ки солҳои 1894 – 1917 ҳукмронӣ кардааст, дар назар аст.
82. Мизони соат – муҳарриқи соат.

Гуногунхонихои матн ва ислохи сукути калимаву таркибот

- Саҳ. 22⁷⁶ кашид ба ҷои кашида. Дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт кашида омадааст.
- Саҳ. 22^{1п} тамом канам ба ҷои тамом кунам. Дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт тамом кунам аст.
- Саҳ. 23⁸⁶ зимн ба ҷои замин. Дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт замин омадааст.
- Саҳ. 24¹⁷⁶ Дар матнҳои 1953 ва Куллиёт озор медоданд аст.
- Саҳ. 26^{17п} Ин ҷо ва дар ҷойҳои дигар дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт конфет аст. Мувофиқи дастхат дар шакли канфет оварда шуд.
- Саҳ. 30^{12п} Дар дастхати №34 дар сарои омадааст.
- Саҳ. 43³⁶ Дар Куллиёт калимаи одами омадааст.
- Саҳ. 43⁶⁶ Дар Куллиёт ҷӣ гуна омадааст.
- Саҳ. 43¹⁰⁶ Дар матни Куллиёт калимаи хам партофта шудааст.
- Саҳ. 45¹⁶ поин ба ҷои зерин. Ин гуногунхонӣ дар Куллиёт пайдо шудааст.
- Саҳ. 45^{11п} чаро ба ҷои ба ҷӣ. Ин гуногунхонӣ дар матни Куллиёт пайдо шудааст.
- Саҳ. 46⁴⁶ ба қарз ба ҷои қарз. Мураттибони матни Куллиёт калимаи «ба»-ро ихтисор кардаанд.
- Саҳ. 47¹³⁶ аз паси сугун ба ҷои аз сугун. Ихтисори калимаи паси дар матни Куллиёт маънои ҷумларо коштааст.
- Саҳ. 56^{3п} бонк ба ҷои банк. Дар дастхатҳои қисса шакли навишти бонк истифода шудааст.
- Саҳ. 57¹⁶ камомад ба ҷои комомад. Ин саҳв дар матни Куллиёт пайдо шудааст.
- Саҳ. 57^{14п} Кавказ..., кантура..., Русия ба ҷои Кавказ..., кантора..., Россия. Дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт калимаҳои русӣ ва аврупоӣ мувофиқи талаффузи аврупоиашон оварда шудааст. Дар матни илмӣ шакли навишти дастхат истифода шуд.
- Саҳ. 70¹⁶⁶ гирифтам ба ҷои гирифта. Дар Куллиёт гирифта омадааст.
- Саҳ. 73⁷⁶ налағжида ба ҷои нارانчида. Ин хато дар матни соли 1953 пайдо шуда, минбаъд ислоҳ нашудааст.
- Саҳ. 94²⁶ ба рӯи замин ба ҷои ба замин. Ин гуногунхонӣ дар матни соли 1953 пайдо шуда, минбаъд давом кардааст.
- Саҳ. 97^{11п} Дар матнҳои 1953 ва Куллиёт худашонро омадааст. Мувофиқи дастхати №34— худшошонро истифода бурда шуд.

- Сах. 97⁶¹ Дар матнҳои соли 1953, Куллиёт калимаи ва омада аст. Ин хато мувофиқи дастхати №34 ислоҳ шуд.
- Сах. 98¹⁰⁶ Дар матнҳои соли 1953 як сархат, аз ҷумла, байти:
Дех марав, дех мардро аҳмак кунад,
Ақро бонуру беравнак кунад. –
партофта шудааст.
- Сах. 198¹³⁰ дехот ба ҷои қишлоқ. Дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт аксари калимаҳои деха ё дехот ба калимаи қишлоқ иваз гардидаанд. Қаринаи дар дастхати №34 будаи калимаҳои мазкур истифода шуд.
- Сах. 99¹⁶⁶ фориг ба ҷои озод. Мувофиқи дастхати №34 калимаи фориг барқарор шуд.
- Сах. 101¹⁵⁰ ростқавл ба ҷои ростқавл бошад. Ин хато дар матни 1953 пайдо шуда, дигар ислоҳ нагардидааст.
- Сах. 102⁸⁶ Худ ба гардан ба ҷои гардани худ. Мувофиқи дастхати №34 ислоҳ шуд.
- Сах. 102¹¹¹ Коришқамбаи хомтамаъ ба ҷои Коришқамба ҳамтамаъ. Мувофиқи дастхати №34 ислоҳ шуд.
- Сах. 103¹⁰ Дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт таркиби як танга афтидааст.
- Сах. 104³⁰ дер мондан аз ин сафар ба ҷои аз ин сафар дер мондан. Ҷобачогузори таркибҳо мувофиқи дастхати №34 муқаррар гардид.
- Сах. 104¹⁴⁶ пеш аз баромада рафтани ноиб ба дехот, ба ҷои пеш аз ба қишлоқ баромада рафтани ноиб. Мувофиқи дастхати №34 ислоҳ шуд.
- Сах. 105¹²¹ харф мезанед ба ҷои гап мезанед. Мувофиқи дастхати №34 истифода шуд.
- Сах. 109¹⁶ Дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт таркиби бар хилофи тавсияи Чалолуддини Румӣ ихтисор гардидааст.
- Сах. 109¹⁰⁶ асни норони беором ба ҷои асни ноорони беором. Ин хато дар матни Куллиёт пайдо шуда, ба матн халал ворид кардааст.
- Сах. 112¹⁰⁶ инак ба ҷои ана. Дар матнҳои 1953 ва Куллиёт калимаи ана омадааст, ки он мувофиқи дастхат ислоҳ шуд.
- Сах. 113²¹ Дар матни Куллиёт таркиби ва давом намуд, партофта шудааст, ки аз он услуби баёни нависанда халалдор гардидааст.
- Сах. 118⁸⁶ фоидаи арзон ба ҷои фоидаи кам. Мувофиқи дастхати №34 матн тағйир дода шуд.
- Сах. 118¹²¹ Дар матни Куллиёт калимаи акнун ихтисор шудааст.
- Сах. 121²⁶ ман ба ҷои хонадонам. Ин гуногунхонӣ аз рӯи дастхати №34 ислоҳ гардид.

- Саҳ. 123¹⁴⁶ Дар чумлаи дастхати №34 – ӯ бо хамин муҳокима пешии Коришкамба рафта бо ӯ созиш ва аз ӯ ба карори хар сад танга дар мохе се танга пул бардошта... сахви нависанда мушоҳида шуд. Бинобар ин тағйироти дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт ворид гардида истифода шуд.
- Саҳ. 124⁶⁶ деҳкони фақир ба ҷои деҳқонони фақир. Ин гуногунхонӣ дар Куллиёт пайдо шудааст.
- Саҳ. 124¹⁰ⁿ ғӯзаҳо ба ҷои ғӯзаҳо ва пахтаҳо. Мувофиқи дастхати №34 ислоҳ шуд.
- Саҳ. 130⁹⁶ ин ба ҷои ин кас. Калимаи кас дар Куллиёт бе ҳеч зарурат илова гардидааст.
- Саҳ. 138¹⁶⁶ ҷоҳо онҳо ба ҷои ҷоҳо. Калимаи онҳо дар матнҳои 1953 ва Куллиёт ихтисор гардидааст.
- Саҳ. 138¹²ⁿ либоси русҳо ба ҷои костюми европагӣҳо. Мувофиқи дастхати №34 ислоҳ гардид.
- Саҳ. 139⁵⁶ котлет, жарқуб ва дигар таомҳои гуногуни аврупоӣ буд ба ҷои котлета, жарқос ва дигар таомҳои гуногуни европагӣ буданд. Мувофиқи дастхати №34 тағйир дода шуд.
- Саҳ. 139¹²ⁿ шарикаш ба ҷои шариконаш. Ин ғалат дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт пайдо шудааст.
- Саҳ. 140¹³⁶ дароред ба ҷои дароел. Мувофиқи дастхати №34 ислоҳ шуд.
- Саҳ. 140¹¹ⁿ ба вай ба ҷои ба. Дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт калимаи вай афтидааст.
- Саҳ. 144¹⁷ⁿ ҷой гирифт ба ҷои нишаст. Ин гуногунхонӣ мувофиқи дастхати №34 ислоҳ гардид.
- Саҳ. 145⁸ⁿ Лачомаш ки ба ҷои азбаски лачомаш. Ин тағйирот аз тарафи муҳаррири матни соли 1953 ба вуқӯъ пайваستاаст.
- Саҳ. 147¹¹⁶ ҷавон ба ҷои ҷавоб. Ин ғалат дар матни Куллиёт пайдо шудааст.
- Саҳ. 148²⁶ шаҳрӣ, ки ба ҷои шаҳрӣ. Калимаи ки соли 1953 аз матн афтидааст.
- Саҳ. 160¹²⁶ эшон ба ҷои ашон. Мувофиқи дастхати № 34 барқарор гардид.
- Саҳ. 161¹⁷⁶ чизи хӯрдани ба ҷои чизи хӯрдани. Ин хато дар матни Куллиёт пайдо шудааст.
- Саҳ. 161¹⁵ⁿ хайрият ки ба ҷои хайрият. Дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт калимаи ки афтидааст.
- Саҳ. 173¹⁵⁶ Дар дастхати № 34 таркиби се миллион сӯмеро ва як садӯ панҷоҳ ҳазор сӯм омадааст. Дар матнҳои соли

1953 ва Куллиёт миллионҳо сӯм пулашонро ва садҳо ҳазор сӯм омадааст. Ислоҳоти матнҳои ҷойи салоҳ до-
ниста шуд.

Саҳ. 167¹⁶⁶ садҳо ҳазор сӯм.

Саҳ. 167⁶ⁿ деҳқонони хокпош ба ҷои деҳқонони камбағал ва мехнаткаш. Мувофиқи дастхати № 34 ислоҳ шуд.

Саҳ. 169¹⁶⁶ хитоб намуда ба ҷои нисбат дола. Мувофиқи дастхати № 34 ислоҳ шуд.

Саҳ. 171¹¹ⁿ истодан ба ҷои истодан ҳам. Калимаи ҳам дар матни 1953 илова гардидааст.

Саҳ. 172⁸⁶ аз тарафи ба ҷои роҳи. Мувофиқи дастхати № 34 ислоҳ шуд.

Саҳ. 173¹⁶⁶ Дар матни Куллиёт калимаи Қорӣ ихтисор гардидааст.

Саҳ. 175¹⁰⁶ бойҳо ҳам ба ҷои ғайр аз ин бойҳо. Мувофиқи дастхати № 34 ислоҳ шуд.

Саҳ. 175¹⁵ⁿ як ба ҷои дар ин вақт як. Тағйирот дар матни Куллиёт ба вуқӯъ омадааст.

Саҳ. 175¹ⁿ карда гирифтаанд ба ҷои кардаанд. Мувофиқи дастхати № 34 тағйир дода шуд.

Саҳ. 176²⁶ Дар дастхат аввал таркиби Оҳ!... Болшевик!... ва баъд (шояд бо хатти муҳаррир Абдусалом Дехотӣ бошад) аз болои он Оҳ!... Пулакам! навишта шудааст.

МУЌДАРИҶА

Аз мураттиб	5
«МАРГИ СУДХЎР» (матни сахсх).....	7

ИЛОВАҶО

Як-ду сухан дар бораи «Марги судхӯр».....	181
Таърихи матни қиссаи «Марги судхӯр».....	185
Тавзеҳот.....	211
Гуногунхониҳои матн ва ислоҳи ғалатҳо.....	215

Садриддин Айни

МАРҒИ СУДХҶР

(Қисса)

Ороиши *О.Шемелна*
Мухаррири ороиш *Р.Шералӣ*
Мухаррири саҳифабанд *М.Саидова*

Ба матбаа 22.01.2010 суғурда шуд. Чопаш 18.03.2010
ба имзо расид. Ҷузъи чонӣ 6,90. Андозаи 84x108 1/32.
Адади нашр 1000 нусха.

Муассисаи наприявии «Адиб»-и
Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон
734018. Душанбе, кӯчаи Н.Қаробосв, 17а

Дар матбааи Комбинати полиграфии ш.Душанбе чоп шудааст.
ш.Душанбе, кӯчаи Айни, 126.

